

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

На правах рукопису

ЧЕРЕПАНОВ АНДРІЙ ІГОРОВИЧ

УДК: 94 (477.41) «1800/1850»

**КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ІСТОРИКО-
ПРАВОВІ, СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

**Науковий керівник:
Казьмирчук Григорій Дмитрович
доктор історичних наук, професор**

Переяслав-Хмельницький – 2016

ЗМІСТ

Вступ	3–9
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження	10–36
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	10–26
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	27–35
Висновки до розділу	35–36
Розділ 2. Організаційно-правові засади розвитку Київської губернії першої половини XIX ст.	37–89
2.1. Адміністративно-правове становище Київської губернії.....	37–62
2.2. Участь різних станів в управлінні Київською губернією.....	62–87
Висновки до розділу	87–89
Розділ 3. Соціальна структура Київської губернії в першій половині XIX ст.	90–166
3.1. Основні соціально-професійні групи населення у структурі суспільства Київської губернії.....	90–134
3.2. Етнорелігійні трансформації у регіоні.....	134–165
Висновки до розділу	165–166
Розділ 4. Соціально-культурний розвиток Київської губернії	167–190
4.1. Мережа установ охорони здоров'я та соціальне забезпечення населення.....	167–177
4.2. Культурно-освітня інфраструктура Київської губернії.....	177–189
Висновки до розділу	189–190
Висновки	191–197
Список використаних джерел та літератури	198– 257
Додатки	258–267

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні історичні реалії, нові історіографічні концепції та методологічні парадигми спричинюють необхідність і доцільність вивчення й пропагування мікроісторичних явищ методом так званої «історії повсякденності» через локальні процеси, долі окремих людей, дослідження побуту й життя різних соціальних груп населення, виявлення соціокультурних подій суспільного буття.

Актуальність звернення до історичної спадщини зумовлена й тим, що сьогодні в Україні здійснюється пошук шляхів реформування центральних та місцевих органів влади, через які держава реалізує свої функції контролю та управління соціально-економічними, політичними й культурними процесами в регіонах. Важливу роль у цьому напрямі покликаний відіграти людський фактор, оскільки в сучасних державних установах трапляються випадки непрофесіоналізму та зловживання службовим становищем. У зв'язку з цим слід переглянути законодавче регулювання адміністративного, судового апаратів, професійні й моральні засади державних службовців. У процесі реформування варто звернутися як до власних традицій, так і до європейського досвіду, тому вивчення соціально-правових та соціокультурних тенденцій в одній із найбільших українських губерній – Київській – у першій половині XIX ст. є важливим для розуміння закономірностей та специфічних особливостей історичного процесу в окремих регіонах.

Складність досліджень розвитку Київщини в першій половині XIX ст. зумовлюється гостротою та нашаруванням взаємопов'язаних правових, соціальних, етнорелігійних, культурних регіональних ключових проблем. Розпорядження та дії імперської влади мали за мету пришвидшити темпи інкорпорації в регіоні, сприяти якомога повнішому зросійщенню населення, зіграти на міжетнічних проблемах та протиріччях. Наслідки такої діяльності відчуються й сьогодні. З огляду на це проблема дослідження розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. в історії України становить особливий науковий інтерес.

Об'єктом дослідження є розвиток Київської губернії в першій половині XIX ст.

Предмет роботи становлять трансформації в адміністративно-правовій, соціально-становій і духовно-культурній сферах Київщини в першій половині XIX ст., викликані приєднанням до Російської імперії.

Мета дисертаційної праці полягає в тому, щоб на основі наукового аналізу конкретно-історичного матеріалу з'ясувати тенденції соціально-правового розвитку Київської губернії, комплексно проаналізувати становище основних соціальних груп населення в структурі суспільства та їх господарську діяльність, релігійно-етнічний склад станів, найвагоміші соціокультурні чинники першої половини XIX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких основних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати методологію її дослідження та джерельну базу;

- проаналізувати адміністративно-територіальні зміни в регіоні та їх вплив на інтеграцію і уніфікацію суспільного життя;

- висвітлити правові чинники перебудови устрою Київської губернії за російськими імперськими взірцями в аспекті перенесення на її територію законодавчих і нормативних актів;

- дослідити роль різних станів у механізмі створення й функціонування органів влади й місцевого самоврядування губернії;

- охарактеризувати основні соціально-професійні групи населення регіону та їх господарську діяльність;

- надати персонально-професійну характеристику керівного складу губернії;

- здійснити аналіз етнорелігійних та культурно-освітніх перетворень у регіоні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період першої половини XIX ст., коли землі Київської губернії адміністративно інтегрувалися до складу Російської імперії та були в основному завершені складні трансформаційні

процеси, пов'язані з політичними, соціальними, етнорелігійними та культурно-освітніми змінами в регіоні. При визначенні періоду дослідження автор дещо вийшов за його межі до 1793–1795 рр., оскільки саме в цей час історичне Правобережжя було включене до складу імперії і на його теренах царизм створив Київську, Волинську й Подільську губернії.

Географічні межі дослідження охоплюють колишню територію Київщини: ідеться про 12 її повітів та окремі населені пункти: міста, села, слободи, хутори. Нині це території сучасної Київської області, а також частково Черкаської, Вінницької та Житомирської областей. Подекуди залучаються до розгляду соціально-правові та соціокультурні процеси і в сусідніх губерніях: Подільській і Волинській – з метою порівняльного аналізу та висвітлення зв'язку між адміністративно-територіальними одиницями, які в державницькій концепції Росії сформувалися як Південно-Західна окраїна імперії, що підпорядковувалася генерал-губернаторові.

Наукову новизну одержаних результатів визначають мета, предмет і завдання дослідження, вперше здійснений комплексний історико-теоретичний аналіз розвитку Київської губернії у першій половині XIX ст.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку рекомендацій і пропозицій, що відповідають вимогам наукової новизни, зокрема:

- комплексно з'ясовано правові засади, суспільно-політичні та історико-правові передумови адміністративно-територіальних змін, які відбувалися у Київській губернії у першій половині XIX ст., аргументовано, що вони призвели до інкорпорації цієї території до складу Російської імперії;
- на підставі введення до наукового обігу нових відомчих нормативно-правових актів та архівних документів системно визначено повноваження генерал-губернатора, губернаторів під якими слід розуміти закріплені на законодавчому рівні права й обов'язки, які надавалися їм для здійснення завдань і функцій державних сановників на території краю, як господарів, доведено, що їхня діяльність у регіоні була спрямована на запровадження загальноімперських законів;

- з'ясовано повноваження центральних та місцевих органів влади, які діяли як владний інструмент з політичними та управлінськими функціями і займали особливе місце в системі державної влади Російської імперії;
- надано розширене трактування термінів: соціальна структура, соціальний статус, станова та класова стратифікація суспільства. Соціальна структура – це сукупність статусів функціонально пов'язаних між собою. Статус – соціальне становище індивіда в суспільстві. Поняття станів і класів вводяться при аналізі соціальної структури для опису чи пояснення різниці у споживацькому чи правовому становищі людей;
- досліджено роль різних станів в управлінні Київською губернією і представлено узагальнене бачення соціальних наслідків перебування регіону у складі Російської імперії;
- проаналізовано основні соціально-професійні групи населення Київської губернії, конкретизовано картину їхнього життя, і зроблено висновок, що у першій половині XIX ст. активізувалися переходи із одного стану до іншого, що сприяло подальшим соціальним перетворенням в губернії;
- доведено, що трансформаційні зміни в етнічно-релігійній і культурно-освітній сферах у Київській губернії запроваджувалися як стратегічний комплекс заходів, які реалізовувала імперська влада, у різних сферах життя, аби знівелювати особливості регіону, деполонізувати його та активно впроваджувати в губернії імперські норми;
удосконалено:
- підхід до розуміння функцій посадових осіб (генерал-губернаторів, губернаторів) основних напрямків та видів їх діяльності, за допомогою яких реалізовувалася воля царського уряду; відображено специфіку взаємовідносин київських посадовців з центральними органами влади, місцевим самоврядуванням; проаналізовані освітній та професійний рівні чиновників, час їх перебування на посадах та вплив цих чинників на якість управління губернією;

- методологію історико-правового аналізу регіонального розвитку, в основу якого покладено аналіз провідних сфер його функціонування, зокрема: адміністративно-управлінської, соціально-економічної, культурно-освітньої, на прикладі дослідження Київської губернії;
набули подальшого розвитку:
- систематизація різноманітних джерел (архівних та опублікованих), а також наукової літератури, що дало змогу відтворити цілісну картину становища Київщини у першій половині ХІХ ст.;
- висновки про те, що особливості розвитку губернії пов'язані з її адміністративним положенням і поширенням централізованого імперського управління на її територію. Становлення, розвиток, модернізація управлінських структур привели до неухильного і поступового одержавлення найважливіших напрямків соціально-економічного та культурного життя в регіоні.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що сформульовані та викладені в дисертації положення, узагальнення, висновки та рекомендації можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення проблем державного управління, організації місцевого врядування проведення узагальнюючих досліджень вітчизняної історії, історії держави і права України першої половини ХІХ ст., підготовки навчально-методичної літератури;

правотворчості – у процесі удосконалення законодавства у сфері управління та реформування сучасного суспільства, відносин центральної влади та місцевого самоврядування, міжетнічних відносин, здійсненні реформ з децентралізації влади;

навчальному процесі – при викладанні дисциплін з «Історії України», «Історії держави та права України», інших загальних курсів та спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Основні теоретичні позиції, висновки і практичні пропозиції, які викладено в

дисертації, належать авторові. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювалися і одержали позитивну оцінку на засіданнях кафедри історії і культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та на звітних наукових конференціях на кафедрі загальної історії, правознавства і методики навчання.

Основні положення та результати дослідження оприлюднювались автором у виступах на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема: «Соціально-правове та економічне становище селян Правобережної України напередодні відміни кріпосного права у працях радянських істориків» (м. Київ, 2013 р.); «Фінансове забезпечення Київської губернії у першій половині XIX ст.» (м. Переяслав-Хмельницький, червень 2013 р.); «Соціальний статус суддівського корпусу в Україні у першій половині XIX ст.» (м. Київ, жовтень 2013 р.); «Територіально-адміністративний розвиток Київської губернії у першій половині XIX ст.» (м. Переяслав-Хмельницький, жовтень 2013 р.); «Історіографія та джерельна база вивчення процесу формування та функціонування суддівського корпусу в Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» (м. Київ, грудень 2013 р.); «Правові засади утворення Київського генерал-губернаторства» (Одеса, березень 2014 р.); «Матеріально-правове становище та трудове життя населення Переяславського повіту у першій половині XIX ст.» (м. Переяслав-Хмельницький, жовтень 2014 р.); «Архівні документи про правове становище дворян Київської губернії у першій третині XIX століття» (м. Київ, листопад 2014 р.); «Губернатори Київщини дореформеного періоду: Історичні портрети» (м. Київ, квітень 2015 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й фактичний матеріал, які містяться в дисертації, відображено в опублікованих автором 10 наукових працях, у тому числі – 5 статтях у фахових виданнях України, 1 – у закордонному фаховому виданні; 4 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних і всеукраїнських конференціях.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом проблеми. Дослідження складається зі вступу, 4 розділів, розділених на 8 підрозділів, висновків (разом 197 сторінок), переліку використаних джерел і літератури (497 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 267 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Виходячи із традиційної періодизації вітчизняної історіографії, розглянуті в роботі дослідження історії Київщини першої половини ХІХ ст. можна умовно поділити на три періоди: перший – ХІХ ст.(до 1917 р.) – дорадянський; другий – 1917 – 1990 рр. – радянський, третій – сучасний, із 1991 р. до сьогодні. У ці періоди відбувалося значне накопичення матеріалів щодо різних аспектів політико-правової, соціальної, культурно-освітньої сфер українського суспільства, проте ґрунтовного та всеохопного аналізу розвитку найрозвиненішої губернії Російської імперії в першій половині ХІХ ст. не було зроблено. Вітчизняні та зарубіжні вчені торкалися тем, які певною мірою стосувалися досліджуваного нами регіону. Ці праці доцільно об'єднати хронологічно й тематично. Вивчення розвитку регіону започатковане в українській романтичній історіографії, зокрема в працях М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського [462, 393].

Одним із перших серед вітчизняних дослідників до історії краю звернувся М. Максимович, який на основі фольклорного матеріалу, джерельної бази зробив певний внесок для майбутнього вивчення теми та видав 3 альманахи «Киевлянин» історичного і краєзнавчого характеру [460, 461].

Значне місце в українській історіографії останньої третини ХІХ ст., в аспекті з'ясування розвитку регіону в досліджуваний період займають праці В.Антоновича, котрий створив підґрунття для сучасної науки. Використовуючи значний джерельний матеріал, фундатор київської школи проаналізував міжконфесійні стосунки, економічне та правове становище селян. На його думку, після входження до складу Російської імперії мешканці сіл потерпали від процесів соціального розшарування, та опинилися під подвійним економічним тиском – з боку як польської шляхти, так і нової місцевої адміністрації, що спиралася на підтримку центральної влади [390, 391]. Для дорадянського періоду

характерним було видання збірників, де висвітлювалися проблеми територіально-адміністративного, соціально-економічного, етнографічного розвитку Правобережної України, зокрема й Київської губернії. Етнографічні описи селян Київської губернії, переважно тих, які належали до державних маєтностей з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками складені доктором медицини Де ля Флізом, хірургом Імператорської Московської медико-хірургічної академії, членом Імператорського академічного медичного Віленського та Київського товариств, дійсним членом комісії при Імператорському університеті Св. Володимира, старшим лікарем Київських державних маєтностей, надвірним радником [337]. Глибокий аналіз кризи, феодално-кріпосницьких відносин на прикладі Київської губернії, міститься в працях економіста і статиста Д. Журавського, який у 1845 р. переїхав із Петербурга до Києва. Учений працював тут чиновником з особливих доручень при губернаторі, а пізніше (і до кінця свого життя) займав посаду вченого секретаря Комісії для опису губерній.

На прикладі Київської губернії Д. Журавський показав стан і перспективи розвитку основних галузей економіки. Зокрема, він зазначав що, в поміщицьких мануфактурах, які панували в усіх сферах виробництва ще в 30–40-х рр. XIX ст., виробництво різко скоротилося, і вони поступилися місцем купецьким мануфактурам. При цьому дослідник дійшов висновку, що занепад поміщицьких підприємств Київщини був спричинений застосуванням малопродуктивної кріпосної праці, яка ставала дедалі менш вигідною, а примітивна техніка не могла забезпечувати підвищення рівня виробництва. З поміщицьких підприємств регіону, зазначав дослідник, розвивалися головним чином ті, які застосовували нову техніку та вільнонайману працю або ж виконували замовлення казни.

Одну з головних причин низького рівня розвитку вітчизняної промисловості Д. Журавський вбачав у зумовленій кріпосним правом бідності народу й нерозвинутості внутрішнього ринку [339].

Серед дослідників XIX ст. були вихідці з різних станів та представники неоднакових переконань, які часто як люди свого часу мали певні інтереси. На

світогляд авторів впливали різні чинники, такі як інтереси держави, службове становище, науковий інтерес. Так, будучи губернатором Києва з 1839 по 1852 рр., І. Фундуклей видав статистичний опис Київської губернії, у якому висвітлив географічне розташування губернії, природні умови, багаті ґрунти, рослинний і тваринний світи, що сприяло розвитку сільського господарства. У матеріалах зазначено, що в більшості повітів, зокрема у Васильківському, Богуславському, Черкаському, Таращанському та інших, ґрунти чорноземні, у деяких місцях – пісчані, придатні до значних урожаїв хліба навіть без удобрення [352].

Для відтворення географії розташування населених пунктів Київської губернії, соціального складу населення, його зайнятості та побуту цінними є розвідки Л. Похилевича [344, 345]. Л.І. Похилевич народився у 1819 р. в селі Горошкові Таращанського повіту Київської губернії, походив із старого родового духівництва. Його батьки були настоятелями церкви Св. Івана Богослова в селі Горошків. Л. Похилевич працював службовцем у Київській духовній консисторії та Київському повітовому суді. На титульній сторінці та наприкінці передмови своєї найвідомішої праці «Сказання про населені місцевості Київської губернії» її укладач підписався як Л. Похилевич. Це призвело до плутанини, оскільки краєзнавці, зосереджені на дослідженнях своїх тем, часто не вдавалися до з'ясування таких подробиць. Так, у деяких публікаціях укладач «Сказань» названий Леонтієм, Леонідом Похилевичем або Дмитром Похилевичем. Дмитро Похилевич (1897–1974 рр.) – український історик, славіст, доктор історичних наук, професор не був укладачем «Сказань». Тим часом джерельна база біографії Лаврентія Івановича Похилевича, зокрема й документи, що стосуються укладення та публікації «Сказань», не залишають сумнівів щодо його справжнього імені. Ідеться про Лаврентія Івановича Похилевича, а всі інші варіанти зумовлені неуважністю його послідовників.

Сама книга є цінним описом містечок, сіл і храмів у повітах Київської губернії станом на 1864 р., а також важливим соціально-економічним джерелом. За цю працю в 1865 р. автор нагороджений Малою Уварівською премією.

Певне значення при вивченні соціальних аспектів розвитку Київської губернії має праця Д. Воєйкова й В. Загоскіна. Окремі матеріали публікації розкривають соціальні зміни в селі. Автори звертають увагу на кількість дворів, дітей в окремих сім'ях, наявність хуторів. Зазначена розвідка ознайомлює читача з господарськими умовами Київської губернії, розподілом власності між представниками різних національностей та, зрештою, із тим, яким чином вирішено важливі суспільні питання, пов'язані з подальшим економічним розвитком регіону. Уся вказана інформація подана у вигляді наочних статистичних таблиць. Робота складається із 6 розділів, у яких подаються статистичні відомості, огляд селянських занять, господарські нариси, становлення перших фабрик і заводів, опис родючості ґрунтів, аналіз поземельних відносин і повинностей селян [334].

Автори XIX ст. виявили архівні документи, зібрали статистичні матеріали, використали багатий фактичний матеріал, але не піддали його глибокому аналізу і системному розкриттю.

Серед досліджень, присвячених питанням управління губерніями, розвитку генерал-губернаторської форми врядування, історії місцевих державних установ виділяються роботи відомого свого часу архівіста і юриста І. Андреевського [389], історико-юридичний нарис І. Блинова [395], та роботи В. Гессена [407]. У них є фактичний матеріал, який має стосунок до історії місцевих установ. Роботи присвячені діяльності воєвод і цивільних губернаторів; у них значеу увагу приділено посаді генерал-губернатора, особливо намагання уряду чіткіше встановити межі компетентності та ступінь його владних повноважень. Зокрема, В. Гессен простежив розвиток повноважень генерал-губернатора починаючи з 1797 р., коли цю посаду було ліквідовано Павлом І, а потім поновлено Олександром І, і до 1827 р., коли урядовий Комітет вирішив, що її подальше функціонування на корінних російських територіях є недоцільним. Автор дійшов висновку, що державна посада характеризувалася низкою суттєвих ознак. Зокрема, вона пов'язувалася з виконанням визначеного доручення в адміністративному органі, передбачала практичну діяльність спрямовану на

здійснення певного державно-управлінського завдання, передбачала певний обсяг повноважень відповідно до її функціонального змісту, а також загальнодержавного, регіонального або місцевого статусу посади. Професор історії Київського університету В. Шульгін присвятив свою працю діяльності київських генерал-губернаторів Д. Бібікова та І. Васильчикова [489]. Автор з'ясував становище Правобережної України та методи і форми репресивно-попереджувальних заходів цих генерал-губернаторів.

Окремі штрихи до характеристики київських, подільських і волинських генерал-губернаторів знаходимо в працях, присвячених Києву. Так, В. Іконников приділив значну увагу постаті Д. Бібікова, високо оцінивши його інвентарні правила та діяльність із розбудови міста [366].

Вивчення історії Правобережної православної церкви пов'язане з працями відомого дослідника церковної історії митрополита Євгена (Болховітінова), який розпочав дослідження історії православ'я ще до часу призначення на київську кафедру 24 січня 1822 р. Однак саме це призначення стало вирішальним у формуванні тематики церковно-історичних досліджень. Євген Болховітінов уперше описав історію Київської митрополії до кінця XVIII ст., значну увагу приділив біографіям церковних ієрархів та їхній діяльності. Висвітлюючи історію Київської єпархії, він розділив її на періоди, які збігалися з часом перебування на кафедрі київських архієреїв. Історіографія цього періоду тільки формувалася, тому праці Є. Болховітінова мали описовий характер, хоча й переводили вивчення церковної історії в русло наукових досліджень. Велика заслуга автора полягала в публікації історичних документів із церковної історії цього регіону. Значною була його заслуга в популяризації і підтримці церковно-історичних досліджень, зокрема і в Київській духовній академії [396].

Видатним церковним істориком XIX ст. був Філарет (Гумілевський), котрий, уперше використовуючи критичні підходи до вивчення церковної історії, виділив історію українського православ'я у спеціальні розділи, детально розробляв проблеми київського періоду українського православ'я, охарактеризував

єпархіальне управління Київської митрополії її ієрархів та систему духовної освіти [484].

Одна із робіт М. Булгакова присвячена історії Київської академії. Автор уперше виділяє періоди становлення та розвитку цього навчального закладу: перший із 1701 р., другий – із 1819 р.; а також започатковує звернення до реформ духовної освіти в регіоні [398].

Узагальнюючи дані дорадянської історіографії, варто вказати, що праці її представників мають певне значення для об'єктивного відтворення досліджуваної проблеми, оскільки більшість авторів були сучасниками того періоду й у своїх розвідках досить неупереджено висвітлювали історичну дійсність. З іншого боку, дорадянські дослідження зосереджувалися на статистичних даних без їх належного аналізу, зокрема й самі автори зізнавалися в необ'єктивності своїх методів, через що їхні висновки слабо обґрунтовані, а згадки про соціально-правовий, релігійний та освітньо-культурний розвиток Київської губернії в першій половині XIX ст. мали радше випадковий, загальний, поверховий характер. Загалом зростаюча увага до гострих соціально-правових проблем у дорадянських дослідників утілилася, насамперед, у збирання та накопичення теоретичного матеріалу, без належного його аналізу.

У радянський період цілу низку тем розглядати було заборонено, натомість користувалися попитом наукові розробки на замовлення, де обов'язково відзначалася радянська лінія та ворожі елементи, що позбавляло праці науковості та об'єктивності. Соціальний розвиток розглядався із класових позицій. У цей період вирізняються цілі блоки проблем, засуджених радянськими дослідниками. Так, у ракурсі соціальних процесів радянські вчені мало цікавилися питаннями церковної освіти, зокрема і в Київській губернії, яка перебувала під патронатом Київської духовної єпархії. Швидше вона зображалася як пережиток, з яким вдало боролася радянська влада. Недостатньо уваги приділялося й дослідженню інститутів управлінської системи регіонального та місцевого рівнів. Правилком стала різко негативна оцінка всього дореволюційного державного ладу і його окремих представників. Проблеми місцевого управління практично не

розглядалися, бо в системі монархічної влади його представникам відводилася лише роль виконавців, а не тих, хто приймав управлінські рішення.

З початком радянської доби почало активно досліджуватися селянське питання, яке ще у 20-х рр. XIX ст. з'являється в загальних працях, а потім поступово зникає. Так, в одній з найпомітніших розвідок – двотомній праці М. Слабченка, у якій висвітлено і проблеми першої половини XIX ст., знайшла відображення тема колоніального характеру експлуатації України російським царизмом, яка надалі стала на тривалий час забороненою. Праця М. Слабченка започаткувала дослідження соціальних проблем і дала поштовх розгляду соціального розвитку Київської губернії в дореформений період [477].

У цей же період з'являються роботи М. Яворського [491], Д. Багалія [392], Е. Сташевського [482], М. Бровера [397], Д. Солов'я [481], у яких зібрано матеріал про становище селян, феодальне селянське землеволодіння, еволюцію феодальної ренти, організацію кріпосного господарства й вотчинного управління в українських губерніях, у тому числі і в Київській. Однак автори перебільшували роль селянського господарства в економічному розвитку регіону, становище заможної верхівки в селі та соціальне розшарування села.

У 1920 р.–на початку 30-х рр. праці українських істориків з'явилися тому, що існував ще певний плюралізм думок в історичній науці, дослідники мали творчі контакти із зарубіжними колегами. На думку вчених В. Коцура та А. Коцура, розробка питань соціально-політичного життя в Україні в цей період залежала від багатьох факторів: наявності кадрів, оволодіння ними методологією наукового пізнання, накопичення матеріалу і джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем, впливу ідеології та політичної кон'юнктури на результати наукових розвідок [445, с. 314–315].

У другій половині 30-х – першій половині 50-х рр. в умовах культу особи Сталіна вчені були позбавлені елементарної свободи творчості, а центри історичних досліджень підпорядковувалися політичному диктату тоталітарної системи. Гоніння на оригінальні школи й напрями призвели до зменшення інтересу щодо правової та соціально-економічної проблематики.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено в працях Ф. Ястребова, П. Ляценка. Автори розглядали питання соціально-економічного розвитку України в контексті російської економіки [493; 459]. Так, Ф. Ястребов проаналізував соціальне становище селян, форми й види ренти, зазначив, що на Правобережжі, зокрема і в Київській губернії, переважала панщинна форма експлуатації селян, обсяги якої з кожним десятиліттям зростали.

Розширення джерелознавчої бази історичних досліджень у середині 1950–1980-х рр. позитивно позначилося на їх проблематиці. Вагомий внесок у вивчення соціально-економічної проблематики зробив відомий український історик І. Гуржій, у працях якого міститься аналітичний матеріал, що стосується й Київської губернії. Автор застосував і порівняльну характеристику становища державних і поміщицьких селян в українських губерніях, розкрив еволюцію дрібних, середніх і великих поміщицьких маєтків у першій половині ХІХ ст. Водночас дослідник зазначив, що феодально-кріпосницькі відносини перетворилися на гальмо розвитку продуктивних сил і не могли задовольнити зростаючих вимог поміщиків [409; 410; 411].

З 60-х рр. ХХ ст. помітно активізуються розвідки щодо становлення та діяльності інститутів місцевого управління, бюрократії та визначення їх характеристик. Значний внесок у вивчення структури й діяльності урядового апарату Російської імперії зробили праці М. Єрошкіна і П. Зайончковського [422; 419; 420].

М. Єрошкін провів ґрунтовний аналіз законодавчих матеріалів, описав систему дореволюційних урядових органів центрального губернського та повітового рівнів у різні історичні періоди, показав їх організаційну єдність. Він вважав збільшення розмірів території і зростання кількості населення Російської імперії основними причинами розширення адміністративного апарату. При цьому автор зазначав, що специфіка управління національними регіонами потребує окремого розгляду. П. Зайончковський розглянув станове походження, освіту, майновий стан вищої губернської бюрократії, еволюцію чиновництва, з'ясував умови служби, грошове утримання та чисельність державних

службовців у XIX ст. Щодо функціонування місцевої адміністрації управлінського апарату в губерніях, створених на неросійських територіях, П. Зайончковський відзначив відмінності в системі владних установ лише в Прибалтиці.

Багатством використаного фактичного матеріалу відзначаються праці М. Дружиніна [417], І. Ковальченка [440] та П. Риндзюньського [473], у яких розглядаються питання, пов'язані із соціально-становим розвитком країни в першій половині XIX ст. І. Ковальченко дослідив питання, присвячені кріпосному селянству. Проаналізований значний статистичний матеріал надав йому змогу встановити глибину розкладу феодальних та ступінь розвитку нових дрібнотоварних і капіталістичних відносин у селі. Він дійшов висновку, що основним фактором, який визначав характер розшарування селян, був ступінь розвитку товарно-грошових відносин. Розшарування різних категорій селян проходило нерівномірно й характеризувалося, в першу чергу, простою майновою і господарською нерівністю. Однак низка питань лишилася нез'ясованою та потребує уточнення й подальшого дослідження. Це, насамперед, ступінь інтенсивності феодальної експлуатації в дореформений період, форми розшарування селян, зміни в селянському землекористуванні, шляхи проникнення нових елементів у поміщицьке й селянське господарства.

Глибоким теоретичним узагальненням багатого статистичного матеріалу відзначаються праці П. Риндзюньського, у яких ідеться про соціальну еволюцію міських поселень в умовах дореформеної Російської імперії. Використаний автором матеріал характеризує станову систему суспільства, шляхи переходу з однієї категорії населення в іншу, але основну увагу дослідник приділив міському громадянству дореформеної Росії.

Радянська історіографія мало зверталася до постатей губернаторів та генерал-губернаторів, у тому числі й київських. Це було пов'язано з проблемою входження українських регіонів до складу Російської імперії, на яку було накладено своєрідне ідеологічне табу. У 70-х рр. XX ст. з'явилося друком оглядове дослідження М. Бутич, зорієнтоване на потреби архівознавчої науки,

оскільки адміністративні установи, зокрема генерал-губернаторства, виступають фондоутворювачами, історію яких необхідно знати при опрацюванні архівних документів. Опис основних функцій і структури здійснено на прикладі Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора [358].

У багатотомних виданнях «Історія Української РСР» та «Історія міст і сіл Української РСР» розкрито питання соціально-економічного, демографічного розвитку регіону, відзначено швидкі темпи зростання міського населення, показано збільшення питомої ваги вільнонайманої праці, особливо на Київщині [429; 425].

В «Історії Києва» висвітлено соціально-економічний та адміністративно-політичний розвиток міста в першій половині XIX ст. Окремі розділи присвячені класовій боротьбі, суспільно-політичним рухам, культурному розвитку краю [423].

Українські історики свідомо обходили суперечності складної історичної долі Правобережжя, подавали їх у прямолінійному односторонньому трактуванні через призму класової боротьби або вдавалися до спрощеного аналізу.

Важливість комплексного вивчення процесу приєднання Правобережжя до Росії була успішно розв'язана через деякий час В. Смолієм, який показав позитивний вплив консолідації основного масиву українських земель для розвитку національної самосвідомості та націотворчих процесів. Учений довів, що, приєднуючи регіон, царизм керувався необхідністю зміцнення економічних, політичних і духовних позицій самодержавства [479].

Загалом збірники документів і праці радянського періоду містять конкретно-історичний матеріал, інформативність якого не втратила значення й сьогодні. Однак практично поза увагою залишилися суспільні процеси в регіоні, внесок його національно свідомого населення в українське національне відродження.

Кардинальні зрушення в методологічному полі національної історіографії відбулися на зламі 80–90-х рр. минулого століття, що позитивно позначилося й на дослідженні регіональної історії загалом і Київської губернії зокрема.

Українські науковці поряд з економічною тематикою почали вивчати суспільні процеси в краї. Важливе значення для досліджуваної теми мають праці О. Реєнта, у яких висвітлено український історичний процес у ХІХ ст., явища побутового, психологічного, релігійно-етнічного порядку, що є рушійними чинниками людської діяльності й самоорганізації [472].

Значний внесок у висвітлення політики російських урядових установ щодо Правобережних губерній зроблено В. Шандрою [387; 388; 486; 487]. Дослідниця акцентувала увагу на правових аспектах інтегрування адміністративної системи краю в загальноімперські політичні та управлінські структури. Вона зробила висновок, що всі генерал-губернатори реалізовували інтеграційний політичний курс щодо українських територій, забезпечували взаємозв'язок губернських та вищих державних установ. Політику Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. – у першій половині ХІХ ст. щодо шляхетства на прикладі Київської губернії Уманського повіту розглядає у своїх працях І. Кривошея [496].

Особливої уваги заслуговує дослідницька діяльність М. Бармака. У своїх працях дослідник характеризує органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст., організаційно-правові форми дворянського самоврядування та обов'язки виборних посадовців у Російській імперії та їх особливості, у тому числі і в Київській губернії, державну службу, подає нормативно-правову базу, яка регламентувала той чи інший різновид служби [355; 356; 357; 400].

У докторській дисертації А. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: інкорпорація до складу Російської імперії» з'ясовано специфіку діяльності центральних і місцевих органів влади щодо процесу перетворення Правобережної України в губернські структури; розкрито особливості адміністративно-територіальних змін у регіоні та їх вплив на інтеграцію і уніфікацію суспільного життя; простежено механізм створення й функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування; проаналізовано тенденції соціально-станових, етнодемографічних та етнонаціональних трансформацій [497].

Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. досліджував у своїх працях О. Донік [414; 415]. Автор зробив висновки, що в останній третині XVIII ст. в країні законодавчо був оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового стану належали до однієї із гільдій; законодавство змушене було поступово еволюціонувати в бік зближення дворянства й заможного купецтва; практичне розширення прав купецького стану було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні.

У дослідженні історії Правобережжя, у тому числі й Київської губернії, суттєвий доробок здійснила Н. Щербак [488]. Об'єктом її наукового пошуку стали особливості національної політики російської влади в новоприєднаному регіоні.

Проблеми розвитку Київської губернії є сферою наукових пошуків М. Казьмирчук, котра, залучивши широку джерельну базу, комплексно дослідила тенденції та особливості соціально-економічного розвитку губернії, висвітлила соціальну структуру, економічно-правові основи та соціокультурний розвиток краю. М. Казьмирчук основну увагу приділила післяреформеному періоду розвитку краю [434].

Про поширення російського господарювання, еволюцію основних галузей сільського господарства, форми землекористування та землеволодіння, реконструкцію суспільного життя в правобережних губерніях, у тому числі і в Київській, ідеться в працях О. Лобко [370], Н. Темірової [483], Л. Губицького, [362], В. Молчанова [372, 373], О. Крижановської [448], А. Криськова [450].

Зокрема, А. Криськов дослідив особливості дворянського, церковного, селянського землеволодіння та землеустрою у Правобережній Україні, у тому числі і в Київській губернії, у дореформенний період.

В. Орлик проаналізував податкову політику Російської імперії в Україні в дореформенний період, розглянув проблеми історії оподаткування сільського населення України, висвітлив процеси структуризації та еволюції різних груп сільських мешканців у зв'язку з їхніми фіскальними зобов'язаннями,

охарактеризував процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в українських губерніях крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фіскальної політики [467].

На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. історію підприємництва в Україні дослідила Т. Лазанська [455; 456], котра розглянула соціально-економічне і правове становище різних категорій сільського населення, охопила проблеми формування промислової буржуазії в Україні, у тому числі і в Київській губернії.

Політику царського уряду щодо різних релігійних конфесій досліджують такі сучасні українські історики, як О. Крижанівський [446, 447], А. Зінченко [421], В. Білик [359], Х. Геровська [360], О. Скус [384], Ю. Коптюх [495], Т. Кузнець [451, 452].

В останні десятиліття окреслилися шляхи формування нових теоретичних підходів до загального розвитку освіти в Російській імперії, зокрема і в Київській губернії, у першій половині XIX ст. На сучасному етапі до проблеми освіти в регіоні звернувся В. Перерва [469]. Автор указав, що Київщина стала центром запровадження масового шкільництва, насамперед церковнопарафіяльного. Він відзначив неабияку роль церковного духівництва в поширенні знань та освіти серед населення, його боротьбі за освітній вплив у XIX – на початку XX ст. із школами інших відомств: державними, повітовими, земськими. Науковець в основному аналізує соціальну систему освіти в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Значною джерелознавчою роботою є вибрані твори Григорія та Марії Казьмирчуків, зокрема, т. IV. «Село Кальник, книги I та II». Село Кальник належало до Липовецького повіту Київської губернії. На основі архівних та опублікованих матеріалів у роботі висвітлені окремі аспекти історії села, досліджуються соціально-станові, економічні, духовні та освітянські проблеми, звертається увага на доцільність вивчення соціальної історії через зріз комплексу матеріалів, присвячених минувшині одного населеного пункту. Акцентується увага на соціальних аспектах кальницького приходу, житті й літературній

діяльності Я. Івашкевича. Авторами вперше досліджено питання відновлення й розвитку освіти в с. Кальнику, маловивчені питання життя й педагогічної діяльності педагогів церковноприходської школи, сільського однокласного та двокласного народного міністерського училища [342; 432].

Попри збільшення масового зацікавлення минулим і сучасним освіти, цілісної картини освітньої системи в Київській губернії в першій половині XIX ст. не було створено.

Нині так і не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення населення Київської губернії дореформеної доби. Окремі аспекти теми висвітлено в працях О. Голяченко [408], Н. Коцур [368, 369]. Так, Н. Коцур проаналізувала наукові основи становлення й розвитку гігієни в Україні та внесок учених у розвиток соціальної гігієни в XIX ст.

Однією з особливостей сучасної історіографії є наявність узагальнюючих праць. В осмисленні сутності та особливостей суспільних процесів, викликаних інкорпораційною політикою царизму, важливе значення має п'ятитомна «Історія української культури», де підкреслено виняткову роль просторових і часових координат її реалізації. Частиною такого простору в праці є Правобережжя, а часовими межами – перша половина XIX ст. [428].

«Історія українського селянства» у 2-х томах узагальнює дослідницьку роботу, що здійснювалася в останні десятиліття в аналізованій галузі [424]. Автори видання висвілити політику російського уряду щодо селянства, соціально-економічне становище сільського населення України в першій половині XIX ст., селянські рухи та культуру українського села.

«Історія державної служби в Україні» у 5-ти томах вміщує нормативно-правові акти, які висвітлюють еволюцію державних установ, модернізацію управлінських структур, оскільки через систему адміністративної діяльності центральних та регіональних установ держава реалізує складні функції контролю та управління соціально-економічними, політичними та культурними процесами на її території, що є базовими для розуміння закономірностей і специфічних

особливостей історичного процесу загалом [341]. Помітною подією в історіографії стало видання в Києві «Історії релігії в Україні» в 10-ти томах. Авторам в цілому вдалося логічно, головним чином на рівні узагальнень, змалювати релігійну ситуацію на українських землях. На особливу увагу заслуговують розділи третього тому «Православ'я в Україні» за редакцією А. Колодного і В. Климова, де розкривається суть поглинання Української церкви Московським патріархатом і висвітлюються особливості утвердження російського самодержавства на території України в ХІХ – на початку ХХ ст. [427].

Четвертий том «Католицизм» за редакцією П. Яроцького містить трактування таких процесів і подій, як самодержавна політика ліквідації уніатської церкви в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., уніфікації та зросійщення церковно-релігійного життя на українських землях, які після поділів Польщі відійшли до Російської імперії, зокрема Київщина [426].

Паралельно з українською материковою історіографією проблеми розвитку регіону в першій половині ХІХ ст. досліджували українські вчені з діаспори. Щоправда, спеціальні тематичні розробки із цієї проблематики в діаспорних наукових установах не проводилися, а отже, правобережні сюжети знайшли висвітлення лише в узагальнюючих курсах української історії (Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Н. Полонська–Василенко) [416; 449; 471] або в дослідженнях окремих проблем ХІХ століття (І. Лисяк-Рудницький, З. Когут) [458; 441].

Іноземні видання іноді дають змогу добути інформацію про політико-адміністративний та соціокультурний розвиток Київської губернії в першій половині ХІХ ст. Автори здебільшого пишуть про історію власного народу, тому в їхніх творах згадуються події з історії Росії, Польщі або іншої держави, а про Україну є незначна кількість інформації, тим більше – про Київську губернію. Крім того, інформація, що міститься в працях іноземних авторів, подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Найчисельнішими й найдоступнішими є праці російських істориків. Російський соціолог С.Кордонський висвітлює проблеми, пов'язані із соціальною структурою

сучасної Росії, станові та класові її компоненти, соціальну історію Росії, міжстанові відносини [442]. У двотомній праці Б. Миронова соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатоформатної суспільної модернізації країни. Автор вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки, як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності [463]. Загалом, хоч соціальна складова України мала свої вектори історичного, економічного й культурного розвитку, праця Б. Миронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, що сприяло глибшому розумінню соціального розвитку регіону.

Дослідниця Н. Єфремова аналізує судоустрій у Росії XVIII – першої половини XIX ст. й ті зміни, які відбулися в цій системі після приєднання Правобережжя до складу імперії. Дослідниця робить висновок, що зміни відбулися в таких напрямках: обмеження кількості інстанцій; заміна правил діловодства; декларування обмеження втручання адміністрації у здійснення правосуддя, підвищення рівня кадрового складу судових інстанцій [418].

На основі широкого кола архівних документів Л. Лисенко аналізує еволюцію губернаторства в умовах апогею імперського самодержавства в першій половині XIX ст., подає соціально-історичні портрети губернаторів, у тому числі й київських [457].

Сучасні польські дослідники, зокрема В. Серчик, Р. Стобецький, переважно вивчають генеалогічні аспекти, соціальні трансформації в магнатсько-шляхетському середовищі, їх роль у соціально-економічних процесах, а також історіографічні матеріали [382, 383]. В останні роки окрнслилися позитивні тенденції в дослідженні тем україно-польських взаємин, у тому числі і в кінці XVIII – на початку XIX ст. Про це свідчать матеріали та документи українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993–2013) [351].

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то знаковою для соціально-економічного дослідження Правобережної України, зокрема й Київської губернії, є праця Д. Бовуа, який обрав предметом свого аналізу проблему поляків у

соціоетнічних конфліктах за землю в Україні. Автор зазначав, що цілісного зображення суспільства Правобережної України зроблено не було, але власне свою роботу він будує насамперед на висвітленні польського ареалу, величі діянь поляків та процвітання їхніх маєтків, намагається довести їхню рівність із росіянами на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [403].

Інших спеціальних розвідок про розвиток Київської губернії в західноєвропейській історіографії не виявлено. Можна виділити лише загальні й популярні роботи зарубіжних дослідників про соціально -правовий, культурний розвиток Російської імперії, насамперед праці А. Каппелера [435], Дж. Біллінгтона [394], Р. Пайпса [468]. У тематичному блоці їхніх розвідок превалюють питання місця правобережних управлінських структур у процесі посилення бюрократизації влади в Російській імперії; соціально-економічного розвитку губерній; трансформації системи соціальних відносин у зв'язку з поширенням на Правобережжя інституту кріпацтва в його російській інтерпретації; розвитку взаємин між українською громадою правобережного соціуму та національними меншинами; збереження ментально-свідомісних засад та національної культури українців у духовному просторі імперії.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Джерела вивчення соціально – правового та соціокультурного розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. можна поділити на опубліковані й неопубліковані (архівні). Серед опублікованих джерел найбільшими блоками є документальні (законодавчі й нормативно-правові акти, ділові документи), статистичні та періодичні видання. До опублікованих джерел належать також правові акти: основні закони, маніфести, положення, а також матеріали, надруковані у збірниках, та наративні джерела (мемуари, епістолярії, щоденники).

Серед найважливіших опублікованих законодавчих джерел, які поширювалися на всю Російську імперію, є Повне зібрання законів Російської

імперії, де регламентуються відносини державного, адміністративного характеру, а також цивільного і кримінального права. Для російського законодавства досліджуваного періоду характерним був історично обумовлений рівень правничої свідомості, який значною мірою ототожнював політичні цілі із правовими, що особливо виразно проявлялося в управлінні українськими територіями. Іншою особливістю російських кодифікаційних зібрань законів було вміщення багатьох не правничих актів, управлінських розпоряджень різного виду, котрі й за формою і за змістом не відповідають сучасному розумінню закону. У їхніх текстах подавався перебіг подій на місцевому рівні з міркуваннями губернаторів та генерал-губернаторів, що й зумовило використання вміщеного там фактичного матеріалу.

До першого видання Повного зібрання законів Російської імперії, яке нараховує 45 томів у 48 книгах, увійшли закони з 1649 р. до 1825 р. До другого видання, яке складається з 55 томів у 125 книгах були включені законодавчі акти з 1825 по 1881 рр.

Саме в цих зібраннях міститься інформація про юридичний статус різних верств населення в Російській імперії, про специфіку діяльності центральних і місцевих органів влади, про адміністративно-територіальні зміни та їх вплив на інтеграцію та уніфікацію суспільного життя, тощо. При дослідженні діяльності органів місцевої влади вся узагальнена інформація про стан губерній черпається з оглядів та звітів губернаторів та генерал-губернаторів імператорові, міністерству внутрішніх справ; київський генерал-губернатор з окремих питань звітував Комітетові у справах Західних губерній (1831–1848 рр.). Зазначимо, що існувала традиція детальні звіти у формі оглядів ситуації в краї подавати наприкінці перших трьох років перебування на посаді. У той же час генерал-губернатори могли подавати за необхідності й щорічні огляди, де містилися, передусім, узагальнення наслідків попередньої політики щодо інтеграційних процесів і нові пропозиції, які мали бути схвалені або відхилені імператором.

Аналіз документів ПЗЗРІ – 1 засвідчує, що розмежування земель між губерніями повітами [269, № 20162] і його узаконення здійснювалися згідно з

позицією губернатора. Вимоги й норми генерального межування та інструкції з їх застосування переносилися на Правобережжя поступово. Найважливіше місце серед них посідали імператорські укази з питань адміністративно-територіального устрою земель, зокрема від 12 грудня 1796 р. [238, № 17634], від 22 грудня 1796 р. [238, № 17677], від 7 серпня 1797 р. [246, № 18082], від 31 серпня 1797 р. [248, № 18119], від 16 січня 1801 р. [265, № 19717], від 9 вересня 1801р. [266, № 20004], від 27 березня 1803 р. [271, № 20684], від 24 червня 1803 р. [274, № 21366], і від 1 серпня 1805 р. [279, № 21861].

Перелік нормативних актів дає підстави стверджувати, що від початку адміністративно-територіальні перетворення були зведені в ранг першочергових державних заходів, спрямованих на створення губерній і повітів за стандартами та підходами уряду, проведення внутрішнього межування помість, що більше десяти років перманентно супроводжувалося неодноразовими змінами губерній і повітів, визначенні адміністративних центрів. Для уряду було важливо здійснити фінансування та не порушувати приватної власності магнатів і шляхти. З іншого боку, це унеможлиблювало вплив місцевих землевласників, невдоволених переходом в іншу державу й визначенням нових локальних кордонів [257, № 19269; 258, № 19276; 261, № 19442].

Документи ПЗЗРІ – 2 мають велике значення для дослідження становища шляхти, дворянства, купецтва, духовенства, робітництва, селянства, їх юридичного статусу та впливу на політико-соціальну сферу Російської імперії [312, № 5286; 324, № 19086; 329, № 31236].

Для вивчення проблем державного управління важливими є тематичні збірки законодавчих матеріалів. Наведені у збірках документи надали змогу показати організаційну структуру, визначити повноваження місцевих владних інституцій у Російській імперії, простежити запровадження російських управлінських структур на території Київської губернії, цілі центрального уряду в цьому регіоні [333; 335; 336].

Змістовну інформацію про аграрні можливості регіону містить видання В. Андросова про господарську статистику Росії [330]. У ньому зазначено, що в

Київській губернії земля не болотиста, чорна, по-різному змішана з глиною і піском, майже скрізь родюча. Цінним джерелом є господарсько-статистичні описи Київської губернії, що зберігають значний фактичний та статистичний матеріал, який у сукупності дозволяє глибше висвітлити різні аспекти життя краю [352].

Опубліковані збірки документів містять загальні інструкції устрою духовних консисторій, прав і обов'язків парафіяльного духовенства, визначення положення про проведення справ у єпархіальних судах, порядок діловодства [371; 376; 378; 379]. Опубліковані законодавчі джерела є досить численними й різноманітними. Вони дають можливість проаналізувати урядову політику, з'ясувати її загальні закономірності стосовно до регіонального та місцевого управління, з'ясувати основні напрями діяльності губернської адміністрації. Але під час роботи з законодавчими документами необхідно знати, що цей вид джерел не завжди точно відображав реальне становище справ у державі й не фіксував усієї різноманітності проблеми місцевого управління. Щодо опублікованих статистичних збірників слід зауважити, що рівень тогочасної статистики залишався низьким. У ній не враховувався динамізм суспільних процесів, ігнорувалося таке питання, як професійний та становий склад населення міст, побіжно характеризувався релігійно-етнічний склад населення.

Окремий масив джерел становлять мемуари та епістолярні матеріали. Цікаві спогади про нащадків залишив І. Долгорукий після поїздок у 1810 і 1817 рр. на Київщину, показавши, у яких розкошах жили російські дворяни, описавши їх близькі стосунки з польськими магнатами й важке життя селян, котрі їм належали [338]. Також багато спогадів про Київську губернію залишили декабристи, зокрема М. Бестужев [331], М. Орлов [343] та інші. Зокрема, генерал М. Орлов, який був членом «Союзу спасіння» і «Союзу благоденства», описав створену ним у Києві школу «взаємного навчання» на зразок ланкастерського училища, у якій у різні роки навчалося близько 800 осіб.

Повноцінну картину соціально-правового, адміністративного, культурного становища Київської губернії в першій половині XIX ст. неможливо створити без залучення архівних матеріалів.

Для з'ясування історико-правових проблем нами використано документи 11 фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві. Найбільший інтерес становлять справи ф. 533 «Київський військовий губернатор», фактичні матеріали яких стосуються практично всіх сфер суспільного життя Київської губернії [97-163]. Зокрема, у них міститься інформація про реалізацію державних інтересів у регіоні, кадровий склад присутственних місць, коло питань яким займалися військовий губернатор і його адміністрація, зокрема про розквартирування і забезпечення військ, про виконання судових рішень, різноманітні надзвичайні ситуації. Особливу цінність становлять матеріали ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора», у якому міститься значна кількість інформації про соціальні процеси в Київській губернії. Слід виділити звіти генерал-губернаторів про губернське господарство за різні роки, у яких можна знайти роз'яснення найгостріших етносоціальних питань Київської губернії першої половини XIX ст. У звітах також подавалися статистичні дані – огляди показників народжуваності та смертності населення, розрахунки податків та повинностей, прибутків і видатків міст, статистичні відомості про народну освіту, про кількість міських і сільських шкіл та їх учнів.

Значну кількість матеріалів становлять скарги, доповідні, кримінальні справи, у яких, як правило, наявні офіційні документи із проведених розслідувань. Дослідження скарг сприяє усвідомленню стосунків між сільською владою та поміщиками дореформеного села, церковнослужителями й селянами, проливає світло на ступінь релігійності селянства, діяльність духовенства в залагодженні конфліктних ситуацій у губернії.

Важливими джерелами, що зберігаються у ф. 442, є документи, що надають статистичні відомості про кількість населення та ведення ділової документації [10–80].

Цікаві відомості про матеріальне становище священиків та церковнослужителів Київської єпархії про кількість землі, яка їм належала, розміщуються у ЦДІАК України: ф. 127 «Київська духовна консисторія» [1-5], ф. 712 «Київська духовна семінарія» [197-204]. У фондах також зберігаються матеріали, які засвідчують проблеми освіти в Київській губернії в першій половині XIX ст. Зокрема, опрацьовані нами дані фіксують кількість учнів у навчальних закладах губернії, джерела фінансування освітніх установ громадою та державою, прізвища вчителів та священиків, які працювали у школах, подеколи – їхній сімейний стан, оплату праці, матеріальне забезпечення шкіл і педагогів. У ф. 127 «Київська духовна консисторія» виявлені й запроваджені до наукового обігу матеріали насичені великою інформативністю, зокрема із клірових, сповідальних та метричних книг. Опрацювання цих архівних документів дає інформацію про священиків, їхні родини, шляхтичів, підданих, тих, хто сповідувався й причащався, про відбування різних обрядів священнослужителями.

Великий фактичний матеріал про специфіку адміністративно-територіальних і суспільних змін, створення царизмом соціальної бази, наповнення казни через оподаткування населення, рекрутські набори, захист панівних класів, підтвердження дворянських звань, виведення за рамки законів найбідніших верств населення, експлуатація селян, про станові національні та релігійні трансформації на місцях почерпнуто з документів і матеріалів ф. 484 «Київський головний суд» [81-83], ф. 485 «Київська палата кримінального суду» [84-94], ф. 486 «Київська палата цивільного суду» [95-96].

У процесі роботи залучалися також матеріали Державного архіву Київської області, зокрема ф. 2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора» [207–216]. Особливий інтерес для нас мали справи про становище поміщиків, купців, міщан, робітництва, селян Київської губернії; про прибутки казни; про оренду нерухомого майна; про забезпечення армії фуражем, кіньми та іншим провіантом.

Уведені до наукового обігу документи з фондів Інституту рукопису національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського дають можливість уточнити різноманітні статистичні дані, описи розвитку міст і містечок, матеріали, що характеризують різні верстви населення, господарсько-статистичні описи повітів і маєтків Київської губернії [220-233].

Деякі матеріали, що введені до наукового обігу, зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, зокрема, це листування адміністрації міст та губернії з канцелярією генерал-губернатора, звіти поліцейських органів, документи, що свідчать про повинності селян [217–219].

Стан джерел та історіографії розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. переконують у потребі подальших пошуків і необхідності проведення дослідження цієї історико-правової актуальної теми.

Методологічна основа наукового пошуку, вибір підходів щодо розробки ключових напрямів дослідження та використання систем методів спрямовані на висвітлення досліджуваної проблеми. При виконанні поставлених завдань важливою є інтеграція індивідуального й загальнолюдського підходів, синтезу цивілізаційних і формаційних аспектів вивчення історико-правового й соціокультурного розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. Важливе значення для відтворення правдивої картини історико-правового розвитку, що відбувся в дореформений період, мають фундаментальні методологічні принципи історизму, об'єктивності, усебічності. Феномен історизму виступає як стиль мислення і важливий засіб науково-історичного пізнання. Історизм дає можливість відтворити картину минулого, відстежити зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Історизм націлює на послідовне викладення матеріалу.

Принцип об'єктивності вимагає подолання класового або партійного суб'єктивізму, при чому дослідник має право на обґрунтування власної позиції. Наукова об'єктивність спонукала враховувати сукупність соціально-правових, духовно-культурних, політичних та психологічних чинників, що впливали на

розвиток Київської губернії дореформеного періоду. Для нашої роботи дотримання об'єктивності полягало у правдивому зображенні суперечливих інтересів різних соціальних груп, їх правового становища.

Принцип усебічності тісно пов'язаний із попередніми принципами, він передбачає якомога повніший аналіз обраної проблеми. Він надав змогу розглядати розвиток Київської губернії дореформеної доби у всіх напрямках: соціальному, правовому, соціокультурному оскільки історичний поступ однієї з найбільших губерній – Київської – складався з багатьох компонентів і впливав на загальний розвиток суспільства Російської імперії. Принцип усебічності дає можливість зрозуміти: усе, що відбувається в Україні тепер, має глибоке історичне коріння.

Методика дослідження спрямована на поєднання загальнонаукових, спеціальних, джерелознавчих, загальноісторичних, міждисциплінарних методів наукового дослідження. Серед спеціально-історичних методів, використаних у дослідженні, слід виділити: 1) системний; 2) аналітичний; 3) історико-генетичний; 4) історико-типологічний; 5) історико-порівняльний; 6) проблемно-хронологічний; 7) ретроспективний.

Принцип системності зазнав реалізації в глибокому аналізі соціально-правового розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. у всіх сферах життєдіяльності: соціальній (родина, професія, станова та етнорелігійна приналежність), економічній (власність на землю та організація господарства), правовій (участь населення в управлінні губернією), соціокультурній (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта). Зрештою системний підхід надав змогу використати праці не лише істориків, а й фахівців інших наук: соціологів, юристів, медиків, економістів.

Генетичний метод сприяв висвітленню зміни соціальної реальності в XIX ст., показу причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей соціального розвитку в їх безпосередності. Генетичний метод дозволив простежити, що відбувалося в середовищі населення Київської губернії протягом першої половини XIX ст.

Історико-типологічний метод сприяв фіксації певної часової давності історичних явищ та процесів на підставі виділення якісно визначених типів. Методи порівняння та зіставлення джерел були ефективними в отриманні наближеного до достовірного результату. Проблемний метод використовувався при визначенні структурної побудови дослідження. Хронологічний метод зазнав реалізації в процесі висвітлення послідовного розгортання загальноісторичної панорами соціально-правового та соціокультурного розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст.

Ретроспективний метод забезпечив розвиток історії загалом і висвітлення будь-якого аспекту соціального розвитку зокрема, оскільки процеси, що відбувалися у XIX ст., базувалися на попередніх соціальних явищах.

У дослідженні соціальних подій Київської губернії широко використовувався біографічний метод, який надав можливість конкретно на прикладі біографій представників урядового апарату губернії простежити еволюцію чиновництва.

Одночасно з фундаментальними методами дослідження в роботі використано джерелознавчий та архівознавчий підходи й методи аналізу джерельної бази. Використання цих методів дало змогу провести аналіз усіх періодів історіографічного процесу, які мають свої особливості й відрізняються один від одного, а також ретельну роботу із збирання всіх доступних джерел, розглянути публікації авторів, незважаючи на обсяг та наукову цінність, у результаті чого з'явилася можливість їх узагальнити та зробити висновки щодо стану розробки досліджуваних проблем. Також було відзначено науковців, чий внесок до розробки проблеми виявився найсуттєвішим. У роботі застосовані й загальнонаукові методи, серед яких – логічний, метод руху від конкретного до абстрактного, аналізу й синтезу.

У сучасній науці наявні тенденції до подолання спрощення в історії, зростає потреба в поглибленому вивченні історичного досвіду для його впливу на сьогодення, має місце інтеграція знань. З огляду на це в дослідженні було

використано також міждисциплінарні методи. Це дало змогу висвітлити соціально-правовий розвиток Київської губернії дореформеного періоду загалом.

Висновки до розділу

Таким чином, слід відзначити зростання інтересу дослідників до соціально-правових та соціокультурних проблем, накопичення матеріалів і статистичних даних за дореволюційного й радянського періодів. Новітній період у розробці зазначених проблем має такі характерні риси: утвердження принципів ідейного та наукового плюралізму; розширення кола авторів, які формують значний інформаційний ресурс, та їх переорієнтація на українську проблематику; прагнення об'єктивно осмислити становище регіону. Сучасному досліднику непросто відійти від політичних пристрастей, та віднайти об'єктивні підходи. Водночас цей період характеризується зростанням зацікавленості проблемами зарубіжної історіографії, особливо російської та польської. Щоправда, автори мають свої етнічні інтереси, що надає їхнім працям відтінку вибірковості і фрагментарності.

Загалом окреслені в дисертації проблеми на сьогодні комплексно не вивчені. Загальний історіографічний матеріал із різних аспектів політичного, правового, соціокультурного розвитку Київської губернії у першій половині XIX ст. позначений фрагментарністю й не дає повного уявлення про ті трансформаційні тенденції, які відбувалися в регіоні в дореформений період.

Аналіз особливостей джерельної бази дослідження соціально-правового та соціокультурного розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. свідчить про важливе значення дослідження цієї теми. Джерельна база дисертації представлена різними типами історичних документів і матеріалів. Абсолютна більшість архівних джерел уводиться до наукового обігу вперше, проте ціла низка проблем, незважаючи на великий масив опублікованих і неопублікованих джерел, залишилася ще поза увагою науковців. Інформація з архівних матеріалів переконує в потребі подальшого дослідження становища економіки, освіти, медицини в Київській губернії в першій половині XIX ст. з метою глибокого та

об'єктивного висвітлення соціально-правових та соціокультурних проблем історії України.

Сучасний розвиток науки вимагає від дослідника застосування відповідних принципів та наукових методів при висвітленні проблеми. Аналіз, синтез, систематизація, узагальнення наукових даних, порівняння, конкретизація теоретичного матеріалу дали можливість виконати поставлені завдання щодо тенденцій соціально-правового та соціокультурного розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

2.1. Адміністративно-правове становище Київської губернії

Кінець XVIII ст. позначився в історії істотними змінами на політичній карті Європи і став фатальним для однієї з найбільших європейських держав – Речі Посполитої. Саме тоді вона була розділена між Росією, Австрією та Прусією, що на той час здійснювали вагомий вплив на різні сфери життя Європи. Так,

унаслідок другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої до Російської імперії, що прагнула посісти провідне місце на континенті, відійшли значні території Правобережної України, які царський уряд прагнув злити в єдине ціле з імперією.

Мета і комплекс заходів щодо приєднання Правобережжя формувалися поступово. Вони пройшли кілька етапів, які завершилися інтеграцією регіону в імперський простір. Юридично територія опинилася в новій державі, а фактично ще тривалий час перебувала під польським впливом. По-перше, тут було запроваджено централізовану адміністрацію, зокрема, відбулася заміна воєводств губерніями. По-друге, було реформовано адміністративний апарат, членів якого не обирали, а призначали. По-третє, уведено чисельне військо замість найманого, яке доповнювали формування добровольців. По-четверте, зазнала змін система відносин держави та індивіда. Однією з характерних ознак початкового періоду панування Російської імперії на Правобережжі України було тимчасове збереження традиційних польських порядків: «Русское владычество в первые десятилетия XIX века сказывалось сравнительно слабо ибо поляки продолжали играть видную роль в администрациях края» [333, с.12]. 12 грудня 1796 р. видано імператорський указ Павла I «О новом разделении государства на губернии», згідно з яким намісництво як територіальна одиниця мало бути виведене з ужитку, а вся територія Російської імперії перерозподілялася на 41 губернію, а «на особых правах и привилегиях» створювалися Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Выборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Київська, Волинська та Подільська губернії [238, № 17634].

Для виконання імперського наказу Сенат видав розпорядження про виділення територій для створення нової Київської губернії. У наказі від 30 листопада 1796 р., зокрема, зазначалося, що «город Киев с его окружностью по положению его за р. Днепром от Малой России отделить для того, что к оному особая губерния из возвращенных к империи нашей от Польши земель будет» [237, №17594]. Поступовий перерозподіл цих територій Російська імперія розпочала ще в грудні 1792 р., коли деякі Правобережні українські містечка було

включено в повіти прикордонних російських губерній. Саме тоді до Київського повіту відійшли Канів, Корсунь, Богуслав, Васильків, Димер [264; № 19661] Хоча згідно з указом Павла I від 30 листопада 1796 р. на папері Київську губернію було створено, у дійсності свою роботу її установи розпочали лише 29 серпня 1797 р. Тоді ж Київ став губернським містом. Іншим указом від 22 грудня 1796 р. всі посади намісників і їх управління за півроку мали бути скасовані [239, №17677]. Таким чином, Павло I скасував інститут генерал-губернаторів. Єдиний виняток він зробив для О. Беклешова, призначивши його генерал-губернатором Києва. Колишній керівник намісництва став основним начальником губернії і почав називатися губернатором [457, с. 1].

В українських центральних губерніях, у тому числі і в Київській, він посадив не просто губернаторів, а цивільних губернаторів, підкреслюючи тим самим цивільний характер влади. Крім того, у Київській губернії призначалися крім цивільних, і військові губернатори. Таким чином, де обстановка була спокійною і де діяли загальноімперські закони Павло ввів цивільне управління, а в західних губерніях, де обстановка була не стабільною, продовжувалися військові дії і був потрібний певний перехідний період для інкорпорації окраїн до складу імперії, імператор зберіг і військове управління. Для виконання всіх імперських указів губернатори активно включалися в роботу. Потрібно було здійснити не лише опис території, а й перепис населення з метою якнайшвидшого перерозподілу земель на повіти чисельністю 40–50 тис. людей, оскільки Павло I керувався принципом створення нових губерній за кількістю осіб чоловічої статі (близько 700 тис. в одній).

Як свідчать джерела, уже 29 серпня 1797 р. Павлу I було надано доповідь Сенату, складену на основі звітів губернаторів, «О назначении границ губерниям Новороссийской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской, Малороссийской и о разделении их на уезды». У відповідь на цю доповідь, згідно з наказом Павла I від 29 серпня 1797 р., було розпочато проведення нової адміністративно-територіальної реформи. Весь цей процес перегрупування тривав кілька років [247, № 18117]. За свідченнями генерал-лейтенанта О. Беклешева було прийнято

рішення про те, що при перерозподілі повітів за губерніями слід виділити їх повністю, а не частинами, щоб уникнути труднощів у розрахунках. Таким чином, до повітів власне Київської губернії (Київський, Дмитрівський, Васильківський, Корсунський, Богуславський і Канівський) було приєднано від Волинської губернії Радомисльський, від Брацлавської – Сквирський, П'ятигорський, Липовецький, та Махновський, від Вознесенської – Черкаський, Чигиринський, Катеринославський і Уманський із загальною чисельністю населення 536.632 особи чоловічої статі [247, №18117]. Згодом цивільний губернатор Милашевич доповів, що «всю губернию разделено на 12 уездов, кроме губернского города Киева, уездными городами назначил прежде существовавшие: Черкассы, Чигирин, Екатеринополь, Умань, Липовец, Пятигорье, Сквир, Махновка, Радомысль, Богуславль, Васильков» [247, № 18117]. Згідно з цим же указом було встановлено нові кордони губерній Правобережної України й дещо перегруповано їх повітовий склад. Так, київський цивільний губернатор Милашевич «нашёл невыгодным в Екатеринополе быть уездному городу, по низкому и болотистому местоположению, а удобным признать быть оному в Звенигородке в 15 верстах от Екатеринополя на песчаном грунте » [249, №18317]. Цей указ було виконано взимку 1798 р. Подібна ситуація склалася у 1800 р. щодо міста П'ятигори, що через незручне розташування і практично повну відсутність купецтва, окрім євреїв, втратило статус повітового. До того ж це було поміщицьке містечко, де, згідно із законодавством, не могли бути розташовані присутствені місця через відсутність державних прибутків на їх утримання. Саме тому всі адміністративні установи переведено до містечка Тараща, що згодом було перейменоване у місто та отримало статус повітового центру [264, № 19661].

Серед містечок Київської губернії поміщицькими лишалися також Богуслав, Липовець, Умань, Махнівка, але, незважаючи на це, вони продовжували залишатися повітовими центрами. Після завершення остаточного перерозподілу території Правобережної України на губернії і виявлення факту що прикордонні стовпи як між губерніями, так і на кордонах із сусідніми державами мають

неоднаковий вигляд, а подекуди відсутні зовсім, генерал-прокурору було дано указ проконтролювати процес встановлення нових прикордонних стовпів – покажчиків верст – за зразком Ярославської губернії, де вони були однаковими по всій території імперії [253, № 18543].

Згідно з указом «О новом разделении государства на губернии» від 12 грудня 1796 р. на зміну намісникам генерал-губернаторам прийшов військовий губернатор [238, № 17634]. Та за суттю новою була лише назва посади, а курс на централізоване управління та стабільність залишався незмінним. Військовому губернатору також належала вся повнота влади у двох, а то й у трьох губерніях.

У першій чверті XIX ст. реформами Олександра I передбачалося, що генерал-губернаторства існуватимуть лише на окраїнах імперії, але згодом було зазначено, що необхідність їх відчутна не лише на прикордонних землях, а й на всій території. Переведення управління на новий, відомчий принцип, за якого кожне міністерство створювало власні місцеві установи, що тривало впродовж перших десяти років правління Олександра I, значно похитнуло становище генерал-губернаторів, хоча й надалі вони призначалися імператором для інспектування управління [487, с. 50]. Законодавчим актом, що унормовував стосунки генерал-губернаторів і міністрів, стало «Общее учреждение министерств» 1811 р., запропоноване М.М. Сперанським. У його четвертому розділі регламентувалися відносини центру й регіонів держави. Генерал-губернатори та військові губернатори мусили підпорядковуватися центральним органам, однак на місцях вони й далі вважалися управлінською структурою верховної влади. Перейшовши до міністерської форми правління Росія надала перевагу централізованому підходу, хоча пошук оптимальних способів керівництва периферійними регіонами тривав [488, с. 99–100].

Після смерті Олександра I тексти проектів і пропозицій щодо реформування органів влади були передані в урядовий таємний комітет, який отримав назву за датою свого заснування – Комітет «6 грудня 1826 р.». Микола I доручив новоствореному комітету з'ясувати доцільність існування генерал-губернаторств, намісництв. Комітет зазначив, що генерал-губернаторське

правління заважає міністерському, тому варто дотримуватися однієї моделі влади. Микола I почав втілювати нову програму консолідації імперії, регламентуючи повноваження генерал-губернаторів: зокрема, нагадав про їхню відповідальність за своєчасний зв'язок зі столицею, ревізійні поїздки, стан поштових станцій тощо [487, с. 54]. Упродовж 1826–1829 рр. кількома актами губернаторів було підпорядковано генерал-губернаторові.

30 жовтня 1831 р. набрав чинності закон, за яким місцеві адміністративні структури наділялися особливою силою влади та ліквідовувалася будь-яка відмінність усіх «присутственных» місць і посадових осіб у Західних губерніях: департаменти головних судів ставали карними палатами, повітові земські суди – повітовими судами, ліквідовувалися міські суди. Призначення радників у губернські правління здійснювалося за узгодженням із міністерствами, військовим губернатором; городничих і поліцмейстерів – із цивільним губернатором. Останньому та засідателям земських судів, яких призначала влада, надавалося подвійне жалування. Скасовувалися також деякі польські посади: підкоморіїв, возних і хорунжих, яких не мали російські державні структури. За поданням київського й волинського військових губернаторів функції підкоморіїв, коморників, возних і хорунжих перейняли межові суди. Запроваджувалися совісні суди. За висновком Державної Ради, затвердженим імператором, російська мова запроваджувалася в судочинство Київської, Подільської і Волинської губерній [494, с. 81]. 22 січня 1832 р. в Південно-Західних губерніях скасовувався воєнний стан, у результаті чого 24 лютого 1832 р. Київська губернія ввійшла до складу Київського генерал-губернаторства [311, № 5096].

У новоствореному генерал-губернаторстві найвпливовішою була власне Київська губернія, оскільки Київ перебував у складі Російської імперії з 1667 р. – з часу його передачі Річчю Посполитою Росії за приєднання для боротьби з Османською імперією до Священного союзу. З цього часу Подільському й Волинському військовому губернатору В. Левашову доручалося й управління цивільними справами Київської губернії. Хоча В. Левашову й бракувало досвіду адміністративної роботи, однак він показав себе хорошим виконавцем волі

імператора, будучи керівником військового суду над повстанцями Семенівського полку (1821 р.), членом Верховного карного суду у справах декабристів (1826 р.), учасником військових кампаній. Отримавши нове призначення, граф переїхав з Житомира до Києва [488, с. 121].

Утворення Київського генерал-губернаторства було викликане польським листопадним повстанням 1830–1831 рр., яке різко змінило ставлення Санкт-Петербурга до приєднаних від Речі Посполитої Західних губерній. Це обумовило особливі форми і напрями діяльності Київського генерал-губернаторства, адміністративна діяльність якого тісно поєднувалася з військовою. На посади генерал-губернаторів центральна влада призначала військових державних діячів, які мали великий військовий досвід. Нове правове становище губернаторів закріплювалося в наказі від 1837 р., за яким управління внутрішніми губерніями здійснювалося на загальних підставах. Генерал-губернатори контролювали фінансово-фінансові операції, укладення контрактів, судові справи, що велися за розпорядженням імператора. За указом Миколи I саме генерал-губернаторам було доручено схвалення розбудови губернських і повітових міст [327, № 25803]. Генерал-губернаторське врядування в порубіжних інкорпорованих територіях було одним із етапів їхньої інтеграції до складу імперії. Генерал-губернатори мали то статус центральної державної установи, то регіональної влади, і залишалися до кінця невпорядкованими. На тлі таких неузгодженостей у політико-адміністративній системі особливого значення набувала особистість головного правителя краю.

Так, губернаторами призначалися особи, які мали чин не нижче IV класу за «Табелем про ранги». Четвертому класу відповідали чини дійсного статського радника й генерал-майора. У Київській губернії в різні часи такими губернаторами були цивільні губернатори, дійсні статські радники: Ковальов Іван Гаврилович (1822–1828 рр.), Катеринич Василь Семенович (1828–1832 рр.), Обрезков Дмитро Михайлович (1832 р.), Корнілов Олександр Олексійович (1834–1835 рр.), Переверзев Федір Лукич (1835–1839 рр.), Фундуклей Іван Іванович (1839–1852 рр.). Трапляються чини III класу: це таємні радники й генерал-

лейтенанти. Так, військовими губернаторами, генерал-лейтенантами були Желтухін Петро Федорович (1827–1829 рр.), Княжнин Борис Якович (1829–1832 рр.). Водночас були й винятки з правил, і губернаторами призначалися чини V класу: статські радники, полковники. Цивільним губернатором Київської губернії, статським радником був Лошкарьов Григорій Сергійович (1832–1833 рр.).

На початку XIX ст. при Павлі I губернатори мали цивільні чини. Така ж тенденція зберігалася в роки правління Олександра I. І тільки з 1825 р. з'явилися військові чини серед губернаторів. При Миколі I проводиться курс на мілітаризацію губернського корпусу, і до 1837 р. губернські пости займають більшість людей із військовими чинами. Саме в цей період відбувається еволюція інституту губернаторства, збільшується кількість військових губернаторів і зменшується кількість цивільних.

У першій половині XIX ст. спостерігається серйозне омолодження губернського корпусу. Молодими губернаторами (до 40 років) були І.І. Фундуклей (35 р.), О.О. Корнілов (33 р.), І.Г. Ковальов (40 р.), М.А. Милорадович (39 р.). До губернаторів середнього віку належали Ф.Л. Переверзев (45 р.), Г.С. Лашкарьов (45 р.), Б.Я. Княжнин (53 р.), О.Л. Санті (42 р.), Д.С. Ланской (43 р.), П.П. Панкратьєв (47 р.), О.П. Тормасов (51 р.), Я.І. Повало-Швейковський (50 р.). Найстаршим губернатором (більше 60-ти років) був М.І. Кутузов (61 р.).

Таку ситуацію можна пояснити тим, що періоди реформ і кардинальних змін, а також потрясінь в історії країни призводили до омолодження корпусу губернаторів. У відносно стабільні періоди відбувалося старіння губернського корпусу. Цей показник був пов'язаний зі стажем служби, частою зміною губернаторів. Дієздатний активний вік для губернатора був від 45 до 55 років. У першій половині XIX ст. перебування губернаторів на посадах у Київській губернії було короткостроковим. 83% губернаторів перебували на своїх посадах до 3-х років (підрахунки наші). Це такі військові (далі вг.) або цивільні (далі цг.) губернатори: князь Дашков Павло Михайлович (1798 р.), вг. Бородулін Андрій

Михайлович (1800–1802), вг. Короб'їн Михайло Степанович (1800 р.), вг. Павло – Швейковський Яків Іванович (1800 р.), вг. Феньш Андрій Михайлович (1800–1803 рр.), вг. Тормасов Олександр Петрович (1803–1806 рр.), цг. Панкрат'єв Петро Прокоф'євич (1804 р.) вг. Голенищев – Кутузов Михайло Іларіонович (1806–1808 рр.), вг. Ланской Дмитро Сергійович (1810–1812 рр.), вг. граф Милорадович Михайло Андрійович (1810–1812 рр.), цг. Граф Санті Олександр Львович (1812–1814 рр.), цг. Черепанов Павло Сидорович (1814–1817 рр.), цг. Назимов Федір Вікторович (1817–1820 рр.), цг. Бухарін Іван Якович (1820–1822 рр.), вг. Желтухін Петро Федорович (1827–1829 рр.), вг. Княжнін Борис Якович (1829–1832 рр.), цг. Лошкарев Григорій Сергійович (1832–1833 рр.), цг. Обрезков Дмитро Михайлович (1832р.), цг. Корнілов Олександр Олексійович (1834–1835 рр.). Три губернатори були на посаді близько 6 років: цг. Ковальов Іван Гаврилович (1822–1828 рр.), цг. Катеринич Василь Семенович (1828–1832 рр.), цг. Переверзєв Федір Лукич (1835–1839 рр.).

І лише один цивільний губернатор, дійсний статський радник Фундуклей Іван Іванович перебував на посаді 13 років із 1839 р. до 1852 р.

Одним із важливих показників загальної і професійної підготовки губернаторів була освіта. У більшості київських губернаторів була вища військова освіта. Наприклад, її одержали Б. Княжнін, П. Желтухін, О. Корнілов. Але вже в першій половині ХІХ ст. університетська система освіти почала займати значне місце в підготовці губернських кадрів. Так, Ф. Переверзєв у 1807 р. вступив до Харківського університету й по закінченні навчання в 1812 р. був кандидатом 12-го класу. Граф М. Милорадович чотири роки навчався в Кенігсберзькому університеті.

15 лютого 1832 р. у віці 49 років графа В. Левашова було призначено Київським військовим губернатором і генерал-губернатором Подільським і Волинським. Традиційно він одержав військову освіту. 7 червня 1835 р. в тому ж віці (49 років) Київським Подільським і Волинським генерал-губернатором призначено графа О. Гур'єва. Наступним генерал-губернатором призначено 45-річного Д. Бібікова, який також одержав військову освіту. З 1852 до 1862 р.

посаду Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора обіймав князь І. Васильчиков, який вступив на цю посаду у віці 47 років і теж мав військову освіту.

Таким чином, протягом першої половини ХІХ ст. пріоритет надавався губернаторам і генерал-губернаторам із військовою освітою, а з часу становлення та розвитку університетів серйозна увага приділялася здобуттю університетської і юридичної освіти як такої, що найбільше відповідала суті даної професії. Освітній рівень губернаторів став серйозним критерієм кадрової політики держави в ХІХ ст., хоча й не головним для призначення на посаду.

Цікавим аспектом досліджуваної теми є титули губернаторів і генерал-губернаторів (князь, граф, барон). Так, титулованих губернаторів у першій половині ХІХ ст. в Київській губернії було двоє: граф М. Милорадович та граф О. Санті, - що становило всього близько 9% (підрахунки наші). Ці підрахунки в основному збігаються з підрахунками Л. Лисенко, яка зазначає, що на Правобережній Україні титулованих осіб серед губернаторів нараховувалося 12,1% [457, с. 38].

Характеризуючи стабільність кадрового складу губернаторів, ми дослідили такий показник, як середній термін правління губернаторів. Ми підраховали, що середній термін правління київських губернаторів становить близько 2-х років і 7-ми місяців (підрахунки наші). Та все ж більшість губернаторів (60 %) перебували на цій посаді від півроку до 3-х років; 27% посадовців обіймали посади 1 рік (підрахунки наші). Таким чином, основна частина губернаторів перебувала на своїх посадах значно менше середнього терміну правління. Зважаючи на ці показники, не можна говорити про стабільність у губерньському корпусі.

Переконання генерал-губернатора, його політичні погляди, ставлення до регіональних потреб, уміння переконувати імператора та використовувати його оточення для досягнення мети – усе це впливало на його владні повноваження.

Генерал-губернатор призначався імператором і наділявся необмеженими повноваженнями, у яких поєднувалися цивільна і військова влада: у його

розпорядженні перебували війська, які часто використовувалися для придушення народних повстань. Губернатор, представляючи вищу урядову владу в губернії, мав адміністративні й поліційні повноваження. В керівництві губернією він спирався на очолюване ним губернське правління, до якого входили віце-губернатор, радники, прокурор і канцелярія. У кожній губернії, у тому числі і в Києві, функціонували губернські галузеві установи як місцеві органи відповідних міністерств, які також підпорядковувалися губернатору: казенна палата, рекрутське «присутствіє», «присутствіє» поліції, суд, а з 1840 р.- палата державних маєтностей та інші.

Головною адміністративною установою губернії було Намісницьке правління. Його очолював намісник, а до його складу входили губернатор та два радники, причому останні були лише дорадниками губернатора й самостійно не могли приймати рішень. Внутрішня структура Намісницького правління була зумовлена його широкими повноваженнями. Кожен із радників очолював експедицію, яка в кінці XVIII ст. мала назву публічної та вексельної. За напрямками діяльності експедиції поділялися на столи. Перший стіл завідував таємними справами, призначенням чиновників, наглядом за виборами, торгівлею та промислами. На другий стіл покладался обов'язок наглядати за міським будівництвом, розміщувати штатні команди, розглядати прохання різних осіб та відомості щодо дворян. Третій стіл займався аналізом справ Кримінальної та Цивільної палат, утриманням колодників та управління земською поліцією. Четвертий стіл завідував одноразовими державними стягненнями, недоїмками, наглядом за рекрутським набором, утриманням мостів та шляхів. П'ятий стіл управляв митницями, наглядав за озброєнням штатних команд, іноземними колоністами, публікував відомості про підряди та викупи. Шостий стіл відав листуванням установи з вищими інстанціями, видачею жалування, накладав штрафи, приймав рапорти щодо оглядів казначейми державних сум [389, с. 56].

Губернське правління підпорядковувалося Сенату і в свою чергу надсилало укази у Верховний земський суд, Губернському магістрату, Верхній розправі,

повітовим судам, повітовим казначеям, Нижнім земським судам, земському ісправнику, міським магістратам.

Головною функцією Намісницького правління був нагляд за дотриманням законності в губернії. Переважна більшість чиновників губернії була підконтрольна Намісницькому правлінню і призначалася на посади лише з його відома. Правління подавало до Сенату описи кандидатів на посади голів Губернського магістрату та Верхньої розправи, директора економії та губернського казначея. Крім того, правління мало право звільняти чиновників підпорядкованих йому установ та переводити їх на інші місця служби. Виняток становили повітові казначеї, які підпорядковувалися Казенній палаті, повітові землеміри, підпорядковані Межевій експедиції, та виборні чиновники. Вищими апеляційними судовими установами губернії були Палати кримінального та цивільного суду [418, с. 117]. Кожна палата складалася з голови, двох радників та двох асесорів. Голів палат, асесорів та радників призначав імператор за поданням Сенату. За своїм становищем палати були рівні Намісницькому правлінню. Усі інші судові установи губернії підпорядковувалися Палатам, також вони мали право надсилати укази в Нижній земський суд. Палати не могли втручатись у справи одна одної та відмінити рішення. Їхні вироки могли бути оскаржені лише в Сенаті [437, с. 126–129].

Особливим органом управління в губернії була Казенна палата – установа, яка контролювала економічне та фінансове становище в намісництві. Вона вела облік населення, його майна, відповідала за стягнення податків та недоїмок, контролювала прибутки та видатки губернії, стежила за раціональним використанням казенних коштів.

У 1817 р. були видані спеціальні постанови для діяльності Казенної палати. У її складі створювалося сім експедицій: перша – експедиція директора економії, який опікувався казенним майном і господарством казенних селян; друга – радника митних справ; третя – радника гірничих справ, який займався справами промисловості; четверта – радника соляних справ, котрий контролював соляну монополію; п'ята – ревізійна експедиція; шоста – експедиція губернського

казначея, який опікувався державними прибутками й видатками та зберіганням губернської казни; сьома – експедиція асесора, що стежив за якістю доріг, мостів, громадських будинків. При кожній із цих експедицій існувало кілька столів, які очолювали столоначальники та їх помічники [353, с. 408].

Слід зазначити, що структура Казенної палати в різних губерніях не була однаковою. Окремі експедиції мали факультативний характер. Так, у структурі казенної палати Київського намісництва була відсутня експедиція радника гірничих справ. Особливу роль у Казенній палаті відіграв віце-губернатор. Він був відповідальний за успішну діяльність палати і здійснював загальне керівництво. Він наглядав за нижніми, середніми чинами та експедиторами, визначав склад канцеляристів. Крім того, коли губернатор перебував за межами губернії, віце-губернатор виконував його функції. За своїм ієрархічним становищем Казенна палата була рівною палатам Кримінального та Цивільного суду. Свої ж розпорядження вона могла надсилати всім становим судам губернії, у Нижній земський суд, городничим та повітовим казначеям [389, с. 55].

Для державного ладу царської імперії першої половини ХІХ ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ. Як правило, вони одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть не пов'язаними між собою. Згідно з «Учреждением о губерниях» 1775 р. губернське правління було органом влади, звідки здійснювалося управління губернією, а намісник чи губернатор лише його очолював [235, №14392]. Значення губернського правління підсилювалося тим, що всім підлеглим установам і особам воно надсилало укази, а від них вимагало рапортів і донесень; з рівними установами (палатами, наказами громадського піклування) губернське правління здійснювало спілкування повідомленнями [356 с. 19]. До складу губернського правління входили, крім губернатора, два радники. А у 1824 р. до складу цієї установи, увійшли ще один радник та один асесор. Ці чиновники утворювали загальне присутствіє губернського правління. До його повноважень входили вирішення загальних справ: нагляд за виконанням законів, ознайомлення (через губернського прокурора) з новими законами, участь у торгах на підряди, загальні

розпорядження з усіх питань управління. У донесенні київського військового губернатора шефу корпусу жандармів і Міністерству внутрішніх справ від 1827 р. ідеться про результати ревізії діяльності установ: 1) губернського правління; 2) казенної палати; 3) кримінального і цивільного департаментів, головного суду; 4) приказу суспільного нагляду; 5) міського магістрату [134, арк.1–89]. 20 лютого 1828 р. київським військовим губернатором були подані доповідні записки Миколі I й Міністру юстиції про спрощення системи діловодства в губернських правліннях, створення кадетського корпусу в м. Києві й усуненні від виборів дворян, що перебували під секретним наглядом [140, арк.1-35]. Усі виконавчі справи вирішувала канцелярія губернського правління. У першій чверті XIX ст. її структура характеризувалася нестабільністю: підрозділами були експедиції, відділення, столи. Штатний розпис від 14 листопада 1824 р. встановив сталий розподіл канцелярії всіх губернських правлінь на чотири відділення [298, № 30116]. Як правило, кожне відділення очолював член правління, а до складу канцелярії входили секретар, протоколіст, реєстратор та інші канцелярські клерки. 19 березня 1831 р. вийшов Циркуляр Міністерства внутрішніх справ і інструкція про обов'язки чиновників губернського правління, зокрема, секретаря, чергового, архіваріуса, езекутора [147, арк. 1–52]. 24 лютого 1845 р. видано указ Сенату про введення нової структури й форми діловодства в губернських правліннях, який діяв до 1854 р. [10, арк.1–88].

Найважливіші справи губернського правління вирішувалися в першому відділенні його канцелярії. До його компетенції входили обнародування законів і постанов, спостереження за виконанням губернських розпоряджень, за просуванням справ; окрім того, губернське правління завідувало чиновниками адміністрації та поліції (призначення на посаду, нагородження державними відзнаками, просування по службі, звільнення, пенсії), здійснювало ведення протоколів загальних засідань, нагляд за дворянськими, міськими й сільськими становими виборами і навіть вирішення деяких господарських справ (наприклад, установлення орієнтовних цін на провіант і фураж) [356, с. 19]. Про це свідчить

низка справ, зокрема, справа про розгляд скарги поручика Куликовського на колезького секретаря Васильківського нижнього земського суду про незаконне присвоєння звання дворянина. Скарга адресована Київському військовому губернатору. У ній ідеться про те, що чиновник Васильківського повіту Київської губернії поручик Куликовський у своєму донесенні, направленому в Київське губернське правління, до Цивільного губернатора, Губернського прокурора і Васильківського повітового стряпчого, повідомляє про неправильне присвоєння секретарем Васильківського нижнього земського суду, колезьким секретарем Кириєнком дворянського звання і про надання дворянства його родичу Федору Ільчикову із села Смолита Прилуцького повіту. Справа складається з різних доносів на Кириєнка. До неї також додаються свідчення людей, які знали, що Кириєнко не міг бути дворянином [158, арк. 1–96]. Київське губернське правління представляє справу генерал-лейтенанту, Київському військовому губернатору, керуючому цивільною частиною Сенатору і кавалеру Борису Яковичу Княжніну про те, що дворянин Іван Зельський, поміщик Радомисльського повіту, був заочно обраний депутатом головного суду цивільного департаменту на 3 роки, але до своїх обов'язків не приступив. Поміщик Фелікс Березовський був обраний депутатом департаменту головного суду на місце померлого депутата Стрінжи, але приступив до виконання своїх обов'язків із запізненням. Депутат дворянського депутатського зібрання Уманського повіту поміщик Метелицький просив звільнення з посади без пояснення причин [12, арк. 1–13].

Якщо перше відділення канцелярії вирішувало загальні адміністративні справи губернії, то через друге відділення губернатор керував поліцією губернії. Воно займалося справами загального порядку та суспільного спокою, миру та тиші в селах і поселеннях, на землях і водах, т і на дорогах, що пролягали губернією. Відділення здійснювало нагляд за особами, які проживали в губернії і перебували під наглядом поліції. Важливе місце в діяльності цього відділення займали розпорядження щодо розшуку дезертирів з армії чи селян-утікачів; воно надавало розпорядження на прохання поміщиків про переведення непокірних

кріпаків в армію, відсилення їх на поселення до Сибіру. У цьому ж відділенні велися паспортні справи, справи про розкольників, деякі справи так званої «господарської поліції», зокрема про стан доріг і мостів, пошти й поштових станцій, охорони народного здоров'я тощо [356, с. 20].

У рапорті Київського головного суду від 7 березня 1810 р. йдеться про покарання різками селян с. Великої Вольняни Таращанського повіту Демчука і Круглика за втечу і взяття їх під арешт [122, арк. 2]. Відомості про укази Сенату засвідчують прохання поміщиків віддати селян у солдати за крадіжки [136, арк. 76]. Третє відділення канцелярії губернського правління здійснювало зв'язок губернатора із судом, вело справи з нагляду за рухом судової частини, керувало проведенням слідства в поліцейських установах, вело справи щодо виконання судових вироків, брало участь у визнанні осіб божевільними, управляло місцевими в'язницями. У селі Лучині Сквирського повіту 13 липня 1810 р. селянина Кириченка й поміщика Мілевського визнано божевільними [124, арк. 22]. Четверте відділення відало порівняно другорядними з погляду адміністрації справами, пов'язаними з господарсько-фінансовими питаннями управління. Цей підрозділ збирав загальні відомості про населення, переписи, стан промисловості, сільського господарства, керував будівництвом казенних будинків, земськими та міськими повинностями, спостерігав за вчасним збором податків. Циркуляр Міністра Внутрішніх справ від 3 лютого 1805 р. свідчить про необхідність побудови будинків для «присутственних» місць у м. Києві і в повітових містах Київської губернії [114, арк. 53–59].

Губернське правління завжди розглядалося як друга виконавча канцелярія, хоча обов'язковість спільного керівництва губернією, губернатором і губернським правлінням неодноразово підтверджувалося законодавчо, особливо у 20-х р. XIX ст. Загалом із 1775 р. по 1837 р. було видано 235 указів з удосконалення губернського правління. Але насправді губернатор залишався представником вищої урядової влади, господарем ввіреної йому губернії; губернське ж правління так і не стало самостійним органом, а залишилося канцелярією губернатора. справи, які повинні були вирішуватися в губернських

правліннях, у тому числі й судові, нерідко розглядалися в канцеляріях губернатора [356, с. 20]. У результаті до середини ХІХ ст. губернатор, крім щоденної присутності в губернському правлінні, повинен був засідати ще в низці установ. Усе це призвело до великого росту формального листування, що проходило через губернатора. На ім'я губернатора направлялися листи як особистого, так і приватного характеру. Зокрема, у зверненні від 25 жовтня 1800 р. на ім'я Київського військового губернатора йдеться про те, що міщани Сквирського повіту Боровські звертаються до губернатора з проханням позбавити їх синів маєтностей за непослух. Міщанка Боровська просить затримати її неблагополучних дітей і покарати їх за законом. У листі губернатору вона розповідає, як гляділа, одягала, виховувала своїх дітей, а вони стали дорослими, відібрали в батьків будинок і залишили їх без даху над головою [97, арк. 1–22]. За даними А. Ярмиш, до 40-х рр. ХІХ ст. губернатори повинні були щорічно підписувати до ста тисяч паперів, або більше трьохсот за день [492, с. 10], тому нерідко губернські установи були не в змозі дати раду листуванню. Нерозглянуті папери накопичувалися, справи все більше затягувалися, і тому уряд для їх розгляду створював особливі допоміжні експедиції, які діяли по декілька років.

Указ цивільного губернатора 1837 р. був ще однією спробою виділити функцію нагляду із компетенції губернського правління. Було визначено коло тих справ, які підлягали вирішенню в колегіальному порядку, і тих, що перебували лише в компетенції губернатора. Проте це також не дало бажаних змін, бо за положенням «Про порядок провадження справ у Губернському правлінні» 1837 р. рішення правлінь навіть із невеликої кількості питань, що стосувалися судової частини й підлягали розгляду в колегіальному порядку, повинні були затверджуватися губернатором [356, с. 21]. Однак з огляду на залежність членів губернського правління від губернатора слід констатувати, що колегіальності губернських правлінь практично не існувало. Згідно із прийнятими в той час офіційними нормами діловодства, справа спочатку повинна була розглядатися відповідними чиновниками губернського правління, які рекомендували порядок

її вирішення. Потім журнал, де вказувалася суть справи і ухвалені за нею рішення, підписувався радником того відділення, у якому справа провадилася. Після цього журнал передавався на підпис іншим радникам, від них – віце-губернатору, а потім на – затвердження губернатору. Якщо губернатор був не згоден із журнальними постановами, то вони могли бути змінені або скасовані. На практиці виходило так, що губернське правління не виносило жодних рішень, до тих пір поки губернатор не висловлював свої думки [298, № 30116]. У першій половині XIX ст. губернські правління займалися переважно справами щодо продажу нерухомого майна, купівлі землі приватними особами, проханнями про звільнення від кріпосної залежності, справами про огляд окремих осіб щодо з'ясування їхнього психічного стану, а також скаргами селян на поміщиків та іншими, часто дріб'язковими, справами. Документи, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, засвідчують про значну кількість таких справ по Київській губернії. Зокрема, у повідомленні Київському губернському правлінню від 20 квітня 1804 р. йдеться про жорстоке покарання економом Хожевським селян с. Павлюки, що належало поміщику Ржевському [111, арк. 30]. В іншій справі розглядається жорстоке поводження економа Малиновського із селянами с. Павлюків Липовецького повіту, що належали поміщику Сангушку [84, арк. 36]. Подібні повідомлення надходили регулярно з усіх повітів Київської губернії. У Київському губернському правлінні розглядалися справи про побої економом Торговицького ключа, що належали графам Потоцьким в Уманському повіті [87, арк. 14]; 18 січня 1811 р. повідомлення про побої економом селян с. Макарова Київського повіту, що належало поміщику Грушевському [127, арк.1–13]; 5 липня 1859 р. розглядалася скарга селянина села Пиляви Радомисльського повіту Київської губернії Димиденка на прикажчика Антипова, який наказав його різками і закував у колодки за відмову вийти на панщину через хворобу. Скарга була надіслана до канцелярії Київського генерал-губернатора 7 серпня 1856 р. [30, арк.1–35]. 5 грудня 1859 р. до канцелярії надійшла скарга, від селянина с. Липовки Васильківського повіту, що належало поміщику Браницькому, на

економа Скибинського, який відібрав у селянина волів і ще й побив його. Слухання за цією справою проходило 24 січня 1864 р. [78, арк. 16]. Значним за обсягом було діловодство й губернського правління, де на кожного столоначальника щоденно припадало більше двох десятків документів, зокрема розгляд вхідних і укладання вихідних паперів, а кожний переписувач оформляв по 20 аркушів тексту.

У записці Міністерства внутрішніх справ від 8 листопада 1843 р. урядовці підраховали середню кількість документів, що проходила через губернське правління, і зробили висновок, що документація губернського правління складала щорічно 119 тис. різних журналів, протоколів, рапортів, відношень тощо. Така ситуація була спричинена одним із принципів роботи губернських правлінь, відповідно до якого папір повинен «грунтовно вилежатися». Надійшовши у правління, справа тривалий час не бралася у провадження. Потім губернське правління надсилало запити щодо додаткових відомостей у справі в нижчі інстанції, такі, як земські й повітові суди, городничі правління, міські поліції, казначейства повітів. У свою чергу названі установи надсилали запити щодо цих відомостей до осіб і в інстанції, що перебували в їх підпорядкуванні, перш за все – до земської поліції і станових приставів [356, с. 21]. Так, справа про призначення важких робіт і жорсткого покарання селян с. Окладного Махновського повіту поміщиком Тропліневичем розглядалася 10 років – із 1835 по 1845 рр. [57, арк. 1–107]. Справи про скарги селян Київської губернії на невивплату їм зароблених грошей поміщиками, управляючими й орендарями маєтків розглядалися 5 років із 16 березня 1857 р. по 3 жовтня 1862 р. [76, арк. 1–53]. Характерною рисою губернських правлінь було те, що значну кількість вхідних справ вони направляли для розгляду в нижчестоящі організації, де ті на довго осідали. Чекаючи рішення у своїй справі тривалий час, прохачі знову подавали клопотання в губернське правління.

Так, у січні 1831 р. на ім'я Бориса Яковича Княжніна надійшла скарга від поміщика Естергазі, який писав, що поміщиця Дунаєвська «загребала» його поселення Чубинець Сквирського повіту, а в селян Афанасія і Якова

Гриненкових, що працювали на землі, забрала волів [160, арк. 1]. Ця скарга була направлена для розгляду в перший департамент Київського Головного суду. У висновках установи було зазначено: «Сей департамент слушал предложение Вашего Высокопревосходительства при котором проверено прошение поданое Вашему Высокопревосходительству от помещика Сквирского уезда графа Эстергази с жалобой на помещицу Дунаевскую, которая украла у него землю и троих волов. Решением сего депертамента принято изъять у помещицы Дунаевской поселение Чубинец и волов в количестве 3-х волов» [160, арк. 2].

Постійно зростала кількість різних документів, обсяг кожного з яких становив не менше як з 10 аркушів. У складеній у Міністерстві внутрішніх справ записці від 8 листопада 1843 р. аналізувалися причини занепаду губернських правлінь, серед яких слід виокремити: роздроблення губернського управління на відомства, які не підлягали губернському начальству; обтяження губернатора різноаспектним листуванням; складне бюрократичне оформлення паперів у губернському правлінні; документ спочатку писався на чернетці, а потім переписувався начисто [356, с. 21]. Укладання різних паперів, доповідей, довідок, реєстрів, висновків та іншої документації стало основним заняттям чиновників. У губернських правліннях накопичувалися цілі стоси справ, що протягом років чекали свого вирішення. Це стосувалося й земельних спорів, захоплення сусідами земель або ж підтвердження тих чи інших доказів на право власності. У документах ідеться про те, що 19 квітня 1812 р. був припис міністра поліції про передачу під суд поміщиків Піотковського й Михайловського, оскільки вони напали на маєток і землі поміщика Тимановича [129, арк. 1–209]. У низці справ ідеться про причини розгляду сварок між поміщиками Київської губернії. Головні причини, які ми можемо виділити, – майнові: заволодіння землею, маєтками, худобою, інвентарем тощо. Зокрема, у справі про розслідування причин сварки між поміщиками Махновського і Сквирського повітів дворянином Северином Петковським і підкоморним Торчинським ідеться про те, що поміщики не порозумілися між собою за землі [142, арк. 1–34]. Селянка села Дідовщини Сквирського повіту Голенкова скаржить на поміщика

Хасуного, який незаконно відібрав у неї землі й будинок [77, арк. 1–32]. Селяни Васильківського повіту скаржилися на те, що в них відібрали частину орної землі й лісу на користь міста [119, арк. 1–16].

Узагалі через формальне діловодство ефективність роботи в губернських правліннях була надто низькою, про що свідчать численні скарги. Так, Радомисльський поміщик скаржить на Київське губернське правління, яке не повідомило йому про те, що селянин Рижиченко, котрий від нього втік, приписався в м. Черкасах [102, арк. 1–25]. Були скарги міщан, купців, дворян на поліцейських і судових чиновників, магістрати, Київське губернське правління й на інші установи за неправильні судові рішення по майнових суперечках за образи, арешти, побої тощо [133, арк. 1–107], скарга статського радника Горилевича на Київське губернське правління з приводу того, що його справа про повернення боргу з поміщиком Бусловичем [60, арк. 1–13].

Ускладнення завдань державного правління, зростання матеріальних і людських ресурсів регіону змусили уряд на початку XIX ст. створити місцеві органи статистики, основними функціями яких був збір різноманітної статистичної інформації. Через деякий час накопичилася велика кількість відомостей, які надходили з місць із вимогами узагальнення. З метою створення реальної картини фінансових виробничих людських можливостей регіону 20 грудня 1834 р. при Раді міністра внутрішніх справ було засновано центральне статистичне відділення. Місцевими органами й основними каналами надходження статистичної інформації з регіонів стали засновані в цей же час губернські статистичні комітети. Діяльність органів відомчої статистики характеризувалася обмеженістю, оскільки не було створено методики ведення статистичних даних. Про те, що держава була зацікавлена в підвищенні ефективності діяльності місцевої адміністрації, свідчить той факт, що в урядових колах здійснювався постійний пошук нових форм управління. Так, із кінця 30-х рр. після «наказу губернатора» 1837 р. постійно ставилося питання про ефективність та більшу узгодженість у діяльності місцевої адміністрації. Аналізуючи причини низької ефективності регіонального управління, уряд

прагнув розмежувати функції губернських адміністративних органів. 2 січня 1845 р. імператором був підписаний і затверджений закон «Учреждение губернських правлений», який складався з 12 глав і 302 статей. За новим законом до складу губернського правління був уведений і віце-губернатор, який очолив перше відділення канцелярії губернського правління; частково розмежовувалися функції в середині губернської адміністрації; дещо розвантажувався губернатор. Однак ці заходи були паралізовані подальшим розвитком бюрократизації державного апарату імперії в ХІХ ст. 3 січня 1846 р. Микола І затвердив пропозицію Державної Ради «про заходи до усунення повільності в доставці Цивільними Палатами Західних губерній справ, що підлягають ревізії Сенату», у якій в черговий раз пропонувалися заходи щодо покращення ведення діловодства [356, с. 23].

Губернському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління – у повіті влада належала земському суду (до 1837 р. він називався нижній земський суд) на чолі з капітаном-справником. Земський суд був паралельно адміністративно-поліційною установою і судовим органом, виконував функції нагляду за порядком, забезпечував виконання повинностей і сплату податків. У відомостях повітових і нижніх земських судів від 13.08-29.09 1828 р. йдеться про селян Київської губернії, «отыскивающих вольности». У справі подані рапорти про утримання у в'язниці арештантів по Таращанському нижньому повітовому суду від 14 серпня 1828 р., відомості про справи Богуславської дворянської опіки, про становище сиріт [139, арк. 1–116]. На відміну від центральних російських губерній, де земський суд обирався дворянськими зібраннями й до нього входили, крім засідателів-дворян, ще по 2 засідателі від державних селян, у Київській губернії склад земських судів призначався губернським правлінням, причому лише з дворян, а голови суду – земські справники – призначались Сенатом за поданням губернатора, погодженим із міністром внутрішніх справ. Повіти поділялися на стани. Для управління державними селами були створені волості, очолювані волосними правліннями, до яких входили волосний голова,

старости й писар. Управління в містах здійснювали поліційні органи – управи благоустрою, які підпорядковувалися губернатору.

У 1802 р. царський уряд спеціальною грамотою підтвердив права Києва на самоуправління. Міщани схвалювали повернення Києву магдебурзького права, яке сприяло розвитку торгівлі, ремесел і охороняло інтереси міщан, котрі одержали підтвердження на низку пільг. Зокрема, вони звільнилися від військової служби, формуючи для охорони міста із свого середовища лише піщу й кінну міліцію, так звану «золоту корогву», користувалися правом безмитної торгівлі, винокуріння і продажу спиртних напоїв. Однак права магістрату як органу самоуправління не були розширені. Без узгодження з губернатором розпоряджатися доходами, займатися розподілом податків магістрат не міг. Роздачу земель під забудову будинків зосередила у своїх руках губернська поліційна влада. Та й самі члени магістрату не піклувалися належним чином про міський благоустрій, використовуючи своє службове становище для власного збагачення. З огляду на це царська влада в 1834 р. видала указ, у якому зазначалося: «Сей порядок не соответствует существенным выгодам города и права некогда ему данные... или давно уже сами собою прекратились или обратились во вред и отягощение целому составу городского общества» [423, с. 127]. На Київ було розповсюджене міське положення 1785 р. Магістрат змінила Міська дума, на чолі якої стояв голова, котрий обирався на 3 роки. Уся діяльність Думи залежала від царських органів управління: губернатора, поліційних чинів, різних комісій. Більшу частину доходів міської казни дума витратила на утримання поліції, пожежні команди, присутственні місця, міські будови і лише незначна їх частина виділялася на благоустрій вулиць.

Судова система Київської губернії в першій половині XIX ст. не була одноманітною. Суд перебував під владою чиновників – дворян. Давня судова система зазнала певних змін: було ліквідовано проміжну, другу судову інстанцію – верхній земський суд для дворян, губернський магістрат для міщан, верхню розправу для вільних селян. У місцях компактного проживання іноземних переселенців до 1864 р. діяли особливі національні суди. До судової системи

входили й селянські суди, які розглядали цивільні і кримінальні справи за звичаєвим правом. У 1828–1829 рр. судочинство було переведено на російську мову. Управління судами здійснювало Міністерство юстиції, що зміцнювало зв'язки суду і адміністрації [388, с. 83].

19 жовтня 1798 р. указом Павла I повітові та підкоморські суди у зв'язку з незначною чисельністю дворян були ліквідовані у трьох повітах Київської губернії : Васильківському, Черкаському та Уманському. У повітах було мало дворянства, з якого можна було вибрати осіб на заміщення цих важливих посад, і для судової розправи їх було перегруповано: Васильківський приєднано до Богуславського, Черкаський – до Чигиринського, а Уманський – до Звенигородського. Таке об'єднання судових органів І. Фундуклей помилково вважає повною ліквідацією цих повітів. А на початку ХІХ ст. указом Олександра I судові органи в повітових містах Богуславі, Чигирині, Умані, Липовці, та Махнівці було відновлено. Нові вибори повинні були відбутися 1 вересня 1805 р. [352, с. 32].

У Київській губернії судову систему як апеляційне інстанцію очолював Головний суд, який складався з 2-х департаментів: цивільних і кримінальних справ. Його компетенція була аналогічною до компетенції палат кримінального й цивільного суду інших губерній, а крім того, унаслідок відсутності на Правобережжі совісних судів, до нього спрямовувалися справи про злочини малолітніх і божевільних, які після їх розгляду в головному суді в обов'язковому порядку передавалися у 5-ий департамент Сенату; головний суд також розглядав справи, які перебували у віданні надвірних судів Волинської і Подільської губерній до їх ліквідації в 1802 р. На вироки й рішення Головного суду апеляції і скарги подавалися до Сенату. У Київському Головному суді і в аналогічному фонді Центрального історичного архіву України в місті Києві зберігаються відомості про кількість кріпосних селян, які мешкали в поселеннях Липовецького, Махновського, Радомисльського, Черкаського повітів тощо. У справі вказано кількість кріпосних по селах і повітах Київської губернії і зазначено прізвища поміщиків [81, арк. 31–42]. Низка справ свідчить про продаж

і заставу селян, зокрема, справа про заставу поміщицею Е. Давидовою в 1823 р. 115 селян м. Кам'янки Чигиринського повіту нащадкам поміщика Ерделі за 35 тисяч асигнацій [82, арк. 9]. У 1826 р. розглядалася справа про заставу 444 селян у м. Торговці і 364 селян с. Зеленого Рогу Уманського повіту Київської губернії графинею С. Потоцькою в державний земельний банк [83, арк. 1–37].

Судами першої інстанції були: повітові суди – станові суди для дворян і селян, магістрати й ратуші – станові суди в містах, та підкоморські суди – станові суди в межових спорах. Виконання судових вироків відповідно до Литовського статуту 1588 р. проводили в повітах повітові, а в містах – міські суди, а в 1812 р. був уведений єдиний у всій Російській імперії порядок виконання судових вироків: повноваження у містах надавалися міській поліції, а в повітах – нижнім земським судам. Діяльність усіх судів у Київській губернії була підпорядкована губернаторам. Так, кримінальні справи в обов'язковому порядку подавалися губернаторам для ознайомлення, а в разі розбіжності між думкою губернатора й вирок суду справа передавалася до Сенату, який здебільшого підтримував думку губернатора, позбавляючи сили вирок кримінальної палати, Головного чи Генерального суду. Упродовж 30-их рр. XIX ст. були внесені деякі зміни до судової системи. Так, Генеральний і Головний суди перетворили на Палати кримінального й цивільного суду, голови яких призначались імператором за поданням міністра юстиції, а радники – міністром юстиції. Саме в земських судах створювався інститут професійних судів, професійних судових чиновників та професійної адвокатури загалом.

У повіті під час виборів, на які з'їжджалася місцева шляхта, обиралися суддя, підсудок та писар. Були й певні вимоги до кандидатів. Ідеальними соціально-особовими ознаками державних урядовців були: шляхетність – належність до привілейованого стану, осілість, володіння родовим маєтком, а також релігійність, освіченість і авторитетність [341, с. 63].

На посади суддів, підсудків та писаря не могли бути обрані духовні особи, старости, державні службовці того повіту, у якому вони були урядниками. [364, с. 63].

Високо цінувалася посада земського писаря, бо вона «потребує найбільше письма і праці, що є річчю найважливішою» [349, с. 296]. Писарі повинні були вести судову документацію: записувати позови й вирокі, писати судові листи, робити виписи, нотувати свідчення. Крім зазначених судових паперів, писар вносив до судових книг інші документи: заповіти, акти цивільних угод тощо, - тобто виконував також функції нотаріуса. До обов'язків писаря входило зберігання судових книг між судовими сесіями [350, с. 125]. Писар міг узяти собі на допомогу одного або двох підписарів, при цьому постійно контролювати виконання ними своїх обов'язків. Він ніс персональну відповідальність за кожную правову помилку свого помічника [349, с. 298]. Поява підписарів свідчить про формування судової канцелярії, яка в першій половині ХІХ ст. перетвориться на один із необхідних структурних елементів суду. Отже, судове чиновництво в першій половині ХІХ ст. розглядалося як різновид державної служби.

Для підтримки своєї влади Росія дислокувала на Правобережній Україні, у тому числі і в Київській губернії, значні збройні сили, утримання яких було покладено на місцеве населення, а також заснувала в Україні військові поселення. У 1837 р. в Київській і Подільській губерніях було створено 5 нових округів військових поселень. Київ, що був адміністративним центром Київського генерал-губернаторства, теж перетворився у військовий центр – до нього було передислоковано з Могильова штаб першої армії, де було збудовано фортецю.

Упродовж першої половини ХІХ ст. російський уряд двічі намагався поновити в Україні козацькі полки, потребуючи високопрофесійного військового вишколу й досвіду. Уперше козацькі полки почали створювати в 1812 р. для боротьби з навалюю Наполеона. Із населення Київської губернії були сформовані, озброєні й відправлені в розташування діючої армії три козацьких полки (3600 козаків), а також великий загін «лісових козаків» із лісової охорони. Після завершення війни у 1816 р. козацькі полки були перетворені на регулярні – уланські полки [423, с. 134]. Удруге в 1830 р. Малоросійський генерал-губернатор М. Репін отримав царський наказ сформувати козацькі полки для придушення польського повстання – було організовано 8 полків по 1000 козаків у

кожному, а після придушення повстання вони були перетворені на регулярні військові формування.

2.2. Участь різних станів в управлінні Київською губернією

У першій половині XIX ст. в Російській імперії, зокрема в Київській губернії, зберігалися старі елементи соціальної структури суспільства, яке поділялося на стани: дворянство, духовенство, гільдійське купецтво, козацтво, міське населення й селянство. Так, у Київській губернії в 1802 р. проживало 1 млн. 099 тис. 840 осіб різних станів і груп, у 1804 р. – 1 млн. 112 тис. 621 осіб (із них 574 тис. 217 чоловіків і 538 тис. 404 жінок) [217, арк. 78] , у 1810 р. – 1 млн. 106 тис. 497 осіб (558 тис. 726 чоловіків і 547 тис. 771 жінок) [218, арк. 40, зв.41]. Сучасні дослідники вважають, що стани – це соціальні групи, які визначаються становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення, а також мають усталені звичаї та юридичні закони й передаються у спадок із правами та обов'язками [412, с. 672]. Деякі історики вважають, що становий поділ притаманний аграрним суспільствам, і виводять станові ознаки: специфічні права й соціальні функції, закріплені у традиції і законі, передача станових прав у спадок, об'єднання в станові організації, право на самоврядування і участь у місцевому управлінні, або центральному державному управлінні, специфічний менталітет, зовнішні ознаки станової приналежності (одяг, зачіска, прикраси) [442, с. 6–10].

До станів належать дворянство, духовенство, купецтво, міщанство, селянство, робітництво. Класи і стани першопочатково являють собою поняття, які вводяться при аналізі соціальної структури для опису чи пояснення різниці у споживацькому чи правовому становищі людей. Поняття класу використовується для опису соціальних ієрархій щодо споживання в той час, як поняття стану введено для опису ієрархій обслуговування, прав і привілеїв [434, с. 73]. Сьогодні можна вважати, що станова стратифікація заснована на наявності станів, тоді як класова стратифікація заснована на відмінностях економічного стану людей. Стан – це соціальний прошарок, який визначається становищем у системі

соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення. У виділенні соціальних прошарків є об'єктивні показники: власність, прибуток, рівень освіти, престиж [434, с. 74].

З'ясувавши термінологічні визначення, можна перейти до аналізу формування станів та особливостей їх правового положення в Київській губернії в першій половині XIX ст. З приєднанням до Росії населення Правобережжя було звільнене від підданства польській короні на користь російського імператора; здійснене поетапне впорядкування так званого шляхетського питання й підтвердження магнатам і шляхті дворянських прав та їх місця в соціально-становій структурі тогочасного суспільства. Здобувши статус дворянства, магнати перетворилися в повноправний привілейований стан і виступили опорою влади на місцях. Було регламентовано порядок скликання, функціонування та компетенцію шляхетських сеймиків. Сукупність дворян кожної губернії складала самостійну корпорацію – станову спільність. Відповідно до законодавства Російської імперії, участь дворянської громади в державному й місцевому управлінні виражалася в кількох формах: 1) формування шляхом виборів від дворян частини штатних чиновницьких посад у державних установах; 2) діяльність предводителів дворянства; 3) функціонування місцевих дворянських зібрань; 4) діяльність дворянського депутатського зібрання. Виборна служба стала проміжною ланкою між військовою службою та цивільною, часто більшість виборних посад обіймали військові у відставці. До виборних посад у штатах місцевих владних структур належали посади голів палат кримінального і цивільного судів, засідателі цих судових органів, совісний суддя, повітові судді і засідателі повітових судів, а також земські справники і засідателі земських судів. Загалом дворяни вибирали 1/3 частину всього штату місцевих чиновників, що свідчить про реальну можливість «благородного стану» впливати на місцеву державну адміністрацію і, зокрема, на повітову [400, с. 416].

Система комплектування штатів повітових установ дещо відрізняється від губернських. Фактично вся виконавча влада в повіті передавалася повітовим

дворянським зібранням – становому органу дворянства. Дворяни кожного повіту обирали зі свого середовища капітана-справника й засідателів нижнього земського суду, функції та обов'язки яких у повіті відповідали компетенції таких владних інституцій губернського рівня, як губернатор і губернське правління [357, с. 11]. Каденція обраного посадовця тривала три роки. Після обрання він набував статусу державного чиновника і його правове становище нічим не відрізнялося від правового статусу чиновника, призначеного на посаду урядом. Серед станових дворянських посад на першому місці були губернський і повітові предводители дворянства, які концентрували у своїх руках функції дворянських громад, а при виконанні своїх обов'язків не залежали один від одного. Губернський предводитель дворянства опікувався функціонуванням дворянських зібрань, майновим станом членів громади, їх поведінкою, зберіганням скарбниці та виділенням коштів на різні потреби. Так, у 1804 р. до Київського губернського шляхетського зібрання надійшла скарга Іоахима Седницького з братами на поміщика із села Вербова Сквирського повіту Павла Михайловського за образу гідності та звинувачення в підробці документів про шляхетське походження [205, арк. 1–15].

На думку М. Бармака, за своїм значенням посада губернського предводителя дворянства фактично була другою в губернії після губернатора [400, с. 416–417]. До компетенції повітового предводителя дворянства зі станового самоврядування входило керівництво повітовим дворянським зібранням, ведення списків і видача свідоцтв про дворянське походження дворянам повіту. Предводителі дворянства подавали прохання і про позбавлення дворянського звання, про що свідчать низка справ щодо позбавлення дворянського звання жителів Київської губернії. Так, 1 лютого 1804 р. за № 15 до урядового Сенату надійшов рапорт «о лишении дворянського достоїнства» двох шляхтичів: Ільїнського і Креповського – за укладання фальшивих свідоцтв [112, арк. 21–39]. Важливою формою дворянського самоуправління були дворянські зібрання: губернські та повітові.

До повноважень губернських дворянських зібрань входили обрання посадових осіб дворянського самоврядування та в державні установи;

представлення та скарги державній адміністрації та імператору про суспільні потреби і про потреби місцевого дворянства; встановлення розмірів грошових зборів на потреби дворянської громади; позбавлення членства в зібранні дворян, які зганьбили себе; перевірка дворянських родовідних книг [463, с. 517]. У справі від 17 жовтня 1844 р. йдеться про прохання Гурського з приводу повернення йому документів, які засвідчують його дворянське походження і знаходяться в Радомисльському повітовому суді [65, арк. 1–15].

Повітові дворянські зібрання проводилися за три місяці перед відкриттям губернського зібрання з метою складання двох списків: списку дворян повіту, які мали право брати участь у губернському зібранні, і списку осіб, котрі виявили бажання служити на виборних посадах. Зібрання також делегувало осіб до складу комісії з перевірки фінансового звіту і посередників для мирного розмежування земель, за які велися суперечки між дворянами повіту [357, с. 12]. Із 3 вересня 1831 р. по 2 січня 1832 р. розглядалася справа про повернення спадкоємцям поміщика Чахурського із сіл Лип'янки й Куликового Чигиринського повіту землі, майна й худоби, відібраних поміщиком Марковським [163, арк.1–14].

З травня 1795 р. вийшов указ Катерини II, який зобов'язував генерал-губернатора Т. Тутолміна організувати в Західних губерніях, у тому числі і в Київській, зібрання дворянства, провести вибори предводителів дворянства і посприяти, щоб ці посади зайняли лояльні до російської влади особи [357, с. 12]. Великого розголосу набув конфлікт, який виник у Київському губернському дворянському зібранні і був пов'язаний з порушенням процедури на виборах. У 1795 р. на прохання місцевої шляхти київський губернатор, генерал-поручик Шишков, отримавши згоду від Сенату, дозволив обрати на всі посади в губернії польських чиновників. Така ситуація обурило російських дворян, які також претендували на посади в управлінських структурах. Вони направили скаргу в Третій департамент Сенату, у якій зазначили, що на перших виборах було обрано повітового маршалка поляка Росцишевського, за протекцією якого на всі посади обрали польських шляхтичів, які навіть не підтвердили свої права на дворянство

і не мали нерухомого майна. 17 березня 1798 р. Сенат ухвалив рішення за цією справою, скасувавши результати проведених у Київській губернії виборів голів Головного, Київського й Васильківського повітових судів. Із виборних органів були виключені всі кандидати – поляки, які не мали маєтностей [374, с. 153–154]. Скарги на зловживання місцевої влади, прохання усунути наслідки неправомірних дій досить часто надходили до центральних органів влади. Так, до канцелярії Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора надійшла скарга дворянина Стебицького, якого позбавили дворянства і внесли до списків звенигородських міщан [54, арк. 1–8].

6 лютого 1797 р. Павло I підписав указ «Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях», за яким відновив порядок проведення виборів предводителів дворянства та інших посадовців, що існував за часів Речі Посполитої [242, № 17790]. 9 березня 1798 р. Павлом I підписано ще один указ, який зобов'язував губернаторів бути присутніми на дворянських виборах для дотримання порядку, а також на зібраннях при вирішенні важливих питань [250, № 18421]. Без відома губернатора губернський предводитель дворянства не міг відлучитися з губернії, що, безперечно, ущемляло незалежність дворянської громади. 14 жовтня 1800 р. вийшов Указ «Про шляхетські вибори», відповідно до якого в Київській губернії губернатори почали призначати справників, котрі здійснювали поліцейські функції. Відтепер шляхетство губернії вибирало тільки засідателів нижніх земських судів [256 № 19154]. Таким чином, майже всі посади в адміністративно-судових установах заповнювалися шляхом урядових призначень. Дворяни могли обирати своїх представників лише на ті посади, що обслуговували їхні станові інтереси. Указ від 14 жовтня 1799 р. скасовував губернські зібрання дворян і змінював порядок виборів губернських предводителів дворянства. Тепер вибори стали двоступеневими; скоротилося коло осіб, які мали право участі у дворянських зібраннях; дворяни виключені з військової служби, втратили право голосу; дворянство губернії втратило право звертатися до імператора зі спільними клопотаннями, але дворяни мали право

подавати особисті прохання [256, № 19154]. У клопотанні поміщика Васильківського повіту повідомлялося «Ваше превосходительство Милостивый государь: из селения моего Острова в нынешнем году (1809) сбежали крестьяне, в то селение просят возвратить и так как беглецы представлены в Васильковский нижний земский суд они собственные люди мои. Люди графа Браницкого пропущены здесь по ревизии. Единственно по тому, что они были в бегах, то Мелешков записал их за собою и держал вовсе не правильно и поскольку они возвратились на прежнее свое место жительства то по сему просят не отдавать их Мелешкову до судебного разбора, и разобрать их надлежащему суду» [214, арк. 1–15].

Новий порядок виборів на посади від дворянства в Київській губернії регламентував указ від 1 листопада 1800 р. На посаду голови Головного суду із трьох претендентів, котрих терміном на три роки обирала шляхта, кандидата призначав губернатор із подальшим затвердженням Сенатом. Земські комісари й засідателі в нижні земські суди призначалися Герольдією і вважалися незмінними. У Київській губернії було дозволено залишити на посадах уже обраних губернських лідерів шляхти [263, № 19628]. З 1800 р. на осіб, які служили за виборами дворянства, була розповсюджена правова норма щодо посилення відповідальності чиновників за ухилення від служби або за прострочення відпустки. Дворяни, котрі ухилилися від виконання службових обов'язків і не з'явилися на службу, каралися відповідно до закону, аж до віддачі їх під суд, якщо вони не надавали свідчень про законні причини порушень ними обов'язку [260, № 19356]. У відомстві Київського військового губернатора слухалися (перебували) справи, у яких з'ясовували причини того, що дворяни не приступали до виконання обов'язків по виборних посадах [143, арк. 1–13]. В іншій справі йшлося про те, що поміщик Радомисльського повіту Київської губернії Зельський ухиляється від виконання обов'язків депутата цивільного департаменту Київського головного суду [12, арк. 1–3].

У зв'язку з військовими діями, пов'язаними з навалою Наполеона, чиновникам Київської губернії переносили і змінювали відпустки. Так, 9 лютого

1812 р. в розпорядженні міністра поліції йшлося про причини перенесення відпустки маршалку дворянства Радомисльського повіту Богдановичу [105, арк. 1–84]. На початку XIX ст. участь дворянства в місцевому управлінні була значно обмежена через скорочення виборних посад і заміну їх на посади, призначення на які залежало від вищих чиновників. Але в той же час ужиті заходи свідчать про прагнення верховної влади уніфікувати службу, прирівнявши стану службу до державної, уникнути плутанини й незручностей для дворян [438, с. 35]. При запровадженні російської адміністрації в регіоні вводилися також станові структури дворянства, але російський уряд змушений був зважити на те, що на цих землях була власна система корпоративної організації шляхти, значення якої згодом мінімізувалося [357, с. 14–15]. Корпоративні органи дворянського самоуправління Київської губернії набули статусу аналогічних структур центральної частини Російської імперії. За період правління Миколи I чисельність посад, які обирало дворянство, зростає. Збільшився також термін перебування на судових виборних посадах – із трьох до шести років. Процедура дворянських виборів відбувалася в урочистій обстановці і була чітко розписана. Голосування за кандидатів здійснювалося за допомогою кульок. Той, хто набрав найбільшу кількість голосів схвалювався губернатором, міністром, а то й самим імператором – залежно від посади. Однак це не гарантувало в майбутньому мирного співіснування предводителя дворянства й губернатора. Досить часто верховна влада брала сторону предводителя дворянства, намагаючись у такий спосіб нейтралізувати свавільне губернаторське або генерал-губернаторське управління та схилити дворянство до виборної служби.

Верховна влада в цей період ототожнювала виборні дворянські посади з державними, залучаючи предводителів дворянства до діяльності загальноадміністративних установ. Збільшення повноважень предводителя вплинуло на відкриття при його посаді в 1836 р. канцелярії, службовці якої користувалися правами державної служби та чином 12-го класу [487, с. 124]. Київська губернія не потрапила до числа тих, де культивувався виборна служба. За участь у повстанні польська шляхта не була допущена до місцевого

управління, а на раніше виборні посади призначалися чиновники від верховної влади [308, № 4535]. Для здобуття посади слід було мати десятирічний стаж статської або військової служби. Виборчого права позбавлялися дворяни, маєтками яких управляли кредитори, а також ті, хто перебував під судом та кому після звільнення від служби за судовим вироком заборонялося обіймати посади, як і тим, чиї маєтки бралися в опіку за зловживання поміщицькою владою. Із серпня 1834 р. дворянські депутатські зібрання Київщини втратили одну з головних своїх функцій – реєстрацію генеологічних родоводів. Це питання з того часу перебувало під безпосереднім контролем імперської влади.

Згодом новий Київський генерал губернатор Д. Бібіков доклав великих зусиль для впровадження урядового курсу. Протягом його 15-річного управління Південно-Західним краєм (1837–1852 рр.) була розроблена й активно впроваджувалася в життя програма заходів із русифікації регіону, зміцнені поліцейські установи, проведена судова реформа, у результаті якої відбувся перехід судочинства з Литовського статуту на російське зведення законів. Генерал-губернатор доповідав Комітету у справах Західних губерній, що проведення цього курсу сприятиме «злиттю Західного краю Росією». В основу закону від 25 червня 1840 р. «О распространении силы и действия российских гражданских законов на все Западные, возвращенные от Польши области» була покладена доповідна записка керівника Міністерства юстиції В.М. Паніна й київського генерал-губернатора Д. Бібікова [488, с. 143]. З часу оприлюднення цього закону всі урядові й судові установи, а також дворянські депутатські зібрання у своїй діяльності мали користуватися лише російською мовою, а процес декласації шляхти набрав особливих обертів. Генерал-губернатор активно співпрацював із Комітетом у справах Західних губерній (1831–1848 рр.), який спеціально був створений імператором для проведення інтеграційних заходів на приєднаних землях. Генерал-губернатором Д. Бібіковим у Києві в 1840 р. була створена Центральна ревізійна комісія для розгляду діяльності дворянських губернських зібрань, які, на його думку, занадто повільно розглядали справи шляхти.

Для здійснення курсу, спрямованого на посилення інтеграції регіону, місцевій владі потрібні відповідні чиновницькі та військові кадри. Спочатку основні посади в адміністративних органах краю займали вихідці з російських губерній, яким створювалися тут більш сприятливі матеріальні умови для проходження служби. Згодом до цього була залучена польська шляхта [361, с. 25]. Однак на початку 1837 р. була ускладнена процедура вступу на державну службу для «вихідців із Західних губерній», у тому числі й Київської, шляхти римо-католицького сповідання. Для того, щоб вони не зосереджувалися в Петербурзі та Київській губернії (у міністерствах, головних управліннях тощо), закон зобов'язував шляхту 5 років відслужити у великоросійських губерніях. За Положенням Комітету міністрів від 13 липня 1837 р. кращі випускники місцевих гімназій західних губерній направлялися на навчання до університетів, після закінчення яких мали 5 років відпрацювати на державній службі у великоросійських губерніях, а потім 3 роки в тих губерніях, за рахунок яких вони виховувалися. Це стосувалося і випускників Київського університету [403, с. 305]. Зазначений законодавчий акт ставив за мету вберегти столицю від напливу поляків, а також залучити молодих шляхтичів до російського життя за допомогою законодавчих актів і матеріальних стимулів. У той же час у ході процесу декласації шляхти були полегшені умови вступу поляків на військову та цивільну службу. Справи шляхтичів, котрі вступали до навчальних закладів міністерства освіти, і доведення дворянського походження розглядалися Герольдією першочергово [321, № 13047].

Царська влада пильно стежила за тією частиною шляхти, яка ухилялася від державної служби. Ознайомившись із списками дворян які віком від 16 до 30 років, проживали в трьох правобережних українських губерніях, і не перебували на державній службі, Микола I виніс цю проблему на обговорення Комітету міністрів. Генерал-губернатор Д. Бібіков звернув особливу увагу губернаторів на залучення до служби багатой шляхти. Генерал-губернатор поставив перед міністерством внутрішніх справ питання про правомірність примусового направлення на державну службу юнаків, батьки яких мали у володінні понад сто

селянських душ. Обов'язкове несення такої служби було узаконено іменним указом від 21 квітня 1852 р.[328, № 26190].

Долаючи сепаратистські тенденції дворянських установ, Д. Бібіков втрутився й узаконив свої вимоги щодо прав виборності дворянства, за якими до обрання допускалися лише ті, які вже мали певний стаж військової або державної служби. Генерал-губернатор знайшов порозуміння й підтримку в Комітеті у справах Західних губерній, у результаті чого 15 квітня 1840 р. ввів нове положення для повітових судів. Відтепер вакансії тих, хто з якихось причин залишив посаду судді чи засідателя, заповнювалися зазвичай відставними офіцерами. Іншим указом (від 4 грудня 1840 р.) третій засідатель, який у центральних губерніях обирався селянами, у Київській призначався з державних чиновників. Цей указ поновлювався перед кожними дворянськими виборами, ставлячи за мету сформувати місцевий бюрократичний апарат із чиновників російського походження [487, с. 278].

Після ліквідації магдебурзького права значним заходом було завершення реформи в галузі законодавства та судочинства, унаслідок якої відбувся перехід із Литовського статуту на російське зведення законів. Д. Бібіков хоча й помилився, зараховуючи Статут до кодексу польського права, однак його відмінність від російських законів він добре відчував і доповідав Комітету у справах Західних губерній, що скасування Статуту переконає населення в несаможитності його законів і вони вже не будуть нагадувати йому колишню республіку. В урядовому поданні головний начальник краю навів ще кілька причин скасування Литовського статуту: нібито він ображав місцеве «руське православне населення, був неповним і недосконалим, заплутував діловодство, захищав «сильних і багатих»» [361, с. 24].

У той же час генерал-губернатор намагався асимілювати шляхту через службу в російських установах. Для залучення молоді, котра отримала пристойну домашню освіту й не поспішала йти на державну й військову службу під російську корону, було вжито низку заходів: переглянуто списки молодих дворян, що доставлялися імператорові з Києва, і вирішено якнайбільше їх залучити до

служби. Д. Бібіков вважав, що польське дворянство в основній своїй масі не служить престолу. Він поділяв дворянство на дві категорії: до першої відніс давні роди магнатів, а до другої – нижче дворянство, яке служило не державі, а магнатам. Перші хоча й набули права російського дворянства, але не відслужили за нього і продовжували ухилятися як від військової, так і від статської служби. Другі, як і перші, також не служили Росії. Генерал-губернатор вважав, що вихідців із (які володіли понад тисячею душ) слід направляти на служби в установи до великоросійських губерній, а зубожілі самі поступово асимілюються до росіян. На родини, що відмовлятимуться посилати своїх синів служити в Росію, накладали особливий грошовий збір. Ті, хто не служив або прослужив менше 15 років, мусили виділити частину своїх статків на утримання військ, що квартирувалися на території генерал-губернаторства. Загалом солдатські пропозиції генерал-губернатора не були взяті до виконання, але ініціювали появу кількох законодавчих документів [361, с. 26].

Уже в 1847 р. урядом було дозволено приймати на службу учасників повстання 1830–1831 рр. під особисту відповідальність генерал-губернаторів. Указом від 21 квітня 1852 р. сини поміщиків неправославного віросповідання, у володінні яких було до 100 селянських душ, зобов'язані були служити прапорщиками чи юнкерами, причому проходження служби передбачалося у великоросійських губерніях, крім Петербурзької. Звільнення від служби отримували лише дворяни з тілесними ушкодженнями, та й то після підтвердження таких місцевою владою. Через кілька місяців було схвалено положення про проходження 18-річними юнаками з дворян обов'язкової військової служби, на яку вони відправлялися на підставі безпосередніх розпоряджень генералгубернатора. Свідченням цього є циркуляр генерал-губернатора Д. Бібікова від 1 лютого 1849 р., у якому йшлося про умови прийому дворян на військову службу [176, арк. 25–26].

Отже, дворянське походження та вислуга у першій половині XIX ст. були основними критеріями для вступу на державну службу дворян Київської губернії. Ще один суттєвий критерій – освітній рівень чиновника – додався, коли

на професійні знання була звернута особлива увага. За допомогою освіти абсолютизм сподівався витіснити звичне в Росії отримання високих посад через військову службу або через протекцію, а також посилити виконавчу владу державного управління [176, арк. 3–7]. Продуктивна ідея, що освітній рівень має бути міркою професійної придатності, пролунала пропозицією позбавляти виборчого права неосвічених дворян, а також тих, хто жорстоко поведився із селянами.

Недаремно у правилах 1803 р. наголошувалося, що головною метою освіти є підготовка юнаків до державної служби, а в університетському статуті 1804 р. підкреслювалося, що вища освіта дозволить юнацтву вступати на державну службу, і воно відразу може розраховувати на 12–10-й клас. З 1809 р. чиновників почали поділяти на 3 категорії залежно від рівня освіти (вищої, середньої і домашньої). Ця градація впливала на отримання першого та наступного чинів [387, с. 64]. Курс на освіту чиновника підтримав і Микола I, який наголосив на внесенні до програм юридичних факультетів університетів курсу з російського законодавства. Ця ж практика тривала й під час заснування професійних навчальних закладів. Випускник Київського політехнічного інституту, вступаючи на державну службу, отримував чин 12–10-го класу залежно від ступеня диплому. Вища освіта разом з управлінським досвідом стала необхідною умовою для присвоєння чину статського радника (5-й клас), як і середня – для отримання класного чину. Держава дозволила чиновникам без припинення служби відвідувати вільними слухачами лекції в університетах і навчатися екстерном, складаючи іспити у спеціально створюваних комісіях при повітових училищах, гімназіях та університетах. І все ж переважала загальна, а не професійна освіта [387, с. 125].

Зміни, які відбувалися в політичному й економічному житті Київської губернії в першій половині XIX ст., пов'язані із зростанням міст, містечок і кількості міського населення. Протягом першої половини XIX ст. число міщан, купців і вільних людей в Україні зросло з 512,9 тис. до 1456,8 тис., тобто майже в 3 рази, причому на Правобережній – у 2,7 рази [386, с. 189]. У Київській губернії

кількість міського населення в 1811 р. становило 64,3 тисячі, а в 1825 р. – 73,8 тис. [409, с. 78]. Протягом першої половини ХІХ ст. кількість міщан Київщини збільшилася у 2 рази. [477, с. 193]. У самому Києві на початку століття мешкало 17440 міщан, у 1825 р. – 24369 осіб [410, с. 134], а в 1856 р. – майже в три рази більше, що складало 62500 осіб [423, с. 126]. У 1849 р. в Київській губернії нараховувалося 12 міст, 99 містечок, 1911 сіл [477, с. 192]. На одну квадратну милю приходилося 779 осіб [352, с. 133]. Міста поділялися на губернські, повітові, заштатні (які не були адміністративними центрами) і містечка. Ці дані свідчать про те, що Київська губернія в першій половині ХІХ ст. – це густозаселений регіон. «Жалувана грамота містам» від 21 квітня 1785 р. закріплювала правовий статус населення міст незалежно від професійної діяльності. Статус міського населення базувався на визнанні міста особливо організованою територією зі спеціальною адміністративною системою і певними видами занять населення. Утім, декларувавши єдиний міщанський стан, «Жалувана грамота» розподілила все міське населення на шість категорій: 1) «справжні міські обивателі», які мали в місті будинок та іншу нерухомість; 2) записані в гільдії купці (відтепер майновий ценз було значно підвищено: для першої гільдії – у межах 10–50 тисяч рублів, для другої – 5–10 тисяч, для третьої – 1–5 тисяч рублів, проте податок залишився той самий – 1%); 3) ремісники, які працювали в цехах; 4) іногородці й іноземні купці; 5) імениті городяни (капіталісти й банкіри, які мали капітал не менше 50 тисяч рублів, оптові торговці, судновласники, котрі перебували в міській адміністрації, учені, художники); 6) інше міське населення. Згідно з цим документом належність станів до тієї чи іншої категорії була пов'язана з певними привілеями.

Певна еволюція відбулася і в системі міського самоуправління. У 1802 р. царський уряд спеціальною грамотою знову підтвердив права Києва на самоуправління. Міське населення отримало низку пільг, зокрема, звільнилося від військової служби, формуючи лише для охорони міста пішу й кінну міліцію, користувалося правом безмитної торгівлі, винокуріння й продажу спиртних напоїв. За міським положенням відбувалися вибори до шестигласної думи. В

основному вони проводилися під тиском губернаторів, котрі впливали на хід виборів і проводили потрібних їм людей. Про це свідчить низка справ, зокрема, листування з Київським магістратом про проведення виборів у міські установи, яка проводилася з 21 грудня 1804 р. по 5 січня 1805 р. [108; арк. 1–15] Рапорт Миколи I від 15 листопада 1830 р., що свідчить про вибори в магістрати і міські думи [145, арк. 1–96]. З 23 січня до 9 серпня 1832 р. відбувалися вибори в міські установи м. Києва [14, арк. 1–12]. Органи міського самоуправління були в усьому підвладні губернаторові, який видавав накази: наприклад, придбати інструмент для землеміра, видати платню, кому накаже губернатор, ремонтувати церкви тощо. Членство в шестигласній думі зводилося в основному до виконання наказів. Так, у 1805 р. міським думам Черкаського, Чигиринського, Звенигородського повітів наказано надіслати по 250 карбованців на ремонт квартир у м. Києві [120, арк. 1–13]. Діяльність міських дум, їх прибутки й витрати контролював губернатор, про що свідчать звіти повітових міських дум Київської губернії [36, арк. 1–378]. В указі Сенату від 10 червня 1837 р. йшлося про надання права міським думам складати кошториси на будівництво й ремонт міських будинків на суму до 500 карбованців без дотримання правил «урочного положення» [19, арк. 1–19].

З лютого 1805 р. видано циркуляр міністра внутрішніх справ, у якому йшлося про сорудження будинків для присутственних місць у місті Києві і в повітових містах Київської губернії [114, арк. 53–59]. Присутственне місце – це орган державного управління (як правило, колегіальний), що часто використовувався в законодавстві для визначення неспецифічного державного органу чи його приміщення. У будинку «присутственних місць» м. Києва розміщувалися губернське правління, казенна палата, губернське казначейство, друкарня, де видавалася одна із найстаріших київських газет «Киевские губернские ведомости» (1828–1917 рр.). «Присутственні місця» оглядалися губернським керівництвом. Про це свідчить справа щодо проведення огляду Київським військовим губернатором «присутственних місць» Київської губернії

в 1804 р. [107, арк. 1–34]. У 1836 р. генерал-губернатором проведено ревізію «присутственных місць у губернії [18, арк. 1–79].

У повідомленні Київського губернського прокурора від 10 серпня 1839 р. йдеться про правильне застосування законів при вирішенні кримінальних справ у «присутственных місцях» Київської губернії [59, арк. 1–6]. Досить детальний звіт зроблено Київським військовим губернатором на ім'я шефа корпусу жандармів О. Бенкендорфа про результати ревізії діяльності установ: 1) губернського правління; 2) казенної палати; 3) кримінального, цивільного департаментів, головного суду; 4) приказів «суспільного нагляду»; 5) міського магістрату. У 1827 р. П. Желтухін веде таємне листування з О. Бенкендорфом, де зазначає: «Со времени прибытия моего в Высочайше вверенную мне губернию и в последствии я буду сообщать Вашему Превосходительству все обстоятельства которые могут быть нужны» [134, арк. 39]. Київський військовий губернатор повідомляє начальнику III відділення Імператорської канцелярії, шефу жандармів, про свої висновки: щодо губернського правління відзначає повільність і недобросовісну роботу чиновників. Справи губернського правління погіршувалися з 1822 р. по 1827 р., коли цивільним губернатором був дійсний статський радник І. Бухарін. У губернському правлінні розглядалися не всі справи, а лише за протекцією. Казенна палата допускала виправлення в лічильній експедиції. У кримінальний департамент і головний суд було вибрано засідателів із польської шляхти, яка не знає російської мови. При міському магістраті існував комітет по міських прибутках, у якому було викрито недостачу державних коштів [134, арк. 1–89].

Нерідко міщани зловживали своїм службовим становищем: витрачали громадські кошти, неправильно оформляли документи, встановлювали високі податки тощо. Свідченням такого становища є справа про стягнення з колишнього старости з м. Звенигородки витрачених коштів міщанського товариства. Звенигородські городничий і повітовий стряпчий повідомляють про те, що у 1827 р. градоначальником м. Звенигородки був Я. Неживенко. За період його діяльності було проведено ревізію, яка виявила по бухгалтерських перерахунках недостачу в 340 крб. 72 коп. Також було встановлено, що

Я. Неживенко збирав гроші з міщан ніби то на потреби міста в сумі 240 крб. Загальна сума витрачених ним коштів становила 580 крб. 17 коп. [150, арк. 1–17]. Переписка міщанина Войцеховського з Радомисльським земським судом свідчить про те, що Войцеховський скаржить на виборного села Рудні Булганова за надмірне обкладання повинностями [56, арк. 1–12]. Липовецький повітовий стряпчий повідомляє, що липовецький старшина Мединський не правильно видав свідоцтва на вільне проживання в інших містах особам, що не належали до міщан [67, арк. 1–11].

Велику роль в управлінні містами відігравав значний за кількістю і впливовий за своїм капіталом купецький стан. Ще в кінці XVIII ст. купецтво оформилося як стан організаційно, об'єдналося в гільдії, одержало від царського уряду деяке самоуправління (магістрати), право окремого судочинства (словесні та совісні суди). За даними П. Ридзюньського, у 1800 р. в Київській губернії нараховувалося 474 особи, що належали до купецького стану, у 1808 р. – 786, у 1816 р. – 246, у 1834 р. – 191 [473, с. 99]. Певне зменшення кількості купецтва в першій чверті XIX ст. можна пояснити економічними кризами, війною 1812 р. Уже в наступні роки загальна кількість купців збільшувалася. За підрахунками І. Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зросла більше ніж у 5 разів: із 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. У губернському місті Києві 1825 р. мешкало 108 купців чоловічої статі, а в 1861 р. відповідно – 1388 [410, с. 143, 135–136]. Купці губернського міста становили найбільшу групу, що посідала провідне місце в управлінських структурах. У роки царювання Катерини II були прийняті важливі законодавчі акти, що визначали юридичне становище торгово-промислового населення та робили спробу оформити прошарок підприємців, до якого мали належати найзаможніші громадяни міст, насамперед купці, об'єднані в гільдії. Правовий статус російського підданого в першій половині XIX ст. визначався в першу чергу його становою належністю. Так, маніфест із нагоди підписання миру з Оттоманською Портою від 17 березня 1775 р. відокремив купців від нижчих станів грошовим еквівалентом у розмірі 500 крб. та розділив перших на три гільдії. Усі торгівці в містах із капіталом меншим, ніж 500 крб., не зараховані до

гільдії, називалися міщанами [234, № 14275]. Міських жителів приписували до стану міщан і за їхнім проханням. Так, у липні 1830 р. від Звенигородського міщанина Д. Антонова до Київського військового губернатора Б.Княжніна надійшло прохання, у якому йшлося про те, що батько міщанина виявив бажання приписатися до звенигородських міщан. Але батько помер, а брат пропав безвісти. А за рішенням Київської казенної палати він змушений заплатити за приписку до Звенигородських міщан 148 крб. 60 коп. Д. Антонов повідомляв, що він перебуває у скрутному становищі й не може один сплатити таку суму грошей. Управління Київського військового губернатора розглянуло цю справу й винесло рішення сплатити вказану суму [152, арк. 1–12]. У червні 1845 р. до канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора надійшла справа від Кременецького міщанина єврея Н. Хороша, який скаржився на те, що за 8 ревізією його неправильно приписали до сім'ї померлого батька Л. Хороша, і просив приписати всю його сім'ю до Київської губернії Радомисльського повіту, у м. Коростишів. Генерал-губернатор задовольнив прохання Н. Хороша [43, арк. 1–19]. Саме за рахунок заможних міщан, селян і козаків поповнювалося купецтво. Не зважаючи на бажання законодавця бачити міське населення єдиним, «Жалувана грамота містам» визначила перевагу купців перших двох гільдій та іменитих громадян. Міщанами називали також усіх художників, акторів, лікарів та інших представників вільних професій, перейменованих із часом на іменитих громадян. Непослідовна реалізація реформ 1775 р. і 1785 р. створила інституційні і правові передумови для економічної та юридичної консолідації міського населення в середній стан, тобто в буржуазний третій стан. Містяни отримали гарантоване законом право на власність та особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку економічних і соціальних привілеїв [414, с. 88–89]. Київська казенна палата просила міністра внутрішніх справ надати їй приміщення для підрахунку «купцов и другого звання людей» по Київській губернії [44, арк. 1–15]. Як і дворянам, купцям та іменитим городянам надавалося право на корпоративні зібрання. 19 лютого 1803 р. київські імениті громадяни й купці направили лист генерал-губернатору з проханням дозволити

їм відкрити зібрання за прикладом тих, які є в обох столицях. Були вироблені правила Київського зібрання, у яких ішлося про те, що його члени обираються із 100 іменитих громадян і купців. Збільшення кількості членів зібрання можливе шляхом балотування. Бажаючі бути членами товариства повинні внести в касу зібрання 15 крб. сріблом за рік. При виході з товариства ніхто не має права передавати свій квиток іншій особі. Чини, які порушували правила зібрання, платили вперше в касу 1 крб. 50 коп. сріблом, удруге – у два рази більше, утретє – учетверо більше. Того, хто дозволяв собі самоуправство, виключали з Київського зібрання [23, арк. 1–17].

Царський маніфест 1807 р. скасував так зване «іменне громадянство» і замість нього запроваджувалося престижне «першостатейне купецтво», до якого належали купці першої гільдії, які вели тільки оптову торгівлю, судновласники й банкіри. Заходи, спрямовані на піднесення престижу купецтва, не були випадковими. В умовах зародження й розвитку нових економічних відносин уряд змушений був сприяти посиленню зв'язку між обома державними станами: «благородним» (дворянським) і торгово-промисловим (купецьким). Дворянам, які не перебували на державній службі, дозволявся запис у перші дві купецькі гільдії. Дворянин-купець зобов'язувався не тільки платити гільдійський збір, але й виконувати всі міські повинності. Його могли обирати на міські посади, для чого він на відповідний термін звільнявся від дворянської служби. У торговельних справах дворянин-купець підлягав віданню магістрату, а в карних судився як дворянин. Обов'язок охороняти права й переваги купецького стану покладался на міністра комерції [414, с. 89]. У відомості за 1811 р. ідеться про кількість купців і міщан, які мешкали в місті Києві й займали посади у «присутственних місцях». Документ зазначає, що в Київському магістраті працювали: асесор Георгій Рибальський; бургомістри Михайло Григоренко й Аким Барський; ратсгери Павло Ризейко й Костянтин Балабуха; секретарі Ігнат Подолинський і Дмитро Зародний. У місті Києві в державних установах працювало купців першої гільдії – 3 особи; другої гільдії – 6 осіб, третьої гільдії – 52 особи. У місті проживало 4147 міщан (указом імператора звільнені від

рекрутської повинності); 1854 особи недоприписних міщан. І до цього списку було додано 285 євреїв. На 1811 р. м. Київ від різних статей мало прибутку 25 тис. 225 руб. 85 коп. [126, арк. 1–19].

Із середини 30-х рр. XIX ст. за наказом імператора Миколи I з великоросійських губерній до Києва заохочувалося переселення заможних купців із значними капіталами, які відразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. До того ж масове прибуття до Києва російського купецтва збігалось в часі зі скасуванням указу від 23 грудня 1834 р. про надання Києву магдебурзького права, яким місто користувалося з кінця XV ст. [414, с. 94]. Сюди перебралася родина Дегтярьових, Ф. Попов, Г. Чернов, П. Єлисеєв та інші відомі згодом київські купці російського походження. Вони відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва, здійснюючи великі торговельні операції, долучившись до промислового виробництва і прибравши до рук міський магістрат [439, с. 175]. Київських купців переселили з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Згодом у Києві було засновано чимало купецьких династій російського походження, з якими успішно конкурували єврейські комерсанти. 10 квітня 1832 р. видано указ Миколи I, згідно з яким звання «першостатейного» купця було ліквідовано, замість нього запроваджувався прошарок почесних громадян [312, № 5285]. За прикладом дворянського звання почесне громадянство поділялося на спадкове й особисте. Перше дарувалося купцям, котрі отримали звання радника комерції й мануфактур, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в першій гільдії чи 20 років у – другій. Це звання надавалося й особам, які були докторами або магістрами, мали звання художника, також іноземним ученим і капіталістам-комерсантам; тим, хто перебував в особистому дворянстві не менше 10 років та їхнім дітям. Особисте почесне громадянство могли просити удостоєні звання кандидати в студенти чи дійсні студенти; іноземні вчені; особи, котрі закінчили повний курс Академії мистецтв; власники значних мануфактурних і фабричних підприємств, у тому числі й неросійські піддані, а також діти дворян. Прийнята постанова про почесне громадянство

започаткувала новий суспільний прошарок, близький до дворянства. Члени цього спадкового й особистого неподатного стану звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань. Звання почесного громадянина надавало право брати участь у муніципальних виборах того міста, де була розташована їхня власність, та бути обраними на громадські посади. Учені й художники, не записані в гільдії, обиралися на посади за власним бажанням [414, с. 95].

Так, із 19 по 26 листопада 1843 р. в канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора слухалася справа про заснування в місті Києві Київського зібрання для почесних громадян і купців [112, арк. 23]. Спадкове й особисте громадянство присвоювалося імператорським указом, а повідомляв про це Сенат. У тій же канцелярії генерал-губернатора збереглася справа, у якій ішлося про те, що міщанин Калашников з міста Василькова скаржить на генерал-губернатора, оскільки йому не надали прав на спадкове громадянство не дивлячись на те, що був відповідний указ імператора від 24 грудня 1841 р.. У канцелярії вивчили цю справу й дали відповідь генерал-губернатору й міністру внутрішніх справ, що Калашников не був зарахований до спадкових громадян, тому що він не сплатив податку до казенної палати за його «пречисление» [46, арк. 1–7]. Євреям спадкове громадянство могло надаватися лише за особливі заслуги або за успіхи в науці, мистецтві, торгівлі. Товариство міста Дашева Липовецького повіту Київської губернії просить дозволу в генерал-губернатора присвоїти єврею Абраму Тартарковському за особливі заслуги в торгівлі спадкове громадянство [47, арк. 1–31]. Закон про встановлення інституту почесного громадянства поставив межу вертикальної соціальної мобільності громадян. Відтепер перед купецтвом, яке намагалося здобути дворянство, було створено міцну перепону. Водночас нове звання консолідувало верхній прошарок громадянства, оскільки привілеї, які відповідали його статуту, були більшими, ніж ті, що визначали належність до першої гільдії. Більше того, при нестійкості купецького звання почесне громадянство стабілізувало купецьку верству і певною мірою сприяло її перетворенню на стан у західноєвропейському розумінні. Відтепер купець мав право йменуватися «ваше благородіє», що

дозволялося тільки дворянам та особам, які мали IX–XIV класи згідно з «Табелем про ранги» [414, с. 96]. Ухвалення в першій половині XIX ст. низки указів, які посилили соціальне становище «третього стану» й особливо запровадження почесного громадянства, сприяли зневажливому ставленню заможного купецтва до збіднілих громадян. Відбувалося усвідомлення власної значущості й вагомості звання «почесний громадянин». Дворянство хоча й залишилося спокусливим, але вимагало великих витрат або ж служби, тож звання почесного громадянина в очах представників купецтва переосмислювалося в бік збільшення його значущості, а для багатьох воно ставало заповітною мрією.

Водночас уряд поступово полегшив запис до міщанського стану, що надавало змогу майже автоматично опинитися в одній із купецьких гільдій. Міщани кожного міста становили міщанське товариство, управління котрим зосереджувалося в руках старости і його помічників, котрі обиралися на 3 роки. Вони мали займатися становими справами, складали списки міщан, займалися рекламою і збором платежів, видавали посвідчення для отримання паспортів тощо. [414, с. 97]. Старости не завжди сумлінно виконували свої посадові обов'язки, про що свідчить низка справ, направлених у канцелярію Київського, Подільського й Волинського генерал – губернатора, зокрема, скарга представників Черкаського міщанського християнського товариства Паюрника й Лютенка на міських старост за розтрату громадських коштів [64, арк. 1–5]. Київське губернське правління просить віддати до суду кримінальної палати депутата Таращанського міщанського товариства Молчановського за розтрату державних коштів [72, арк. 1–14]. Ніякими особливими правами міщани не користувалися, хоча за гільдійською реформою 1824 р. було визначено розряд їх обігу. Найзаможні, у яких був капітал не менше 50 руб., мали право торгувати не тільки у своєму, а й у інших містах [297, № 30115]. Саме ця верства, яка була основою для поповнення купецтва, сплачувала певні податки. 31 грудня 1801 р. надійшло звернення до Київської казенної палати про «причисление» до числа

звенигородських міщан 35 колишніх польських жовнірів и «взыскание с них податей» [98, арк. 1–5].

У деяких випадках уряд намагався підтримувати міщан, полегшуючи податковий тягар при записі, а також звільняючи від податків і повинностей тих, хто записався в міщанство на певний термін. 27 липня – 4 серпня 1830 р. в Канцелярії Київського військового губернатора розглядалася справа міщанина Д. Антонова, який просив звільнити його від сплати за «причисление» його із сім'єю до звенигородських міщан [152, арк. 1–12]. При переході в купецтво міщани звільнялися від обов'язку служити міщанському товариству.

У результаті законодавчої діяльності у дореформений період в містах Російської імперії, зокрема і в Київській губернії, оформився єдиний міський стан, представлений купецтвом і міщанством, найзаможніша частина котрого належала до купецтва. До середини ХІХ ст. чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну верству від іншої – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність. Важливим фактором, який указував на місце того чи іншого стану в російському суспільстві, була політика стосовно до можливостей переходу зі стану в стан і перш за все у вищий – дворянський. Саме тут проглядався ступінь готовності правлячих кіл до консолідації всіх прошарків суспільства, стирання станових меж. Утім, попри різні послаблення й підняття престижу купецького стану, уряд сповідував політику збереження чистоти дворянства й обмеження проникнення до його лав вихідців із інших станів, у тому числі й із розбагатілого купецтва. Починаючи з правління Катерини ІІ впроваджуються різні обмеження при отриманні дворянства. Одним із таких заходів стало право на отримання чинів і посад по службі залежно від походження [414, с. 101].

Олександр І указом від 18 жовтня 1804 р. дозволив купцям, які отримали VIII клас не за порядком служби, а за пожалування, купувати села, селян та дворових людей без землі, але це право не розповсюджувалося на нащадків, котрі залишалися в купецькому званні. Спадкове дворянство одержували тільки ті з них, хто по отриманні чину VIII класу отримає за Височайшим підписом

грамоту на дворянську спадкову гідність [276, № 21481]. Указ від 30 жовтня 1816 р. визнав спадковими дворянами дітей кавалерів ордена св. Анни I ступеня, а самі кавалери зрівнювалися з генералами [290, № 26497]. За правління Миколи I купці, які отримали ордени св. Володимира 4 ступеня й Св. Анни 2 ступеня затверджувалися у дворянській гідності та вносилися до родовідної книги (указ від 22 вересня 1825 р.) [299, № 30501]. Спадкове дворянство ревно ставилося до обмеження своїх прав. Уряд Миколи I указом від 14 жовтня 1827 р. обмежив доступ усіх, окрім дворян, на цивільну службу. З метою ускладнення просування по службі всі канцелярські службовці були розподілені на 4 розряди: 1) родовиті дворяни; 2) діти особистих дворян, купців першої гільдії, священників і дияконів православного віросповідання та пасторів євангелічного віросповідання; 3) діти вчених і художників, які не мали чинів; 4) усі прийняті на службу (до набрання чинності цього указу), іноземці, діти нижчих військових чинів. Термін служби до першого чина для першого розряду становив 2 роки, для другого – 4, для третього – 6 і 4–12 років. Ця система згодом удосконалювалася, але переважно в бік підтримки дворянства [490, с. 657]. Із затвердженням звання почесного громадянства всі ті, хто до цього через службу або через отримання орденів опинився у дворянстві, тепер прирівнювалися до почесного громадянства або особистого дворянства. Це ж було підтверджено через 13 років маніфестом від 11 червня 1845 р. [324, № 19086]. Чини, які надавали спадкове дворянство, мали бути отримані на дійсній службі, а не у відставці. Чини й ордени, на відміну від почесних звань, не тільки підвищували респектабельність, а й надавали змогу змінити соціальний стан. Так, чин колезького реєстратора надавав право на особисте почесне громадянство, статського радника – на особисте дворянство, а дійсного статського радника – на спадкове дворянство. Але отримання ордена було справою непростюю, уряд намагався фільтрувати кандидатів на ордени за допомогою секретного указу імператора від 14 квітня 1837 р., згідно з яким усі купці, представлені до нагороди, перевірялися на віросповідання. Така система дозволяла владі відсіювати неугодних купців і запобігати можливість проникнення у вищий стан через нагородження.

Крім іншого, власники чинів і кавалери орденів отримували право вступати на державну службу, що відкривало шлях до дворянства. В одній із статей Статуту про цивільну службу вказується, що купцям, які отримали чин поза порядком служби, не забороняється вступати на державну службу. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, «маючи на увазі пошвавлення добродійності й з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних добродійних товариств і закладів, які не мають ніяких службових обов'язків, при зрівнянні статутами та штатами цих установ до осіб, котрі перебувають на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини...» [414, с. 102]. Таке становище влаштувало далеко не всіх. В урядових колах панували чиновницько-бюрократична психологія і корпоративні забобони, які багатьом заважали визнати купця рівним собі за соціальним статусом. Це призводило до намагання закрити доступ до дворянства і зробити вищі звання й посади недоступними для вихідців з інших станів. Не дивлячись на це надання звань та чинів купцям здійснювалося протягом першої половини ХІХ ст. Однією з можливостей отримання купцем дворянства була військова служба, до якої випускники університетів – як дворяни, так і представники нижчих станів, за указами від 3 липня й 3 листопада 1806 р. зараховувалися рядовими, а через 6 місяців їм присвоювали звання офіцера, що давало не дворянам спадкове дворянство [280, № 22199; 281, № 22340]. Говорячи про набуття дворянства через цивільну чи військову службу, слід відзначити, що уряд ускладнював процедуру утримання дворянського звання. За указом 1856 р. спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника, що згідно з «Табелем про ранги» відповідало на військовій службі VII класу, а на цивільній – IV [329, № 31236].

Ще раніше, 30 жовтня 1826 р., було постановлено, що купці, які отримали цивільні чини та кавалерські ордени, набувають особисте, а не спадкове дворянство, і повинні залишатися в такому стані; купці, пожалувані орденами до набуття чинності цим указом, залишалися спадковими дворянами. До указу від

23 липня 1829 р. вони мали право записатися до дворянства певної губернії, а після – у почесне громадянство [300, № 640; 301, № 3021]. Згідно зі статутом ордена св. Станіслава купці, пожалувані цим орденом до 10 квітня 1832 р., мали право особистого дворянства, а після цієї дати – спадкового почесного громадянства. За статутом ордена св. Анни від 22 липня 1845 р. особи купецького звання через пожалування цим орденом отримують звання спадкових почесних громадян [414, с. 103]. Законодавство Росії, ідучи шляхом збереження чистоти дворянства, звужувало можливості проникнення до вищого прошарку через ті канали, які були найдоступніші купецтву. Законодавець, ураховуючи реалії життя, змушений був надати йому права, близькі до дворянських (особливо наближених до прав особистих дворян) для того, щоб купці не претендували на зарахування їх до дворян. З цією метою, власне, і було засновано звання почесного громадянина.

Протягом першої половини XIX ст. купецтво було переобтяжене значною кількістю різних державних і громадських обов'язків. Для стимулювання цієї діяльності уряд застосував різні пільги й заохочення, пов'язані з підвищенням суспільного престижу купецтва [268, № 20075].

Висновки до розділу

Таким чином, комплекс заходів щодо адміністративно-правового становлення Київської губернії в першій половині XIX ст. формувався поступово. Ці заходи пройшли кілька етапів, які завершилися інтеграцією регіону в імперський простір. На початку XIX ст. завершився лише початковий етап формування територіального устрою та адміністративного управління Київської губернії. Власне, процес інкорпорації регіону Російською імперією і введення його до загальноімперської системи адміністративно-територіального поділу тривав ще не одне десятиліття, завершившись створенням Київського генерал-губернаторства. Зміни, що періодично відбувалися в територіальному розмежуванні, не завжди відповідали економічним і життєвим потребам регіону, що й спонукало до нових перерозподілів повітового складу губернії. Утворення

Київського генерал-губернаторства на набутих територіях мало сприяти подоланню відцентрових тенденцій та формуванню й утворенню централізованого імперського управління.

Самодержавна політика здійснювалася в першу чергу за допомогою царських урядовців – генерал-губернаторів, згодом – губернаторів із числа генералів, які поєднували широкі військові та цивільні функції, а також зосереджували в руках адміністрацію, поліцейську й судову системи. Повноваження губернаторів Київської губернії визначалися низкою нормативно-правових актів. Їх діяльність була спрямована на централізацію найвпливовіших напрямів соціально-економічного, релігійного й культурного життя регіону.

Освітній рівень губернаторів був одним із критеріїв кадрової політики держави, хоча й не головним при призначенні на посаду. Протягом першої половини ХІХ ст. пріоритет надавався губернаторам із військовою освітою, а з часу становлення та розвитку університетів серйозна увага приділялася здобуттю губернаторами університетської і юридичної освіти як тієї, що найбільше відповідає суті професії.

Основна частина київських губернаторів перебувала на своїх посадах значно менше середнього терміну правління, що свідчить про нестабільність в губернському корпусі. Не дивлячись на підвищення освітнього, професійного рівня губернаторів, упродовж першої половини ХІХ ст. якість управління губернією погіршується, оскільки і регіон, і імперія загалом потребували принципово нової системи влади.

У дореформений період у губернії було запроваджено централізовану адміністративну машину з уніфікованою системою управління та законодавства, реформовано адміністративний апарат, членів якого не обирали, а призначали.

Значних змін зазнала й судова система, яка також перебувала у процесі інтеграції до імперських вимог російської верхньої влади.

Недостатньо дослідженими залишаються питання визначення повноважень губернського правління та розмежування функцій губернських адміністративних органів; функції місцевих органів влади, зокрема створення місцевих органів

статистики, основними завданнями яких був би збір різноманітної статистичної інформації; причини службових порушень і злочинів у середовищі чиновників та заходи впливу імперського уряду на службовців-порушників у Київській губернії в першій половині XIX ст.

Розглянувши стану стратифікацію Київської губернії дореформенної доби, ми дійшли висновку, що станові ознаки – це специфічні права й соціальні функції, закріплені у традиції й законі; відбувалася передача станових прав у спадок, здійснювалося об'єднання у станові організації, визначалося право на самоврядування і участь різних верств населення у місцевому або центральному державному управлінні. При запровадженні російської адміністрації в регіоні вводилися станові структури дворянства, але російський уряд змушений був зважити на те, що на цих землях була власна система корпоративної організації шляхти, значення якої згодом мінімізувалося. Корпоративні органи дворянського самоуправління Київської губернії набули статусу аналогічних структур центральної частини Російської імперії.

Дворянське походження та вислуга в першій половині XIX ст. були основним критерієм для вступу на державну службу дворян Київської губернії. Ще одним критерієм був освітній рівень чиновника. За допомогою освіти абсолютизм сподівався витіснити звичне отримання високих посад через військову службу або через протекцію, а також посилити виконавчу владу державного управління.

Неоднорідним за своїм соціальним складом було міське населення, яке поділялося на стани і соціальні групи. Різними вони були і в кількісному відношенні. Найбільш чисельною групою були міщани, майнове становище яких було різним від чого в основному і залежала їх участь в міському управлінні.

Зростання економічного впливу купецтва в регіоні призвело до практичного розширення прав купецького стану, про що свідчить поступова еволюція в бік зближення дворянства й заможного купецтва, надання купцям значної кількості державних і громадських обов'язків. У Київській губернії першої половини

XIX ст. купецтво мало ту особливість, що спеціальними заходами уряду воно активно поповнювалося представниками російського етносу.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

3.1. Основні соціально-професійні групи населення в структурі суспільства Київської губернії

Соціальні відносини, які сформувалися в Київській губернії в першій половині XIX ст., можна висвітлювати через соціальну структуру та соціальну стратифікацію, включаючи соціокультурні аспекти, проте для ґрунтовнішого дослідження слід також мати на увазі не лише станово-класову стратифікацію, й існування певних професійних і сімейних груп та прошарків. Загалом суспільство – це соціальна система, яка складається із соціальних інститутів, соціальних груп, спільнот та організацій, які формуються й розвиваються в певному часовому просторі [413, с. 10]. Соціальна структура становить собою основу суспільства. Під структурою в науці прийнято розуміти сукупність функціонально пов'язаних елементів, які складають внутрішню будову об'єкта.

Звідси соціальна структура – це сукупність статусів та ролей, функціонально пов'язаних між собою. Статус – соціальне становище індивіда в суспільстві. Роль – модель поведінки, що відповідає цьому статусу, його динамічна характеристика. Зміст статусу розкривається через сукупність прав і обов'язків [413, с. 656]. Соціальна структура суспільства складається із соціальних статусів: 1) демографічних (раса, національність, стать, вік); 2) сімейно-родинних (чоловік, дружина); 3) економічних (підприємець, робітник); 4) професійних; 5) релігійних; 6) політичних; 7) територіально-поселенських (міщанин, селянин) [413, с. 658–659, 669]. Соціальна структура суспільства – сукупність стійких соціальних зв'язків між його елементами.

У першій половині XIX ст. в Київській губернії виділявся привілейований дворянський стан. Дворяни займалися в основному державною службою і мешкали в містах. Характерна риса цього стану – наявність соціальних символів та знаків. У XIX ст. вони мали такі титули (чини): генерал (вищий військовий чин та звання), статський радник (громадський чин V класу), камергер (придворний чин III та IV класів, вище придворне звання з 1860-х рр.), граф (приватний родовий титул), флігель-ад'ютант (молодше почесне звання, яке надавалося штаб- та обер-офіцерам армії і флоту), статс-секретар (вище громадське почесне звання), величність (загальний титул великих князів імператорської крові) та світлість (загальний титул князів і графів) тощо [434, с. 99]. Дворяни стали ефективним важелем державного механізму, забезпечуючи військові, геополітичні, комунікативні складові державних інтересів Російської імперії. Активна урядова політика засвідчувала дієвість та прагматичність у ставленні до дворян, які в обмін на економічні та правові привілеї забезпечували в державі організацію роботи державних і місцевих самоврядних структур бюрократичного апарату, сільськогосподарського та промислового виробництва, фіскальних надходжень, боєздатної армії. Юридичний, соціальний і політичний статус стану вперше в повному вигляді був кодифікований катерининською «Жалуваною грамотою дворянству» [236, № 16187]. Залежно від походження і ступеня заслуг все дворянство поділялося на спадкове та особисте. За

підрахунками В. Кабузан до середини ХІХ ст. спадкових дворян у Київській губернії нараховувалося 12230 осіб, а особистих дворян і класних чиновників – 44125 осіб [430, с. 153–169]. Підрахунки В. Кабузан підтверджують дані А. Кореліна та засвідчують скорочення кількості привілейованого стану. Так, у Київській губернії за V ревізією 1795 р. нараховувалося 45300 дворян чоловічої статі; за VIII ревізією 1834 р. – відповідно 32044 осіб; за IX ревізією 1850 р. – 29161 особа чоловічої статі [443, с. 162–164]. Така ситуація була спричинена царською політикою, спрямованою на декласацію польської шляхти, хоча після приєднання в 1793 р. Правобережної України до Російської імперії уряд підтвердив право земельної власності колишньої шляхти Речі Посполитої. Поряд із цим уряд надавав земельні володіння високопоставленим російським чиновникам: графам, князям, дворянам.

Протягом першої третини ХІХ ст. нові звання і пожалування тисячі кріпаків на Київщині одержали Сангушки, Потоцькі, Браницькі та інші магнатські роди. Зокрема, Браницьким належало 69 населених пунктів, графам Потоцьким – 650. Упродовж досліджуваного періоду в регіоні спостерігалось домінування земельної власності польської шляхти. У 1812 р. в Київській губернії нараховувалося 1170 російських і українських дворян і 43500 польських дворян [219, арк. 100–112]. До середини століття на 280 російських поміщиків Київської губернії припадало 403052 десятини землі (або 23% усієї поміщицької землі), а на 1055 польських поміщиків – 1732163 десятин (або 77% усієї поміщицької землі). Важливо те, що поміщиків Київської губернії українського походження в цих списках відносили як до росіян, так і до поляків. Це засвідчують списки, до яких входять прізвища таких поміщиків: Конопаченків, Марченків, Ляшенків, Мірошніченків, Забіл, Нечаїв, Виговських, Заремб, Мандриків, Бутовичів, Матросів, Абазі, Чубинських, Немиричів та десятки й сотні інших [362, с. 111]. Поміщики стали оцінювати свої господарства не тільки за кількістю кріпосного населення в них, й залежно від якості ґрунту, оскільки розуміли, яку велику цінність має земля. Географічно землі Київської губернії умовно поділялися на поліську, лісостепову та перехідні від них зони. Полісся – північ Київської

губернії – характеризувалася розвинутою системою річок, подекуди заболоченими та луговими місцевостями, значним запасом лісу. Передполісся - південна частина Радомисльського та середня частина Київського повітів – мали рельєфну структуру ландшафту, легкий чорноземний ґрунт, менше, ніж у поліській зоні, проточних вод. Придніпров'я, Черкаський і Чернігівський повіти були болотистими, характеризувалися ґрунтовими водами, частково безплідними землями, наявністю лісів. Лісостеп мав підвищений рельєф, різні відтінки ґрунтів; у східній та південній його частинах відчувалася нестача ґрунтових вод. Від зазначених зон залежали розміри наділів та форми господарства [344, с. 5, 108].

Розподіл землі між поміщицькими господарствами був нерівномірним. В одних господарствах розмір земельної площі обмежувався сотнями й навіть десятками десятин, а в інших сягав десятків і сотень тисяч десятин [405, с. 219]. Так, наприклад, графам Браницьким належало до 300 десятин, а князю Лопухіну – 100 тис. десятин у той час, коли на кожного дрібного поміщика припадало в середньому до 235 десятин орної землі [334, с. 13]. Взагалі на Правобережжі близько $\frac{3}{4}$ усієї землі перебувало в руках поміщиків. У Київській губернії до середини ХІХ ст. 1266 поміщиків володіли 3631139 десятинами землі, тобто площею, більшою ніж $\frac{3}{4}$ всього простору губернії. Характерною рисою місцевого поміщицького землеволодіння була наявність величезних латифундій [433, с. 17]. Поміщицьке землеволодіння в дореволюційній літературі називалося маєтком, якщо до нього належало більше як 50 десятин землі; поміщика, який володів ними, називали «приватним власником» або «великим землевласником», а його наділ – «господарством приватновласницького типу» [434, с. 136].

У першій половині ХІХ ст. за кількістю кріпаків, яка вважалася основним показником багатства (заможності), домінувало помісне дворянство, що поділялося на такі групи: дрібнопомісні власники, які мали не більше 20 осіб чоловічої статі, становили 41,6% усіх поміщиків (їм належало лише 3,2% кріпаків, тобто в середньому лише 8 осіб кожному); середньопомісні дворяни (21–100 людей), складала трохи більше 35%, вони володіли 16% поміщицьких

селян; крупні та найкрупніші власники (більше 100 осіб), частка яких у загальній масі поміщиків не перевищувала 23,3 %, володіли понад 80% всіх кріпаків, тобто мали в середньому по 366 людей на кожного [362, с. 111]. У першій половині XIX ст. в Київській губернії, як і у всій Правобережній Україні, спостерігалось переважання поміщицьких латифундій. Зокрема, 190 поміщиків володіли більше ніж 1 тисячею кріпаків. Наприклад, Браницькі (Олександр, Владислав, Костянтин) відповідно мали – 83328 кріпаків, О. Потоцька – 10349, граф Г. Ржищевський – 12488, княгиня М. Сангушко – 33440, графиня Шембек – 13828. Загальна ж кількість кріпаків у їх власності становила 568827 осіб [488, с. 599].

Як зазначає І. Кривошея, в Уманському повіті Київської губернії, який на той час був у власності графа Станіслава Потоцького, започатковано процес дроблення й поступового зникнення маєтків-монополій, який розтягнеться на десятки років. Зменшення магнатського землеволодіння відбувалося за рахунок продажу маєтків іншими особами через борги та шляхом дроблення магнаторіїв у зв'язку з спадкуванням [496, с. 28]. 26 січня 1850 р. в Київському губернському правлінні розглядалася справа про продаж за борги в м. Махновці Махновського повіту дворянського будинку [49, арк. 1-41]. У справі від 20 червня 1831 р. йдеться про те, що поміщик С. Чайковський розділив маєток зі своїм братом у с. Михейках Радомисльського повіту Київської губернії. Згодом поміщик помер і його частину майна продали на прилюдних торгах з метою повернення боргу Олександровському піхотному полку за куплені воли [162, арк. 1–5]. Розглядаючи дані про поміщицьке землеволодіння, необхідно врахувати ту обставину, що тут значного поширення набувало і здавання маєтків в оренду. Власники великих латифундій часто самі не вели господарства, а подрібнювали його на окремі фільварки й віддавали в оренду іншим поміщикам – посесорам. Так, граф Потоцький здав в оренду юнкеру Реусому село Радзивиловку, а «сам потім платив борги іншим кредиторам» [210, арк. 7–8].

Становище дворянства в першій половині XIX ст. ускладнювалося внаслідок появи викликів їх привілеям. Царський указ від 11 листопада 1832 р.

розділив шляхту на 3 розряди: 1) дворяни, які затверджені та незатверджені в дворянському достоїнстві, такі, що, володіють маєтками та кріпаками без землі або кріпаками і дворовими; 2) дворяни, котрі не володіють населеними пунктами і кріпаками або дворовими і затверджені дворянськими депутатськими зібраннями; 3) шляхтичі, які не затверджені та не володіють населеними пунктами та кріпаками [496, с. 86]. Особи, віднесені до першого і другого розрядів, продовжували користуватися всіма правами і привілеями російського дворянства. Шляхтичів, віднесених до третього розряду, чекали запис у подушний склад (однодвірці або громадяни) та рекрутські набори. У солдати дворян відправляли і за злочинство, про що свідчать справи з фонду Київського військового губернатора. Так, із відомості № 159 указів Сенату департаменту II відділення від 1 лютого 1828 р. відомо, що дворянина Київської губернії засуджено за крадіжку волів і віддано в солдати [135, арк. 64–65]; у справі від 13 лютого 1828 р. йдеться про віддачу в солдати шляхтича Касіяна Підгорецького за крадіжку речей [135, арк. 76]; у справі від 1 лютого 1828 р. йдеться про віддачу в солдати дворянина Крупицького за крадіжку з карети сукна й тасьми [135, арк. 90]. Крім того, указ 1832 р. суворо забороняв видавати свідоцтво про дворянське достоїнство без затвердження Герольдією. Опинившись у такому скрутному становищі, колишня шляхта не покидала надії та намагання вплинути на перебіг подій, дуже часто навіть незаконним шляхом. Так, поручик Куликівський Васильківського повіту подав скаргу цивільному губернатору, губернському правлінню, прокурору та Васильківському повітовому стряпчому про неправильне присвоєння секретарем Васильківського нижнього земського суду, колезьким секретарем Кірієнком собі і своїм родичам із Полтавської губернії Прилуцького повіту села Смоши, дворянського звання. Справа складається із різних скарг на Кірієнка та свідчень людей, які знали, що він не може бути дворянином [158, арк. 1–96]. Досить значна маса шляхетства не мала документів на дворянство, багато з них належало до збіднілих гілок знатних дворянських родин. Це давало шляхтичам надію на позитивний розгляд їхніх справ, вони сподівалися, і небезпідставно, довести свою належність до

лицарського стану Росії опосередковано, через багатих і знатних родичів. Так, у 1832 р. у дворянстві від бокових родичів було визнано 13 осіб [496, с. 89].

Початок 1840 р. ознаменувався прийняттям низки законів, які знову сколихнули шляхетську спільноту, змусили її чекати нового пониження честі й гідності. На пропозицію Д. Бібікова, згідно з указом від 4 січня 1840 р., була заснована Центральна ревізійна комісія з розгляду справ дворянських депутатських зібрань для Київської, Волинської і Подільської губерній. Комісія повинна була закінчити свою роботу 1 січня 1844 р. Того ж дня був затверджений другий указ, який встановлював порядок швидкого завершення справ про дворянство мешканців Західних губерній. Після розгляду Центральною комісією документи відразу повинні були направлятися до Герольдії. Встановлювався суворий контроль за записами дворян інших губерній в родовідні книги Київської губернії. Дворянські документи, записані в актових судових книгах, у разі незатвердження повинні були знищуватися. Третій указ давав можливість особам, які доводили своє дворянське походження, не чекати завершення розгляду їхніх справ, а за свідоцтвами Центральної комісії вступати на державну службу [496, с. 91–92].

Від підтвердження дворянського звання залежали і дворянські привілеї. На польських шляхтичів та магнатів поширювалася дія катерининської Жалуваної грамоти дворянам від 1785 р., за ними залишалися їхні маєтки та право володіння кріпаками [236, № 16187]. Законодавство імперії надавало шляхті повну монополію на землі та селян, однак на практиці існували певні винятки. Зокрема, 24 жовтня 1813 р. було затверджено умови конфіскації маєтків мешканців колишніх польських територій, які самовільно виїхали за кордон і не повернулися у визначений термін [288, № 25470]. Для управління конфіскованими маєтками було створено спеціальний комітет [289, № 25481]. Однак деякі конфісковані маєтки протягом 1814 р. потрапили під амністію і їх повернули власникам. Ставлення до польської шляхти змінилося після першого польського повстання, і царський уряд почав уживати заходів щодо поетапної переорієнтації, інтеграції та асиміляції шляхти в російську політичну, соціальну

та економічну системи. Конфісковані маєтки шляхти передбачалося передати в державну власність, і указом від 7 квітня 1831 р. визначався порядок їх прийняття [307, № 4485; 308, № 4535; 309, № 4694; 310, № 4711]. Процедура передачі конфіскованих маєтків передбачала проведення опису маєтків, визначення порядку управління ними, перевірку укладених орендних контрактів, визначення доходу маєтку. Для цього в 1832 р. була створена спеціальна комісія. Одночасно формувався комплекс державних маєтків для пізнішого продажу конфіскованих земель російським поміщикам [354, с. 143].

На підставі указу від 4 квітня 1836 р. Міністерство фінансів, яке опікувалося конфіскованими маєтками, повинно було передати генералу І. Вітте (сину С. Потоцької від першого шлюбу, одному з її спадкоємців) з метою подальшого продажу ті з них, які були в Київській і Подільській губерніях [317, № 9053]. Координувала цю роботу спеціально створена в Умані канцелярія. Також було визначено порядок управління конфіскованими маєтками, які відійшли до військового відомства [319, № 10178]. 20 травня 1836 р. міністерство фінансів передало військовому міністерству список повстанців та маєтків, конфіскованих у них. Тоді ж кількість конфіскованих у поміщиків кріпосних селян у Подільській і Київській губерніях становила 80543 особи [317, № 9053]. За підрахунками О. Лобко в результаті конфіскацій Потоцькі втратили 7 маєтків із 52 фільварками та 21740 кріпаків. У процесі передачі конфіскованого маєтку від Олександра Потоцького до міністерства фінансів, а потім до військового відомства було додатково уточнено кількість кріпаків у маєтку. Початкова цифра-16975 осіб чоловічої статі, яка відповідала ревізії 1834 р., – зросла до 21255 ревізьких душ. Таким чином на момент конфіскації в Уманському маєтку Олександра Потоцького налічувалося 21 255 ревізьких душ. Загалом же в Потоцьких забрали 26064 кріпосних селян чоловічої статі [370, с. 22]. Збереглася архівна справа за 1833 р. про те, що генерал – майорша Нарішкіна, уроджена графиня Потоцька просить віддати бронзовий бюст її покійного батька, який знаходився в конфіскованому Уманському маєтку [33, арк. 1–6]. У 1837 р. конфісковані маєтки, що перейшли у власність військового відомства в Київській

та Подільській губерніях, було перетворено на військові поселення [318, № 10077; 319, № 10178; 320, № 10208]. Збереглися листи та документи, пов'язані з процесом трансформації колишньої земельної власності Олександра Потоцького у військові поселення. Цей процес завершився 1838 р., коли військовим було передано Умань та прилеглі села. Військові поселення на Уманщині проіснували до 1858 р. Протягом 1831–1839 рр. із дворянського стану було виключено 72 тис. шляхтичів Правобережжя, у подальшому цифри збільшувалися: у 1834–1839 рр. показники становили 93 тис., а протягом 1846 – 1849 рр. було виключено близько 160 тис., із них 81 тис. осіб чоловічої статі [370, с. 17].

В умовах занепаду феодальних і поширення капіталістичних відносин головною проблемою поміщицьких землеволодінь були величезні борги. Для сплати боргів у такі маєтки вводили державну адміністрацію або віддавали їх під опіку. Ще в 1826 р. Сенатом було видано указ про умови, за якими поміщицькі маєтки та землеволодіння, які мали значну заборгованість, переходили в адміністративне управління казенних палат. Імператорським указом від 9 вересня 1840 р. було внесено доповнення до чинних правил, згідно з якими на всі маєтки, які перебували в традиційному володінні, накладалися заборони і вводилося адміністративне управління на два роки. Якщо кошти вчасно не сплачувалися, заборговані маєтки продавали з торгів. Положення про порядок проведення публічних торгів нерухомістю остаточно було прийнято в липні 1849 р. [370, с. 18]. Конфіскація маєтків польських дворян, а також вислання їх за межі губернії погіршили економічний стан регіону. За даними Г.Д. Казьмирчука графи Потоцькі були власниками землеволодінь у м. Кальник. Граф Володимир Щенсний Потоцький, а з 18012 р. Після його смерті і графиня Текля Потоцька та їхні діти Володимир і Станіслав поділяють маєтності. Кальник, який входив до Дашівського ключа, мав належати Володимирі. Матері з великими труднощами вдалося відстояти цей ключ на користь свого сина Володимира, але згідно волі царя Миколи I селяни мали бути переведені у стан тимчасовозобов'язаних, а земельні маєтності графа поділені між ним і селянами,

які користувалися землею й платили грошовий оброк. Крім селян, які належали графині Теклі Потоцькій з'являються жителі села, які представляють різні суспільні стани – від міщан, звільнених у запас військових до представників промислового виробництва. Відбуваються зміни і серед чиншової шляхти. Декому з них вдалося довести своє дворянство і їх часто називали так, але це дворянство, яке не мало своєї землі, не використовувало підневільної праці кріпаків. Цей безземельний і без кріпацької праці прошарок сільської спільноти користувався певними суспільними і соціальними пільгами [432, с. 253].

Крім того, втягнення поміщицьких господарств у нові товарно-грошові відносини вимагало від самих поміщиків знання економічної кон'юнктури, уміння прораховувати наслідки господарської діяльності, практичності у вирішенні справ. Майбутнє належало поміщикам саме такого складу мислення й характеру. У першій половині XIX ст. поміщиків із підприємницьким хистом було обмаль, але економічні передумови для зростання їх кількості існували. Такі поміщики у своїх господарствах починали застосовувати машини й удосконалені знаряддя праці. Спочатку це були машини переважно іноземного виробництва, але в 1802 р. почав діяти перший російський завод сільськогосподарських машин Вільсона в Москві.

Деякі поміщики намагалися збільшити прибутки своїх господарств за рахунок «раціонального землеробства», тобто культивування кращих сортів зернових, посівів нових сільськогосподарських культур, поєднання сільського господарства з мануфактурним виробництвом. Поміщиками Київської губернії було зроблено низку спроб переходу до раціонального землеробства. У 1804 р. Київський губернатор, відповідаючи на запит вільного економічного товариства про поміщиків, які роблять спроби щодо поліпшення землеробства й садівництва, назвав такі прізвища: Чацький, Злотницький, Олівер, Браницький, Трощинський, Хоєцький, Ржевуський, Потоцький, Маршковський, Самойлов, Давидов [210, арк. 8–10]. У 1809 р. поміщики Самойлов, Висоцький, Давидов, Станіслав і Максиміліан Яблонські мали по три сорти шовковичного насіння для розведення у своїх маєтках тутових дерев [208, арк. 1–9]. В архівних справах

збереглися проекти поміщика Е. Михайловського про покращення господарства в селах Солов'ївкці, Раданов та Вербові Сквирського повіту [206, арк. 1–29].

За підрахунками Н. Темірової, річний прибуток одного поміщицького господарства в Україні в середньому становив близько 5 тис. руб. Це були значні суми, особливо порівняно із середнім річним прибутком на одну особу, який по Російській імперії становив близько 100 руб. Прибуток великих поміщиків значно перевищував середні показники [385, с. 8].

Суспільні вподобання поміщиків Київської губернії визначалися політичними реаліями та історичним минулим. Спосіб життя поміщиків характеризували такі риси, як аристократизм, освіченість, почуття обов'язку. Національний патріотизм, як правило, поєднувався із прив'язаністю до землі. Тому й осілість поміщиків була характерною для землевласників польського й українського походження, маєтки яких зосереджувалися на Правобережжі. Українська знать залежала від місцевих та імперських урядових посад. Хоча деякі шляхтичі мали величезні багатства, маєтки більшості були невеликими й ледве могли забезпечити життєві потреби. Економічні обставини змушували синів шляхетних родин робити кар'єру на урядовій службі. Військова служба була долею, як правило, дрібно- та середньопомісного дворянства. Помісне дворянство не було постійним ядром офіцерського корпусу, оскільки в будь-який час поміщик міг піти у відставку й зайнятися господарством: «Служба була ... для більшості дворян ніби завершенням домашнього чи шкільного виховання. Більшість поміщиків 40–60-х р. ХІХ ст. були відставні офіцери й чиновники обер-офіцерських чинів. Дворяни служили, але лише у тому випадку, коли служба давала чи обіцяла більші вигоди, ніж маєток, чи коли маєток розподілявся між багатьма спадкоємцями» [443, с. 84]. Цивільна служба в першій половині ХІХ ст. не користувалася особливою повагою благородного стану. Як правило, цивільні посади багаті його члени займали, лише прослуживши певний час в армії та досягнувши достатньо високих чинів. Самодержавство, бажаючи організувати вищий стан завдяки ряду нормативно-правових актів надавало йому певне самоуправління [235, № 14392; 236, № 16187]. Усі члени

дворянства, які проживали в губернії чи повіті, складали окреме губернське чи повітове товариство (суспільство). Вищими органами товариства були губернські чи повітові дворянські збори, які скликалися раз на три роки. Губернські чи повітові маршалки дворянства, шляхетства були виконавчими органами товариства та вищою інстанцією між зборами.

Еволюція способу життя поміщицтва на межі XVIII–XIX ст. відбувалася в напрямі зміни «старого» укладу з притаманними йому осілістю, прив'язаністю до землі й до селян, вищою мобільністю, світськістю. Поміщицькому загалу були притаманні не лише позитивні якості, а й вади. Наприклад, графиня О. Браницька, обергофмейстерша імператорського двору, стала меценаткою Преображенського собору м. Білої Церкви (1833 р.) «по удостоєнню исповеди и св. Тайн причащення волею Божею умре» 16 серпня 1838 р. на 79 році життя. Її поховано її було в новозбудованому за її кошти Преображенському храмі [362, с. 113]. Дворянському (поміщицькому) товариству з його балами, прийомами, танцями, прихильністю до жінок, розваг властивими були також прихованість поведінки, поєднувана зі сварками, бійками, зловживаннями в їжі, питві, витратах, зневажливому ставленні до кріпаків. Архівні справи підтверджують такий висновок. Це зокрема, скарга графа Самойлова на шляхтича Тхоревського, який образив «честь і гідність графа в Черкаському повітовому суді» [121, арк. 1–14]; скарга дворянки Гродської з міста Білогородки Радомисльського повіту на чоловіка, який побив її і вигнав із дому [63, арк. 1-15]. Дехто із дворян вчиняв самогубство, як це зробив 5 травня 1811 р. васильківський дворянин Комаровський [128, арк. 1–13]. Частина дворян для вирішення своїх справ використовувала дуелі, які, зокрема, відбулися між сином комірника Куприцьким і поміщиком Островським 4 липня 1810 р. в Таращанському повіті [125, арк. 1–31]; між дворянином С. Пеліховським і підкоморним Торчинським 13 березня 1829 р. у Сквирському повіті [141, арк. 1–16]. Цікавою є справа про виклик на дуель графа В. Потоцького, що мешкав в с. Жаданах Липовецького повіту, сином орендного власника с. Кошланів Малиневичем за те, що граф заступився за несправедливо покараного Малиневичем селянина у квітні 1850 р. [74,

арк. 1–41]. Сімейні сварки дворян, матеріальні претензії, поділ майна, були предметом розгляду Канцелярії Київського губернатора. Зокрема, доцільно згадати справа про грошові претензії австрійської підданої Терезії Тарковської, котра проживала на Тернопільщині до нащадка покійного графа Ксаверія Браницького, який мешкав у Васильківському повіті Київської губернії [161, арк. 1–10]. Цікавою є справа, датована січнем – березнем 1831 р., у якій ідеться про те, що поміщик Київської губернії генерал-майор А. Давидов відмовив своїй дочці, яка вийшла заміж за колишнього французького посла в Швейцарському союзі М. Гобріана, у приданому, оскільки зять опинився в скрутному матеріальному становищі через липневу революцію 1830 р. у Франції [13, арк. 1–11]. Отже, у першій половині XIX ст. відбувався процес інкорпорації правобережного шляхетства до російського дворянства, а також зміни соціально-матеріальних і станових принципів суспільного буття, початок дроблення магнатських господарств та проникнення російського поміщицького елемента в регіон.

Привілейованою верствою населення в першій половині XIX ст. залишалося духовенство, яке, як і раніше, поділялося на чорне (чернече) і біле (світське). Так, кількість парафіяльного духовенства в Київській єпархії становила в 1799 р. – 3543 особи, відповідно в 1835 р. – 2981 особу, у 1848 р. – 3149 осіб, у 1850 р. – 3181 осіб [495, с. 218]. Загальна кількість населення по повітах Київської губернії на 1800 р. становила 481268 чоловіків та 460762 жінок серед них було 5769 чоловіків і 4212 жінок – представників духовного стану. Зокрема, у Київському повіті на 78238 мешканців приходилося 938 осіб духовного стану, у Васильківському повіті відповідно на 83449 – 897 осіб; у П'ятигорському на 65610 – 778 осіб; в Уманському на 97849 – 1198 осіб; у Черкаському на 78055 – 1025 осіб; у Липовецькому на 67927 – 1067 осіб; у Богуславському на 98370 – 1399 осіб; у Радомисльському на 75809 – 714 осіб; у Сквирському на 75353 – 799 осіб; у Махновському на 62632 – 915 осіб. Дані по Звенигородському й Чигиринському повітах будуть неповними, оскільки немає відомостей про кількість жінок. Так, загальна чисельність населення у Звенигородському повіті

становила 87189 осіб, із них представників духовного стану – чоловіків 340 осіб; у Чигиринському повіті відповідно 71377 осіб, із яких 293 чоловіків духовного стану [3, арк. 1–40]. У губернському місті Києві й повітових містах Київської єпархії мешкало 50111 осіб, із них представників духовного стану – 707 осіб. Зокрема, у м. Києві на 24945 жителів приходилося 444 представники духовного стану; у м. Василькові відповідно на 3777 мешканців – 38 осіб; у м. П'ятигорах на 1735 – 18 осіб; у м. Умані на 1840 – 33 особи; у м. Черкасах на 3263 – 45 осіб; у м. Липовці на 2882 – 31 особа; у м. Богуславі на 3188 – 44 особи; у м. Радомислі на 1626 – 21 особа; у м. Сквирі на 1989 – 10 осіб; у м. Махновці на 1517 – 10 осіб; у м. Звенигородці на 1660 – 9 осіб (без жінок) [3, арк. 1–40] (підрахунки наші). Архівні дані свідчать про те, що в першій половині ХІХ ст. представники духовного стану становили значну частку мешканців Київської губернії. Духовенство звільнялося від особливих податків і повинностей, військових постойів, тілесних покарань. У досліджуваний період було дозволено переходити у стан духовенства з інших станів та виходити з духовного стану, причому діти колишніх священиків отримували звання спадкових почесних громадян. Економічна могутність духовних феодалів засновувалася на експлуатації селян, володіннях промислами, заняттях торгівлею. Духовенство звільнялося від оподаткування монастирських маєтностей, від сплати митних платежів: мостового, перевізного тощо. Соціальний склад київського духовенства був дуже неоднорідним, причому це особливо стосувалося чернецтва. Кількість чорного духовенства (ченців, черниць, послушників, послушниць) на території Київської єпархії неухильно збільшувалося. Так, у 1836 р. їх кількість становила 457 осіб, у 1838 р. – 522 особи, у 1848 р. – 653 особи, у 1850 р. – 1194 осіб [340, с. 325]. У черниці здебільшого стриглися жінки, у яких не складалося особисте життя або яких спіткала тяжка недуга. Строкатим був склад і чоловічих монастирів. У монахи постриглися дворяни із шляхетських і навіть магнатських родин, вихідці із козацької старшини. Представників феодальної знаті здебільшого цікавила духовна кар'єра, надійна і престижна на той час. Серед чернецтва були також колишні міщани. Ішли в монастирі й люди, які шукали

дармового хліба чи не поладили із законом. Але основну масу київського чернецтва становили селяни-втікачі [447, с. 26–27]. Наприклад, тільки в Корсунсько-Онуфрієвському монастирі станом на 26 квітня 1800 р. було служителів і посполитих із дітьми 172 чоловіки і 175 жінок [2, арк. 8]. Чернецтво не було замкнутим соціальним станом. Кастовість білого духовенства на Правобережжі проглядалася виразніше, ніж кастовість чернецтва, до того ж вона мала тенденцію до зростання. Склалася традиція, що у православній церкві посада священика діставалася у спадок його дітям, причому не лише по чоловічій, а й по жіночій лінії. Завдяки цьому на Правобережжі збільшилася кількість парафіяльного духовенства. Вихід із становища церковні власті знайшли в тому, що стали саджати синів і зятів священиків на половину, а то й на третину парафій, що призвело до кількісного зростання церковнослужителів [432, с. 148-149]. Однак, замкнутою кастою парафіяльне духовенство не стало. Цьому значною мірою перешкоджала поміщицька власність на церковні земельні наділи. Поміщики передавали ці наділи разом із причернецькими посадами не обов'язково дітям місцевого священика, а на власний розсуд: шляхтичам, міщанам, заможним селянам [447, с. 28]. Поряд із родовитими священиками існувало чимало священнослужителів – вихідців із різних соціальних станів і прошарків. Вони розбавляли середовище «потомственного» духовенства й запобігали його остаточному соціальному замиканню.

Духовенство було тісно пов'язане з усіма верствами населення і відіграло значну роль у житті кожної родини. Так, доктор медицини, медик-хірург Імператорської Московської медико-хірургічної академії, член Імператорського академічного медичного Віленського та Київського товариств, дійсний член комісії при Імператорському університеті св. Володимира, старший лікар Київських державних маєтностей, надвірний радник де ля Фліз у своїх етнографічних описах Київської губернії зазначає, що ніхто, так не зв'язаний з населенням, як священик. Він знає всіх, бо сан змушує його щоденно відвідувати кожну родину, без нього не можна ні народитися, ні одружитися, ні вмерти, він очолює найурочистіші події життя, він поруч з людиною від народження аж до

смерті. Священик подає перший урок християнства щойно народженій дитині, він освячує подружжя й для того, аби воно зрозуміло, що у своєму союзі повинне йти шляхом Божим, він веде їх із з'єднаними руками в урочистій процесії, довкола аналоя. Зрештою, священик приходить і до того, хто помирає, вмираючого зі словами останньої втіхи у смертний час, він супроводжує домовину до місця спочинку, звертаючись до неба зі звичними молитвами, і для того, щоб полегшити горе рідним і друзям, які супроводжують покійного до місця його вічного спочинку; у кожному місці, де зупиняється похоронна процесія, він промовляє слова втіхи, взяті із Святого Письма.

Повернувшись у свій скромний дім, священик має завжди бути готовий піти туди, де потрібна його допомога; двері його будинку повинні залишатися відчиненими в будь-який час, палиця повинна завжди бути під рукою, а лампа готова, щоб її запалити. Для священика не існує ні відстані, ні пори року, ні дощу, ні снігу. Він, не гаючись, має йти туди, де потрібен, отож він заслуговує на ім'я отця, як і називають його парафіяни. Тим більше тоді, коли він як добрий пастир утішає свою паству, співчуває її нещастям, навчає її долати людські страждання за допомогою Христового вчення, яке він проповідує. Йому не треба бути красномовним, достатньо розгорнути книгу й читати. Кожна строфа Євангелія, яке просвітило світ, є філантропічною настановою для вдосконалення людського єства. А для тих, чий розум мало розвинений і кому важко збагнути його слова, буде достатнім приклад християнських чеснот, про які він розповість.

Однак обов'язки священика не обмежуються порогом церкви. Після виконання духовних обов'язків він має інше завдання – стежити за моральністю мешканців, оскільки серед них (селян) він єдиний, хто має освіту, лише він може дати їм настанови. Він повинен розмовляти зрозумілою їм мовою, щоб довести до розуміння цих простих людей свої напутні слова, бо саме на нього покладене примирення ворогів, налагодження миру в родині. Своїми порадами він може зменшити непорозуміння й ненависть, які іноді призводять до злочинів, що на щастя, рідко трапляються в цих краях. Де ля Фліз зауважує, що до стількох обов'язків священиків бажано було б долучити ще й необхідність інколи

надавати медичну допомогу важко хворим, до яких його кличуть. Це особливо важливо в селах, віддалених від міст і містечок, де бракує лікарів. Відповідно, добре було б, щоб вони мали деякі знання з гігієни та медицини, що могло б запобігти епідеміям. А найбільше священики повинні виступати проти пияцтва, спричинює злидні цілих родин. Оскільки селяни пиячать саме з нагоди релігійних свят, на хрестинах, весіллях і похоронах, священики повинні пояснити їм, що вони всупереч релігії оскверняють ці свята спиртним. Іноді трапляється так, що священики самі схильні до цієї вади [337, с. 36]. Показовим із цього приводу є служіння Стефана Бошковського, священика церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту Київської губернії, який зловживав спиртними напоями й не раз порушував священицький етикет, бився, лаявся нецензурними словами [432, с. 139–165]. Та найгірше те, що такий приклад починають наслідувати. У тих селах, де священики пиячать, налічується більше п'яниць серед парафіян. За виконання своїх обов'язків ці священики здебільшого вимагають непомірної плати навіть від найбідніших селян [337, с. 37]. Потрібно визнати, що пияцтво православного духовенства було головним недоліком пастирського служіння, тому 22 березня 1800 р. Синодом було видано указ про заходи для відвернення духовенства від пияцтва [259, № 19337]. 17 листопада 1811 р. та 4 серпня 1819 р. Синод зобов'язав парафіяльне духовенство ухилятися від негативних вчинків [286, № 24880; 294, № 27911].

Крім власне боротьби із п'яним кліром, Синод і єпархіальне керівництво забороняли також поширення алкогольних напоїв серед місцевого населення. Так, у 1817 р. православному кліру було заборонено створювати шинки у своїх будинках, а створені наказувалося віддавати в оренду. Для чорного духовенства цей закон фактично діяв із 1816 р., про що свідчить указ архімандрита Видубицького монастиря Іренія. У 1825 р. ця заборона стосувалася вже всіх будинків духовенства [291, № 26764; 293, № 27886; 296, № 29187]. Ці укази значно зменшили участь кліриків у поширенні алкогольних напоїв, але не виправили місцевої ситуації. Наприклад, за констатацією Київського митрополита Філарета (Амфітеатрова), велика кількість шинків у 1839 р.

приносила до поширення пияцтва в Київській єпархії [476, с. 19–20]. Мало відомим аспектом діяльності православного кліру на території Київської губернії є його участь у соціальних конфліктах. Наприклад, у 1804 р. Київський військовий губернатор повідомляв Київського митрополита Серапіона (Олександровського), що парафіяльні священники Черкаського староства князя Сангушка брали участь у селянських заворушеннях [115, арк. 1–34]. З метою виправлення подібного становища в першій половині XIX ст. було видано низку указів, які зобов'язували єпархіальних архієреїв особисто наглядати за політично ненадійними представниками кліру, забороняли священникам узагалі торкатися політичних питань, особливо в маєтках, які переходили в державну власність за участь їх власників у польському повстанні; доповідати про соціальні конфлікти не тільки духовному керівництву, а і в поліцію [495, с. 92].

Розвиток товарно-грошових відносин призвів до збільшення кількості міст. Розвинутими містами Київської губернії, крім м. Києва, були Черкаси, Умань, Радомисль, Липовець тощо. Міста і містечка Київщини мали різний економічний рівень розвитку. Власники міст різними шляхами визискували прибутки з міського населення, користувалися своєю монополією, нехтували міськими правами, забороняли будувати міські підприємства. Але міста й центри ремесла і торгівлі показали свою життєздатність.

Питання соціально-економічного розвитку міст тісно пов'язані з питаннями розвитку соціальної структури міського населення. Процес подальшого розкладу феодальних відносин, розвиток вотчинних мануфактур, піднесення торгівлі на початку XIX ст. – усе це значно вплинуло на розвиток господарства багатьох міст, призвело до подальшої зміни структури міського населення. Соціальна структура міст Київщини була багатоукладною. У них проживали шляхта, духовенство, міщани, селяни, особи, які були на послугах (слуги), наймити (як осідлі, так і прийшли), осіла біднота, жебраки, звільнені з армії. Соціальна структура кожного міста відбивала рівень його економічного розвитку. Протягом першої половини XIX ст. в динаміці розвитку міського населення та його структурі спостерігалися зміни, які були спричинені в першу чергу соціально-

економічними процесами. На соціальну структуру міського населення негативно впливали спустошливі війни, посилення феодально-кріпосницького визиску, свавілля феодалів та орендарів, епідемії. Слід враховувати ще й те, що міста Київщини склалися з комплексу взаємозв'язаних поселень і торгово-ремісничого центру, оточеного аграрними та аграрно-ремісничими передмістями. Тісний зв'язок із міським ринком сприяв процесу суспільного розподілу праці, зосередженню в передмістях сільських кустарів, які поступово вливалися до прошарку міського населення, до категорії міщан. Посилення феодального гніту, збільшення повинностей вели до загострення боротьби, викликали протести міщан, втечі селян та торгово-ремісничого населення, яке мешкало в передмістях. За встановлення надмірних податків міщани подавали скарги до державних установ. Так, упродовж двох років (із червня 1830 р. по лютий 1832 р.) у канцелярії Київського військового губернатора розглядалася справа, у якій ішлося про те, що міщани Герасим Шишков, Микола Федорченко й Федір Погулаєв скаржаться на Київський магістрат за надмірне стягування з них податків за всі роки: з початку ревізії до нинішнього часу. Вони вимагають повернути їм по 15 крб. Військовий губернатор віддав наказ магістрату виплатити міщанам заборговані кошти [151, арк. 1–14]. Міщанка Пастухова скаржить на Київський магістрат за те, що чиновники відчужили в неї майно, що залишилося їй після смерті дочки [144, арк. 1–8].

Нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих районів Київщини позначилася на співвідношенні міських і сільських поселень і на концентрації міського населення. З усіх станів міського населення найчисельнішим був стан міщан. Наприклад, у Києві за ревізією 1823 р. власне міщани становили 71, 5 % всього міського населення. Зростання числа міщан у містах губернії відбувалося за рахунок зменшення жителів сільських станів. В указі від 24 жовтня 1804 р. було сформульовано п'ять умов, які повинен був виконати селянин при переході до стану міщан: 1) подати прохання про перехід він міг тільки в тому випадку, якщо залишив сільське господарство «здавна прилучився до властивим міщанству й купецтву промислам або до якогось

поширеного в містах рукоділля»; 2) до подачі прохання часто жити в місті або ж зовсім переїхати туди; 3) забезпечити обробіток землі, на якій він раніше вів господарство; 4) пред'явити посвідчення від сільського товариства, у якому б підтверджувалося, що на селянинові ніяких поселенських повинностей і недоїмок немає; у свою чергу міське товариство повинно було взяти на себе обов'язки до наступної ревізії сплачувати за нового члена всі селянські податки; 5) у момент прийому до нового стану повинен внести трирічний податок в обох станах [276, № 21484].

Ці правила свідчать, що перейти у стан міщан офіційним порядком міг тільки той селянин, який фактично вже перестав ним бути, до того ж він повинен мати великі матеріальні можливості. Так, Радомисьький міський магістрат повідомляв, що протягом першої половини 1808 р. нікого не приписано до «здешних» міщан і ніким не куплено землі [212, арк. 7]. Зіставляючи правове становище міщан і селян, ми не знаходимо чіткого розмежування. Більш за все схожі права міщан і державних селян: ці верстви населення сплачували аналогічні грошові й натуральні повинності на користь держави, мали кругову поруку, майже однакові правові обмеження. Але міщани менше займалися землеробством, і земельні відносини, які лежали в основі феодалної залежності селян, для міщан такого значення не мали. Крім того, існували й істотніші моменти, які відрізняли міщан від селян. Міста притягували до себе селян, і перехід у міський стан розцінювався ними як шлях до соціального звільнення. Основна відмінність міщан від селян полягала в тому, що міщани, зібравши певну суму капіталу, могли вийти із податного міщанського стану й перейти в купецтво. Так, у 1831 р. в канцелярії Київського військового губернатора розглядалася скарга Черкаського «старобрядческого» міщанського товариства на міщан м. Черкас Каурова, Полякова, Бондарева й Павлова, які прийняли купецьке звання, не звільнившись зі свого стану [154, арк. 1–13]. Єврейське товариство міста Дашева Липовецького повіту Київської губернії в 1849 р. надіслало листа генерал-губернатору з проханням не дозволяти євреям, що живуть у місті, переходити в купецький стан без дозволу єврейського товариства.

Ознайомившись із цим листом, канцелярія генерал-губернатора передала його на розгляд у Липовецький земський суд, який дав роз'яснення, що подібні справи генерал-губернатором не розглядаються [47, арк. 1–31]. Справа за 1856 р. свідчить про перехід із міщанства в купецтво 12 єврейських сімей м. Буків Уманського повіту Київської губернії [52, арк. 1–18].

Як уже зазначалося, приписка селян до міст була складною. Істотним обмеженням для селян було видання в 1800 р. указу про заборону випускати жінок із поселень казенного відомства. Селянки могли переходити в купецтво і міщанство лише шляхом заміжжя [262, № 19443]. Державним селянам, що перебували в оренді, відмовляли в приписці до міст до закінчення строку оренди. Державному селянину Давиденкоу у 1803 р. було відмовлено в приписці до міста Димера Київського повіту, оскільки не завершився термін оренди [100, арк. 1–15]. Приписка до міст заводських селян дозволялася лише в тому випадку, якщо приписні селяни будуть виконувати, як і раніше, заводські роботи до закінчення їх оформлення в новий стан при новій ревізії.

Міщанство займалося гільдійською, прикажчицькою, дрібною торгівлею, орендою землі без участі в землеробстві, ремеслами, шинкарством, випадковими роботами, а також заробляло на життя розумовою працею; лікарями, адвокатами, фельдшерами, службовцями в конторах. У містах Київської губернії значну групу міщан становили промисловці, зокрема виробники одягу, будівельники. Містечкові міщани займалися також промислами, зокрема, ковальством. Численними були групи торговців, приватних службовців, чиновників та військовослужбовців [434, с. 102–103]. Права міщан займатися торгівлею почали оформлятися ще з кінця XVIII ст. У «Доповнюючій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р. ці права були значно розширені. Міщани, що брали торгові посвідчення, могли мати дві лавки, готелі, ресторації, кафе, трактири тощо. Їм дозволялося розвозити по ярмарках і сільських базарах усі товари, крім так званих колоніальних. Міщани могли брати підряди, відкупи, але не більше як на 4 тис. руб. [297, № 30115]. Деякі міщани купували землю і займалися землеробством. Купча під № 228 від 16 травня

1808 р. свідчить про те, що Сквирський міщанин Григорій Козак купив у шляхтича Андрія Квашкевича частину землі в м. Сквирі [212, арк. 8]. Махновський повітовий земський суд повідомляв, що в минулому 1808 р. купчих на землю не було, крім від махновського казначея Еремніна, який купив у липні 1808 р. в махновського фабриканта Г. Шуберта земельну ділянку довжиною в 50, а шириною – 20 сажнів [212, арк. 27].

Загальний подушний податок, який сплачували міщани, становив 8 руб. з особи [209, арк. 167 зв.]. Крім загальних міщанських податків за посвідченнями вони повинні були платити побори: у столиці – 120 руб., у губернських, портових, прикордонних містах, де були митниці, – 80 руб., у губерніях, що користувалися пільгами, – 60 руб., у повітових і позаштатних містах – 60 руб. [363, с. 44]. При переселенні з одного міста в інше міщани теж сплачували податки, як це зробили Браницькі з м. Богуслава у 1827 р. (вони сплатили податки й переселилися до м. Звенигородки Київської губернії) [132, арк. 1–20]. Серед міщан, які займалися торгівлею, були такі, що обсягом своєї продукції не поступалися купцям, і такі, що мали мізерні суми капіталу або торгували на позичені гроші. Дрібні торговці в тодішніх умовах стояли ближче до масового споживача, що мав обмежені купівельні можливості. Але грошові збори з міщан цим не обмежувалися, оскільки до державних приєднувалися й суспільні (громадські) збори. Міщани відбували ще й обов'язкові повинності – такі, як і селяни: підводну, дорожню, з утримання військ тощо. Так, із 1 вересня 1824 р. по 1 січня 1825 р. мешканці Київської губернії повинні були заготовити фураж (овес, сіно, солому) для армії, зокрема, у Звенигородському повіті – для полків 3-ї Драгунської дивізії, Санкт-Петербурзького, Харківського й Курляндського полків; у Черкаському повіті – для Смоленського полку і Смоленської дивізії; у Чигиринському повіті – для кінноартилерійських рот № 27, № 28; у Махновському повіті – для козачого піхотного полку; у Липовецькому повіті – для В'ятського піхотного полку; у Таращанському повіті – для Азовського піхотного полку [215, арк. 1-14]. Інколи такі повинності переводилися на гроші, і міщани ними відкуповувалися. До найтяжчих натуральних повинностей міщан

належало утримання у власних будинках солдатів та офіцерів із військових частин, які розташовувалися в тій місцевості. Відсутність регламентації такої повинності торкалася в першу чергу найнезахищенішого міщанського стану. Так, у 1824 р. міщани Київської губернії звернулися до державних органів зі скаргою, що при розквартируванні військ влада не рахується з бідністю міщан і війська розміщують, як правило, в містах і містечках, займаючи будинки міщан, а також змушують їх безкоштовно відбудовувати, опалювати, освітлювати кам'яні будинки. У той же час, якщо солдати й офіцери розміщувалися на поміщицькій землі, то її господарі отримували за це нагороду із земельних зборів [473, с. 43].

Проявом панування феодально-кріпосницької системи було й закріплення міщан за певними містами. Перехід їх в інші міста був складним і тривалим. Грошові побори, тяжкі натуральні повинності утримували кожного міщанина на виду, оскільки все товариство пов'язувалося круговою порукою у виконанні державних повинностей. Не було свободи пересування. Для отримання паспорта, який дозволяв тимчасовий від'їзд із міста, міщанин повинен був сплатити за весь термін його відсутності держані й місцеві грошові податки. Це означало, що для багатьох незаможних міщан зникала можливість поліпшити свої справи в інших містах. Інколи міщани вдавалися до протиправних дій, про що свідчить листування з Київською міською поліцією з приводу арешту міщанина Рибальченка, у якого вилучили декілька паспортів [106, арк. 1–12]. У справі про смерть шинкарки корчми в с. Дубровному М. Черноуської йдеться про те, що вона померла від завданих їй 5 жовтня 1858 р. побоїв її ж зятем [28, арк. 1–18]. Міщанка А. Романова скаржиться на зятя Задолинського, який 18 вересня 1853 р. образив і побив її [70, арк. 1–17].

В умовах розвитку товарного виробництва в містах формувався значний за кількістю й дуже впливовий своїм капіталом купецький стан. Ще наприкінці XVIII ст. купецтво як стан оформилося організаційно, об'єдналося в гільдії, одержало від царського уряду певне самоуправління, право окремого судочинства. Купецтво як стан постійно зазнавало значних змін. Ті купці, що розорилися, переходили у стан міщан, а розбагатілі міщани й селяни

записувалися в купецький стан. Особливо нестійким був склад купців третьої гільдії. Основою зростання купецького капіталу був торговий прибуток, який купці одержували за рахунок привласнення додаткового продукту безпосередніх виробників: селян, ремісників, робітників, шляхом нееквівалентного обміну, а також за рахунок експлуатації робітників, котрі займалися перевезенням і збереженням товарів. Свідченням такого становища може бути листування з Київською поліцією про привласнення купцем Абрамовичем коштів, що належали людям, які займалися перевезенням його товарів [118, арк. 1–15]. Українські купці вели торгові операції не тільки в Україні, а й у Росії та за кордоном. Зокрема, вони часто торгували в таких російських містах як Петербург, Москва, Смоленськ, Брянськ, Курськ, Тула, Калуга, Оренбург тощо. У першій половині XIX ст. купці часто були власниками мануфактур, фабрик, заводів. Свідченням цього є справа за скаргою купця А. Бродського на Київську поліцію за неправильний арешт його мануфактури і майна [68, арк. 1–13]. Купець-підприємець піклувався про зростання своїх фабрик і заводів і концентрував у своїх руках управління. Так, у купця І. Бернштейна було 12 фабрик у різних містах України, у тому числі одна з головних – у м. Олександрії. Купці робили спроби просунутися й на село поміж вотчинних підприємців. Так, у першій половині XIX ст. на Київщині серед 9 поміщицьких суконних підприємств було вже 2 фабрики купця Гібнера [477, с. 207]. Купцю Личкову належала паперова фабрика в м. Радомислі [352, с. 112]. Залежності від оголошеної суми капіталу купці записувалися в гільдії. Мінімальна сума капіталу для купців окремих гільдій час від часу встановлювалася указами царського уряду. Так, у 1807 р. вона становила для першої гільдії 50 тис. руб., для другої – 20 тис. руб., для третьої – 8 тис. руб. [284, № 22678]. Оголошення суми капіталу робилося купцями, як говорилося тоді, «по совісті». З оголошеної суми капіталу брався в казну на початку XIX ст. 1%, а в 1812 р. – 4,75% податку [287, № 24992]. Крім того купці платили 10% з податкового рубля за сухопутні й водні шляхи сполучення, 0,5% суми капіталу так званої земської повинності на купецькі книги. У 1824 р. податок купців першої гільдії становив 4%, а третьої – 2,5%

[297, № 30115]. Відомість департаменту казенного майна за 1803 р. свідчить, що купці Київщини в 1803 р. сплатили податків із купецьких маєтків і різних канцелярських зборів 245000 руб., а всього по департаменту різних податків і зборів – 3801862 руб.[209, арк. 171 зв.].

Належність купців до тієї чи іншої гільдії була пов'язана з певними привілеями. Так, купці першої гільдії могли мати фабрики, заводи, морські судна; другої – фабрики; третьої – стани (промислові заклади ремісницького типу), невеликі річкові судна, трактири, харчевні, заїжджі двори. Якщо купцям першої гільдії дозволялося вести оптову й роздрібну зовнішню і внутрішню торгівлю, то купці другої гільдії могли вести тільки внутрішню оптову й роздрібну торгівлю. Усі записані до третьої гільдії одержували право займатися оптовою та роздрібною торгівлею, орендою в певному місті, повіті, окрузі. Так, купець М. Онашогло скаржить на бердичівську поліцію за те, що вона незаконно відсторонила його від орендного утримання вітряка, який належав нащадкам купця Р. Рубінштейна [69, арк. 1–14]. Згідно з царським маніфестом від 1 січня 1807 р. купці могли утворювати торгові товариства. З купців усіх гільдій знімалася рекрутська грошова повинність [282, № 22418]. Згадувана вже «Доповнююча постанова про влаштування гільдій» від 14 листопада 1824 р. ще більше розширювала права купців. Купцям третьої гільдії надавалися пільги строком на 10 років у сплаті гільдійського податку (крім купців, записаних у губернських і портових містах цих губерній). Вони сплачували замість 2,5% з оголошеного капіталу тільки 1,5% [297, № 30115]. Але поряд із розширенням привілеїв купецтва указ 1824 р. відмінив заборону займатися роздрібною торгівлею промисловцям. Влаштування промисловцями крамниць і ведення в них широкої торгівлі завдавало удару по панівному становищу купців. У зв'язку із цим купці скаржилися в урядові установи на те, що їх витісняють зі сфери торгівлі селяни, міщани і дворяни. Канцелярія Київського військового губернатора в червні – жовтні 1830 р. розглядала скаргу купця Ф. Грибинського, який торгував гарячим вином у с. Пищиках Васильківського повіту Київської губернії. Купець скаржився на економію поміщиці Браницької, яка також

влаштувала «питейное заведение» [159, арк. 1–19]. Крім того, купці домагалися, щоб усім категоріям населення заборонили брати участь у міській торгівлі. Чимало купецьких скарг на селян і дворян, які вели «недозволену їм торгівлю», надходило в Київський магістрат. Так, 14 березня 1813 р. семеро київських купців від імені «Київської міської спільноти» подали в магістрат прохання, у якому скаржилися на те, що іногородці купці, міщани, селяни, маючи свої крамниці й балагани, ведуть у місті торгівлю. Селяни продають збитень, квас, булки та інші продукти харчування. Усі ці торговці не платять належних із них зборів. «Недозволеною» торгівлею займалися і дворяни: вони продавали не свої, а куплені товари. Купці домагалися, щоб магістрат заборонив цю «незаконну», на їхню думку, торгівлю. Губернське правління дало розпорядження поліції наглядати за веденням торгівлі, щоб не було названих вище порушень. У 1817 р. в Києві було закрито 7 крамниць, які продавали «недозволені товари» [433, с. 130]. Для нагляду та ведення торгівлі в 1824 р. у столицях, губернських, портових і великих торгових містах, при міських думах були створені торгові депутації. До складу торгових депутацій входило 3–7 осіб, вибраних гільдійськими купцями строком на 3 роки. Наглядаючи за веденням торгівлі, депутати особливо ретельно стежили за тим, щоб торгівля здійснювалася відповідно до взятих посвідчень і станової належності торговців. При використанні своїх прав купці зазнавали й інших труднощів. Для того, щоб укласти договір про поставку в казну якогось товару, кожен купець повинен був пред'явити «схвалення» від «міської спільноти й поручителів». «Схвалення» означало, що купецтво матеріально відповідало за виконання купцем своїх договірних обов'язків, а «поручителі», у свою чергу, відповідали за це ж перед «міською спільнотою». Матеріальна відповідальність змушувала купців дуже обережно ставитися до видачі «схвалень», або атестатів. Це було причиною частих відмов в отриманні документів. Існували також протиріччя між правом купців двох вищих гільдій на торгівлю у всіх містах і паспортною системою. Купцям, як і міщанам, доводилося сплачувати високі податки за весь термін від'їзду. А дозвіл на від'їзд залежав від інших, впливових в органах міського

управління купців, часто конкурентів бажуючого поїхати [414, с. 97]. Повільно розглядалися справи з листування купців із різних міст. Становище ще більше ускладнювалося в тих випадках, коли під час оформлення листів до іншого міста той, хто переходив, міняв свою станову приналежність: зі стану купців переходив у стан міщан або навпаки. Так, 15–27 січня 1851 р. в Київському губернському правлінні розглядалася справа № 1520, у якій єврейське товариство м. Кам'янки Чигиринського повіту Київської губернії просить стягнути кошти з купця Школьніцького й казначея Кучеренка на поповнення казенної недоїмки за їх приписку до міста Кам'янки й заборонити Кучеренку приписуватися до купецького стану. Справу було передано земському суду, оскільки, як євреям м. Кам'янки Якову Притхнаву, Срулю Суарю, Абраму Дубському, Абраму Тартарковському пояснили, що губернське правління такими справами не займається [51, арк. 1–12].

Станово-податна політика уряду в першій чверті XIX ст. викликала критику декабристів. Найбільше вони були незадоволені гільдійською постановою, яка не в усьому задовольняла станове купецтво. П. Пестель вбачав у цьому законі «все те, що зла влада видумати тільки могла, аби зашкодити народній промисловості, сприяти всім злим помислам і абсолютному пригніченню найбідніших класів людей» [343, с. 100]. Про згубні наслідки для народу канкріновської реформи писали декабристи О. Якубович, В. Штейнгель, М. Бестужев, П. Каховський. «Вимоги гільдійські, – писав М.О. Бестужев, – на кожному кроці і при кожній операції становлять безперестанні перешкоди діяльності промисловій не кількістю податків, а різновидами вимог та їх змінами» [331, с. 137]. Вислови декабристів – ще одне свідчення того, що канкріновський гільдійський закон був спрямований головним чином проти найбідніших і малозабезпечених прошарків міського й сільського населення і негативно позначився на широких народних масах.

У першій половині XIX ст. значних внутрішніх змін зазнало селянство, яке за своїм економічним і юридичним становищем не було однорідним. У середовищі селян діяли різні професійні групи, адже селянин міг займатися і

торгівлею, і дрібним землеробством, і обміном або наймом інших. В основній масі селяни були дрібними сільськогосподарськими виробниками, що використовували працю членів своєї родини для задоволення власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо представників політичної та економічної влади.

Найчисельнішою групою сільського населення були поміщицькі селяни. В інвентарних записах зустрічається й кілька категорій кріпаків: «почворні», «потрійні», «парові», «поєдинкові», «піші», «загородники», «халупники», «коморникик» – відповідно до забезпечення їх землею та тяглом [382, с. 20]. Відомість за 1804 р. свідчить про кількість кріпосних селян у різних повітах Київської губернії. Так, у Київському повіті кріпосних селян нараховувалося 23204 чол., вільних людей – 26 чол., у Васильківському повіті відповідно 38000 та 107 осіб, у Богуславському – 47334 та 456 осіб. У Черкаському повіті графині Олександрі Василівні Браницькій належали в селах Будищі – 129 чол., Балчозі – 1294 чол., Лазовіті – 120 чол., Свинариті – 424 чол, Тубоцях – 187., Хлистуновиті – 669 чол., Хрищатиті – 153 чол. [81, арк. 31–33]. Усього в Черкаському повіті нараховувалося 34388 кріпосних селян. У Чигиринському повіті мешкало 40986 кріпосних селян і 22 вільних людей (проживали у володіннях графа Браницького) [81, арк. 37–42]. В Уманському повіті кріпосних селян було 54311, а вільних – 2 особи. У володіннях графа Станіслава Потоцького з'явилося 26 циган [81, арк. 49–53 зв.]. Так, у 6 із 12 повітів Київської губернії на початку ХІХ ст. мешкало 238223 кріпосні особи (підрахунки наші). Ці дані загалом підтверджують дані І. Рудченка про те, що за десятою ревізією у всій Київській губернії на 1847 р. поміщицьких селян нараховувалося 550821 особа [346, с. 134].

Згідно з указом Олександра І від 12 грудня 1801 р. право на купівлю й володіння землею отримали купці, міщани, державні й удільні селяни (поміщицькі селяни одержали таке право в 1848 р.) [268, № 20075]. 20 лютого 1803 р. царем видано ще один указ про вільних хліборобів, який передбачав звільнення кріпосних селян на волю за викуп із землею цілими селами, або

окремими сім'ями за спільною угодою селянина з поміщиком [270, № 20620]. Однією з умов закону 1803 р. був розподіл землі, яка надходила у власність селянина, на окремі ділянки; цим порушувалося общинне землеволодіння. Але у більшості випадків земля не була поділена між селянами на ділянки і закон не мав такого руйнівного впливу на общинне землеволодіння. У законі йшлося і про те, що селяни свою землю можуть продавати, закладати, залишати у спадок, але вони не повинні ділити її на ділянки менші 8 десятин. Однак уряд допускав звільнення селян із меншими ділянками [474, с. 272]. Заходи щодо селян, які проводилися урядом у наступні роки, мали досить суперечливий характер. 23 березня 1818 р. Олександр I підписав черговий указ, який вносив корективи у стосунки поміщиків і селян. Згідно з документом кріпосники зобов'язувалися піклуватися про забезпечення своїх кріпаків необхідною кількістю хліба для їхнього харчування та для посіву. Економи та інший управлінський апарат позбавлялися права самочинно карати селян. Кріпакам надавалася й певна економічна свобода: вони могли вільно продавати власноруч виготовлену продукцію, молоти зерно на своїх жорнах тощо [292, № 27316]. З іншого боку, цим юридичним актом чітко не визначалися обсяги селянських повинностей, механізм здійснення контролю за його виконанням. Тим самим це давало поміщикам своєрідне правове поле для нехтування ним або окремими його положеннями. Так, уже після введення в дію указу до Київської палати кримінального суду в різні роки надходила низка справ, які засвідчували, що поміщики і економи продовжували карати селян. Так, у 1820 р. надійшли справи про покарання селян поміщика Жураковського поручиком Добишевським у Таращанському повіті [88, арк.1–312]; справа про побиття селян с. Кашперовки Махновського повіту посесором Абрамовичем [89, арк. 1–31]; справа про пригнічення селян економом поміщиці Лопухіної у Звенигородському повіті [90, арк. 1–286]; справа про покарання селян с. Кошланів Сквирського повіту поміщиком Косовичем [91, арк. 1–59]. 30 листопада 1821 р. було заборонено повертати у кріпацтво тих осіб, які отримали свободу від власників чи за

розпорядженням уряду, а з 1822 р. – друкувати оголошення про продаж людей без землі.

У 1834 р. вийшло оголошення про продаж сина вдови Полижової від першого шлюбу з козаком Безіменним, ротмістру Дмитровичу, що мешкав у м. Петриновка Київського повіту [55, арк. 1–7]. У 1840 р. губернський секретар Рен, що мешкав у м. Києві, скаржився на Київське губернське правління за стягнення з нього і з громадянина Котляревського штрафу за нібито незаконний продаж Котляревському дівчини Смешкової [61, арк. 1–7]. Якщо попередні укази, хоч і частково, були проселянськими, то наступні юридичні акти уряду з цього питання повністю перекреслювали елементи їх прогресивності. Так, за законом від 1822 р. поміщики отримали право без суду і слідства відправляти своїх кріпаків на заселення до Сибіру. Підставою для такого рішення могла бути найменша провина селянина або його аморальна поведінка. Цього було достатньо, щоб чиновники губернського управління задовольнили клопотання поміщика про заслання його кріпака [424, с. 316]. Урядова політика Олександра I позначена суперечливим характером: хитаннями в бік то лібералізму, то консерватизму. Царювання Миколи I – період, який позначений посиленням антикріпосницького руху селян, а також намаганнями царського уряду нівелювати антагонізми на селі, зберігаючи при цьому кріпосне право. З 15 лютого 1827 р. було наказано забирати до казенного відомства всіх селян, у яких після продажу поміщиком землі буде залишатися для харчування менше 4,5 десятин на душу, а з 14 липня поміщикам заборонялося віддавати кріпосних на гірничозаводські роботи. Низка нормативно-правових актів, запроваджених у 1824 р., була спрямована на покращення становища кріпаків. Так, 20 квітня поміщики отримали право надавати кріпакам у користування окремі ділянки землі за певними домовленостями. Того ж року було запроваджено закон про задоволення державою скарг кріпаків нарівні з казенними селянами. Привертає інтерес запроваджена 29 грудня заборона для поміщиків, чії маєтності за знуцання з кріпаків перебували під державною опікою, утримувати їх як прислугу. Важливим кроком для скорочення чисельності кріпаків стала прийнята

29 листопада 1843 р. заборона для безземельних дворян купувати селян [373, с. 46]. Однак піклування уряду про селян фактично було знівельоване лише однією статтею Уложення 1845 р., за якою кріпаків за подачу скарги на поміщика карали 50-ма ударами різок. Таким чином, незважаючи на всі добрі наміри уряду, фактично поміщик і надалі залишався їх повним володарем і міг робити з ними все, що завгодно.

На фоні великої низки урядових заходів, які були здійснені стосовно до покращення становища селян, заслуговує на увагу ініційована в 1847–1848 р. київським генерал-губернатором Д. Бібіковим інвентарна реформа. Для успішного її проведення в Південно-Західному краї Російської імперії було розроблено спеціальні інвентарні правила, які вміщувалися в 44-х параграфах і регламентували всі сфери стосунків кріпаків із поміщиками. Однак, за оцінками переважної більшості істориків, ця реформа мало чим поліпшила становище селян. Важливе урядове рішення було прийняте 8 листопада 1847 р.; згідно з ним кріпакам тих маєтків, які продавалися з публічних торгів, надавалося право викупати себе з неволі разом із землею. Досить плідним для полегшення становища селян був 1848 р., коли було прийнято закон, за яким кріпосним дозволялося купувати нерухомі маєтності на своє ім'я, але лише з дозволу поміщика [373, с. 47]. У першій половині ХІХ ст. значно змінилося й селянське землеволодіння. Селянські наділи скоротилися завдяки розвитку поміщицького господарства й частково природного приросту населення. Це явище характерне для всіх губерній Росії, у тому числі і для Київської. За розрахунками дослідників дореформеного землеволодіння в кінці ХVІІІ ст. у 20 оброчних губерніях Росії припадало на душу 13,5 десятин землі, а в панщинних 7–8 десятин. На середину ХІХ ст. в тих же губерніях припадало в середньому по 4 десятини землі на душу [470, с. 103]. За селянами закріплювалося право володіння і користування землею переважно у формі общинного землеволодіння. Якщо взяти до уваги ту кількість землі, якою, за підрахунками І. Гуржія, користувалися поміщицькі селяни в першій половині ХІХ ст. на Правобережній Україні, то можна зробити висновки, що на одну ревізку душу в середньому припадало в Київській губернії 1,94

десятини землі [411, с. 66–67]. Ці підрахунки загалом близькі до підрахунків Н. Огановського, який вважав, що на одну чоловічу душу припадало від 2,5 до 4,4 десятин землі [465, с. 63].

Селянський земельний наділ складався із садиби, ріллі, сінокосу й непридатної землі, зокрема, частини доріг. Розмір селянського наділу й наділення селян землею залежали від поміщика. Селянські земельні наділи майже ніколи не були зосереджені в одному масиві. Земля общини розбивалася на кілька ланів, у кожному з яких нарізалися ділянки окремим господарствам. Селяни добре знали особливості як кожного клапця своєї землі, так і власних орних знарядь, а також свої можливості. Вони розумілися на тому, де, коли і яким знаряддям та в який спосіб обробити ту чи іншу ділянку, якої глибини та ширини пускати борозну. Якщо в тягловому господарстві було 2–4 пари робочої худоби, то відповідно до цього збільшувався й наділ. Земля, що перебувала в користуванні поміщицьких селян, розподілялася нерівномірно. Основна її частина зосереджувалася в руках заможної верхівки: волових і багатоволових господарств. Наприклад, у низці господарств Київської губернії так званий плуговий господар (той, що мав 6 волів або коней) одержував від поміщика більший наділ землі, ніж інші категорії населення, і відробляв меншу панщину. «Скрізь помічаємо, що сім'ї плугові, отримуючи більшу пропорцію землі, відпрацьовують менше порівняно з господарями двох пар волів; ці господарі наділені меншими ділянками...; найбільш переобтяжені господарі, які не мають тягової сили» [352, с. 353]. У Київській губернії були навіть селянські землеволодіння. На заможного селянина на панщині працював найманий бідняк. Один колишній кріпосний розповідав, що його батько був заможним селянином, мав батрака, який відбував у нього панщину [365, с. 733]. У документах дані про селянське землеволодіння наводяться фрагментарно, тому встановити загальну картину селянського землеволодіння досить складно.

Особливо істотне скорочення селянських наділів відбулося під час підготовки та проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. В інвентарях поміщики показували наділи селян меншими, ніж вони були насправді, щоб

потім не затверджені за селянами землі прилучити до своєї ріллі. Скориставшись редакційними огріхами інвентарних правил 1847 р., вони записували «плугові», «почворні» та «потрійні» селянські господарства в єдиний розряд тяглових та урівнювали їхні наділи, забираючи утворені в такий спосіб залишки землі собі. Пограбування селянських земель власниками маєтків на Київщині не припинялося й після інвентарної реформи (шляхом подрібнення тяглових господарств на кілька піших), особливо напередодні селянської реформи 1861 р. [448, с. 12–13]. Землі в руках заможної частини селянства були одним з основних джерел дальшого збагачення й економічного зміцнення, джерелом росту нової сільської буржуазії. Частина ж поміщицьких селян зовсім не користувалася землею або користувалася лише садибою. За даними О. Оглобліна на Київщині в першій половині ХІХ ст. тяглові й півтяглові селяни становили 30%, піші – 55%, городники і бобилі – 15% [466, с. 35]. Розвиток земельної власності призвів до відповідних зрушень у структурі феодалної ренти. У першій половині ХІХ ст. регулярною була дводенна панщина із чітко регламентованими «уроками». Про це свідчить листування канцелярії генерал-губернатора з липовецьким земським ісправником про необхідність суворого обліку відпрацьованої селянами повіту панщини і «згонних днів» [73, арк. 1–16]. Під час польових робіт мала місце і щоденна панщина свідченням цьому є справа за 1828 р. про побиття селянки П. Седенкової (Київський повіт) економом Гурським за відмову виходити щодня на панщину [138, арк. 1–11]. Дедалі частіше вона поєднувалася з натуральним грошовим оброком. Це засвідчує опис Київської губернії 1800 р., у якому зазначається, що селяни сплачують грошовий податок та обробляють «хазяйські орні значні за площею лани своєю худобою і своїм інвентарем» [220, арк. 4 зв.–5]. Поміщик визначав, скільки днів на тиждень повинен працювати кожен дім і яку кількість данини (грішми, хлібом, бджолами, вівцями) мусить здати йому через рік. Як правило, для роботи поміщик встановлював два дні. До цієї норми додавався й чинш – грошовий оброк, який сплачували «по 2 рублі – одиничний, по 3 – парний, плуговий – по 6 рублів від господарства. Крім того, селяни давали десяту вівцю від приплоду або гроші від бджіл десятий вулик або ж за нього

сплачували гроші» [220, арк. 5]. Селяни-кріпаки мусили виконувати ще й лісові, транспортні, грабарські, вартові роботи, працювати на мануфактурах. Так, селяни поміщика Смірнова скаржилися на нього в канцелярію Київського генерал-губернатора за те, що він змусив їх безкоштовно працювати на цегельному заводі в с. Вишгороді [80, арк. 1–32]. У повітах Київської губернії кожні два дні селяни повинні були зносити накошене сіно, збирати й перевозити його в село, складати в скирди. «Холопки-жінки між іншим займалися копанням ділянок, садінням насіння, збиранням сіна, жали, збирали й терли коноплі й льон, прями у призначені за інвентарем дні. Усі ці роботи виконувалися своєю худобою, на своєму утриманні й харчах» [220, арк. 5].

Тяжкою була і транспортна повинність. Кріпосним селянам доводилося перевозити майно поміщика, який мало цікавився відстанню, матеріальним становищем селян. Від транспортної повинності особливо страждали селяни тих поміщиків, які вийшли на ринок, оскільки їм доводилося відвозити сільськогосподарські продукти. Повнішу картину про це стосовно до Київської губернії дає «Табель про повинності, які відправляли мешканці Київської губернії з приблизним відрахуванням за місцевими цінами на повну суму за 1804 р.», де вказані щорічні й тимчасові роботи селян у повітах [217, арк. 180]. Відомості департаменту казенного майна свідчать про те, що в 1803 р. в Київському повіті 29622 особи старостинських селян платили подушного податку по 3 руб. – усього 88866 руб. Із селян магістратських і рангових, які перебували в тимчасовому володінні київського коменданта, брали подушного податку теж 3 руб., а з 1255 осіб податок становив 3705 руб. [217, арк. 167 зв.]. Магістерські селяни платили на користь міст по 2 руб. з людини. Поміщицькі селяни сплачували по 3 руб., а 491312 осіб податного населення сплатило до казни 1473936 руб. [217, арк. 169 зв.]. Працюючи майже цілий тиждень на поміщика, селяни фактично не мали змоги працювати на себе. Від неділі до неділі працювали жителі с. Димера Київського повіту [86, арк. 277]. У неділю і свята виконували повинності селяни Романівки Сквирського повіту [58, арк. 1–11]. При формальному дотриманні дводенної або триденної панщини поміщички

широко почали застосовувати урочну систему, даючи селянам на день такі «уроки», які ледве можна було виконати за два й навіть три дні. Невиконання урочних робіт вело, у свою чергу, до щоденної панщини. З приводу цього характерним є лист малоросійського генерал-губернатора князя М. Рєпіна від 16 червня 1818 р., адресований Олександрю І. «Уроки їм (селянам) даються самочинно і часто від селянина вимагають зверх його сили, він не встигає виконати призначене в панські дні і змушений використовувати для цього частину часу, яка йому належить» [411, с. 77]. Панщинні роботи розподілялися з урахуванням наявності тяглової сили, а порядок виконання панщинних робіт кріпосними був неоднаковим, і все залежало від самого поміщика. У деяких маєтках панщинні роботи виконувалися всіма наявними тягловими селянами, в інших поміщики щоденно викликали на роботу лише половину тяглових робітників і робітниць. Складно визначити розподіл праці між самими працівниками, але всі вони перебували під контролем поміщика. У Київській губернії поміщики були зацікавлені у збільшенні кількості робочої худоби, оскільки зростав наявний обсяг робочої сили в маєтках. У деяких маєтках 17-літній вік вважався достатнім для виконання самостійної тяглової повинності. Хоча й тут усе залежало від поміщика. Не існувало також і певного обмеження віку для закінчення виконання тяглових робіт. Селяни працювали доти, доки їм дозволяли фізичні сили. Одним із найтяжчих видів поміщицької праці була праця на мануфактурах, кількість яких особливо швидко почала зростати з другої половини XVIII ст. Селянин К. Кочевий скаржився на поміщика Е. Похожного (Київський повіт) за те, що останній змушував його тяжко працювати на свічному заводі й за виконану роботу нічого не платив [71, арк. 1–34].

Поряд із переведенням селян у місячників і кріпосних робітних людей, почастишали випадки їх продажу поміщикам. Так, із купчого запису 1803 р. відомо, що сотник Семен Тузов купив у поміщика Антона Тушинського у Радомисльському повіті Київської губернії селян Семена Пархоменка і Степана Мельника з дітьми [227, арк. 16]. Газета «Київські губернські відомості» час від

часу друкувала на своїх сторінках відомості про купчі, які стверджувались в губернських установах. Для ведення господарства деякі поміщики намагалися використовувати вільнонайману працю, однак вона не була широко розповсюдженою завдяки неоднаковій заселеності території і нерівномірному розподілу кріпосного населення. Крім того, вивчені нами джерела не завжди дають можливість розмежувати випадки, коли селяни самі наймалися на сільськогосподарські роботи й коли поміщики віддавали селян у найми. Поміщицьке господарство першої половини ХІХ ст. було побудоване на кріпосній праці й характеризувалося тенденцією до посилення феодалної експлуатації, а наймана праця в сільському господарстві мала другорядне значення.

Посилення панщинної експлуатації призводило до втеч селян. Свідченням цього є лист поміщика Київської губернії царю, де йдеться про те, що в 1826 р. із села Острова Васильківського повіту втекли селяни, а поміщик Мелешков записав їх за собою і тримав безпідставно, «тому їх потрібно повернути на попереднє своє місце проживання» [139, арк.1–15]. Не дивлячись на посилення панщинної експлуатації, поміщики все ж звертали увагу на стан селянського господарства, оскільки виснаження селянина і його худоби підривало матеріальний добробут самого поміщика. Панщинна форма експлуатації вимагала, щоб господарства панщинних селян забезпечували працездатність селян на поміщицькому полі. Це означало, що кожний кріпосний повинен був мати наділ землі, необхідний для прохарчування своєї сім'ї та утримання худоби. Якщо поміщики розширяли свої орні землі за рахунок селянських, то автоматично скорочувався прожитковий мінімум кріпосного, що врешті-решт впливало на працездатність селянина і становище поміщицького господарства. Безперечно, результат дуже швидко став відчутним для поміщика.

Поряд із кріпосними поміщицькими селянами в Київській губернії жили й державні селяни. До їх розряду, за твердженням Т. Лазанської, входили: група державних селян, які проживали на казенних та приватних землях; козаки; військові поселенці; однодвірці; кіннозаводські селяни; частково старостинські;

економічні; коронні; виморочні; банківські; відписні селяни; євреї-землероби; вільні хлібороби; селяни, приписні до навчальних закладів; вільні матроси; кантоністи; солдатські діти; нижчі військові чини та інші. Особливістю цієї групи було те, що селяни залишалися особисто вільними, проте зазнавали позаекономічного примусу з боку держави. Користуючись казенною землею, вони відчували всю важкість земельних повинностей та податків, що наближало їх до становища поміщицьких та двірцевих селян [455, с. 6]. Юридично державні селяни займали проміжне становище між поміщицькими селянами й вільними людьми. Серед державних селян кількісно переважали ті, що були поселені на землях казни. Інші групи державних селян були нечисельні. Переважна більшість державних селян перебувала на так званому господарському становищі, і тільки невелика їх частина сплачувала оброк. Перші були пожалувані поміщиком, або віддані їм разом з орендованими маєтками, і відбували панщину. Свідченням цього є справа про те, що орендар Ліневич змушував селян містечка Соколовки Уманського повіту відпрацьовувати панщину, на що селяни скаржилися до Київської палати кримінального суду [93, арк. 1–97]. Посесори, як і поміщики, скорочували селянські наділи й сінокоси, збільшували кількість панщинних днів, встановлювали непосильні уроки, використовували державних селян у своїх власних маєтках, переводили їх у дворові й навіть віддавали до інших людей на роботи, отримуючи за них заробітну плату. Їх становище майже нічим не відрізнялося від становища кріпосних селян. Унаслідок таких дій поміщиків і тимчасових орендаторів створювалося гостре малоземелля. Так, у державних селян Київської губернії було 190,8 тис. десятин землі. На ревізку душу припадало 3,7 дес. Економічні селяни мали по 6 дес. землі, казенні – 3,7 дес., старостинські – 2,3 дес., рангові – 1,6 дес. [455, с. 60]. Якість землі, якою користувалися селяни була низькою, бо посесори відбирали в них родючу землю, а наділяли малопродатною. Розмір земельних наділів залежав від кількості робочої худоби, а також від наявності земельних угідь.

Основну частину грошових зборів із державних селян складали державні податки (оброки й подушні), а також збори на будівництво різного роду шляхів

сполучення. Крім того, існували земські грошові збори, які встановлювала держава строком на 3 роки. Ці кошти йшли на утримання доріг, будівництво, утеплення казарм тощо. До загальних державних податків додавалися приватні «мирські збори», такі як виплати сільському начальству, виплати на утримання сторожів, селянських дітей, які навчалися в училищах. До натуральних повинностей належали підводна, дорожна, рекрутська. Так, державні селяни Київського повіту повинні були заготовлювати дрова і привозити їх до м. Києва [99, арк. 10]. На надмірну панщину, незаконні побори, пограбування й жорстокості скаржилися селяни багатьох орендних маєтків Київської губернії. Про це свідчать справи Київської палати кримінального суду, зокрема, справа від 11 липня 1823 р. про утиски селян села Рубежівки Київського повіту поміщиком Руцицьким. Селяни скаржилися на «побои, несоразные повинности и прочие притеснения». У справі поіменно перераховано 44 особи, які були наказані різками [94, арк. 1–66]. Подібні справи були у різних повітах Київської губернії. Так, у повідомленні Київського губернського правління від 16 лютого 1805 р. говориться «об обременении помещиком села Потока Каневского уезда отставного солдата Шишковского податями» [117, арк. 1–72].

Царський уряд протягом першої чверті XIX ст. неодноразово збільшував податки, які стягувалися з державних селян. З 1797 р. селяни Правобережної України платили 4 руб. 08 коп., у 1810 р. норми оброку були підвищені до 6 руб., у 1812 р. оброчні платежі були збільшені до 8 руб. Одночасно з оброком підвищувався й подушний податок. З 1794 по 1918 р. він зріс більше, ніж у 3 рази: з 1 руб. 02 коп. до 3 руб. 30 коп. За підрахунками М. Дружиніна, загальне оподаткування державних селян із 20-х рр. XVIII ст. по 30-ті рр. XIX ст. збільшилося у 9–10 разів залежно від класу губерній [417, с. 50].

При вивченні питання майнового розшарування й соціальної диференціації селянства необхідно з'ясувати механізми створення цих зовні подібних, але не ідентичних явищ. Майнове розшарування серед селянства було, по-перше, «наслідком відмінності за ступенем забезпеченості землею, будівлями, худобою, інвентарем», отриманими кожним селянським господарством на початку

самостійної господарської діяльності селянської сім'ї. «Відмінність у забезпеченості землею» спостерігалася як в окремих селах, так і між селами. Вона є наслідком нерівномірності розселення людей. По-друге, істотне значення мали відмінності в чисельності і працездатності членів сім'ї, а також стихійні лиха (пожежі, вимирання худоби), які випадали на долю окремих господарств. Вказані явища призвели до поділу селян України, загалом і Київщини зокрема на заможних і бідних; проміжною ланкою було середнє селянство [433, с. 107]. Заможне селянство не обмежувалося наділом землі, здобутої у своїх збіднілих односельчан за різні послуги. Воно також орендувало її в поміщиків, або, нагромадивши капітал, купувало землю, заводячи цілі хутори. Багато заможних селян – поміщицьких і державних – володіли млинами, олійницями та іншими дрібними підприємствами з переробки сільськогосподарських продуктів, брали на відкуп оброчні статті: рибні лови в річках, озерах і ставках, лісні промисли, сади, заїжджі двори, шинки. Оброчні статті утримували переважно державні селяни. Свідченням цього є справа про здачу в оренду державним селянам двох державних садів у м. Києві, розпочата 11 травня 1800 р. й завершена 19 червня 1800 р. [207, арк. 1–8]. Частина заможних кріпаків, зібравши певну суму грошей, купувала собі волю. Кріпаки, які купували собі волю, займалися торгівлею або комерційно-підприємницькою діяльністю в сільськогосподарському чи промисловому виробництві. Це була заможна селянська верхівка, переважна частина якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців. У 1799 р. вийшов указ, який дозволив селянам торгівлю. При цьому вони зобов'язані були взяти посвідчення першого, другого чи третього розряду, сплативши в міську казну від 25 до 100 руб. акцизу. У наступні роки права селян, що займалися торгівлею, підтверджувалися й розширювалися. Згідно з указом від 9 квітня 1804 р. селянам надавалося право вести роздрібну торгівлю в рядах і в лавках.

Узяте ними посвідчення першого розряду давало право вести торгівлю вітчизняними та іноземними товарами, а також продавати цукор, чай і каву. Посвідчення другого і третього розрядів частково обмежували право торгівлі

щодо асортименту товарів. В указі зазначалося, що селяни, які займалися торгівлею, не могли мати у своїх лавках більше двох робітників [273, № 21244]. Царським указом від 14 листопада 1824 р. усувалася ціла низка обмежень щодо торгівлі, але селяни повинні були брати спеціальні посвідчення, за що платили велику суму грошей: за посвідчення першого розряду – 2600 руб., другого – 1100 руб., третього – 400 руб., четвертого – 150 руб., п'ятого – 40 руб., шостого – 25 руб. Перші три розряди давали селянам, які займалися торговельною діяльністю, права купців відповідних гільдій, але без особистих переваг і без усіх тих прав, що звідси слідували [297, № 30115]. У 1803 р. у Київській губернії за видані селянам посвідчення на право торгівлі було зібрано 10000 руб. [209, арк. 170 зв.]. Користуючись наданими царським урядом правами, заможні селяни відкривали в містах лавки, влаштовували харчевні, шинки та інші торгові заклади подібного типу. Заможні селяни у своїх господарствах застосовували найману робочу силу людей, для яких праця за наймом була єдиним можливим джерелом одержання засобів для існування і сплати податків. Заможні селяни брали собі наймитів не тільки для роботи у своєму господарстві, а й для того, щоб посилати їх за себе на панщину. Значним джерелом для поповнення кадрів найманих робітників для поміщиків і заможної верхівки села були селяни-втікачі з різних губерній, а також дезертири з армії. І поміщики, і заможні селяни приймали втікачів, яким платили копійки. Свідченням цього є справа про покарання кварталним офіцером м. Києва Шелепучиним за дезертирство солдата Сергієнка різками, оскільки останній залишився в посесора Селічевського в селі Костянищі Канівського повіту [109, арк. 1–187].

Частина селян Київської губернії ішла на заробітки. Крім залучення до землеробських робіт, поширеним був звичай найму селян на судна та плоту, якими сплавляли по річках хліб, ліс та інші товари в різні місця. Значна частина селян наймалася на роботи до лісопромисловців – вирубувати ліс для сплаву. Ю. Курносів вважає, що втрата землі безпосередніми виробниками, проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства, зростаюче застосування найманої праці, заняття різними нехліборобськими промислами є

характерними рисами процесу розкладу селянства і його соціальної диференціації [453, с. 145]. Безперечно, що господарства окремих селянських сімей змінювалися. Одні сім'ї із заможних могли перейти в розряд середніх і навіть бідних, інші – із бідних ставали більш забезпеченими. Прикладом цього може слугувати селянська родина Мельників у с. Офірні Васильківського повіту Київської губернії. Мельники за півстоліття так міцно зіп'ялися на ноги, що один із нащадків Гаврило, який за ревізією 1816 р. значився в селянському стані, уже претендував на дворянство [448, с. 91]. Досить поширеним і найприбутковішим для частини селян Київської губернії залишався чумацький промисел, який процвітав через відсутність залізниць. Як зазначав у своїй праці І. Слабеев, тоді він перетворився з торгового у транспортно-візницький [478, с. 46]. У Київській губернії у середині XIX ст. візничуванням займалося близько 17,5 тис. селян, які мали до 70 тис. маж – возів спеціальної конструкції [411, с. 276]. Один колишній кріпосний із Київської губернії розповідав, що його батько влітку і восени займався своїм улюбленим заняттям – чумакуванням. Він приносив поміщикові оброк до 25 руб. сріблом від його родини. А згодом, зібравши кошти, викупився на волю [365, с. 737–738]. Але основна маса чумаків – власники пари чи двох пар волів, – не витримавши конкуренції, або полишали чумакування, або продовжували його, однак уже як прислуга багатіїв. При несприятливих господарських умовах (наприклад, при недостатній забезпеченості землею або зростаючій поміщицькій експлуатації) відбувалося зниження питомої ваги заможних селян і збільшення кількості бідняків. Однак досліджений нами матеріал дає підстави зробити висновок, що одночасне систематичне зростання питомої ваги заможних селян і збільшення числа бідняків не спостерігалось і не відбувалися корінні зміни соціальної структури села. У першій половині XIX ст. серед селянства мала місце господарська або майнова нерівність, яка залежала від форм землеволодіння, землекористування й від форм експлуатації селянства. Більшість свідчень про майнову нерівність селян Київщини в досліджуваний період не дає підстав для ствердження наявності капіталістичного розшарування

серед них. До скасування кріпосного права соціальне розшарування села не отримало широкого розвитку.

Втрата селянами землі і їх майнове розшарування вплинуло на формування кадрів промислових і транспортних працівників. В умовах панування феодально-кріпосницької системи продаж робочої сили селян здійснювався не однаковою мірою. Чим слабша була їх особиста залежність від феодала, тим у більших масштабах продавали вони свою робочу силу. Зубожілих селян поміщики переводили на постійну панщину, видаючи натуральний пайок, одяг, взуття, або дозволяли їм від'їжджати на заробітки.

У зв'язку з тим, що пропозиція робочих рук на місцях часто була більшою, ніж попит, селяни шукали заробітків у віддалених селах, містечках і містах. Безземельні селяни, остаточно втративши зв'язок із хліборобством, поступово полишали село, перетворюючись у постійних промислових робітників. Малоземельні селяни ще трималися села, але, не маючи змоги прохарчуватися зі свого клаптика землі, ставали сезонними і строковими робітниками як у сільському господарстві, так і в промисловості. Заробітна плата таких людей значною мірою залежала від стану врожаю і наявної кількості вільних робочих рук. Місцями заробітків для селян були також промислові підприємства, пристані, лісні сплави. Багато селян, особливо після закінчення польових робіт, наймалися на гуральні, цукроварні, вовномийні, селітроварні та інші промислові установи. Так, у 1804 р. з Подільської в Київську губернію «перераховано селян» 3 особи для казенних робіт [217, арк. 2–2 зв.]. Із Київської у Волинську губернію в 1804 р. переведено 34 особи, у Тульську – 4, у Смоленську – 2, у Санкт – Петербурзьку – 1 [217, арк. 10]. У містах і містечках із селян, козаків та міщан створювалися групи найманих робітників. Заробітки були єдиним джерелом існування для багатьох безземельних і безхудобних підсусідків, що жили в містах. Навіть ті підсусідки, які мали орну землю, часто здавали її в найми, а самі займалися ремеслом та промислами. Міські ремісники значною мірою рекрутувались із селян, котрі повністю або частково втрачали зв'язки із сільським господарством. Усі ці ремісники: державні селяни, козаки, міщани, –

втративши зв'язок із землеробством, при наявності особистої незалежності легко могли перетворюватись або у власників промислових закладів, або у вільнонайманих робітників. Ремісники-кріпаки могли стати ними лише за умови звільнення від феодальної залежності. Так, у рапорті старшого командира Київської поліції Шартанова від 3 травня 1804 р. йшлося про те, що він доставив у поліцію купця третьої гільдії Петра Рибальченка за те, що при перевірці документів у нього було вилучено декілька різних паспортів на чужі імена. У результаті перевірки було встановлено, що ці паспорти належать робітникам, які працюють у нього на мануфактурі. Купець пояснив, що так робить багато хто з роботодавців з метою утримати робітників на їхніх робочих місцях [106, арк. 1–12]. Важливим джерелом поповнення кількості постійних робітників були підмайстри та учні. У першій половині ХІХ ст. поглибився процес майнового розшарування серед ремісників; ускладнювався перехід підмайстрів у розряд майстрів, а учнів – у розряд підмайстрів. У свою чергу підмайстри поступово почали зливатися з найманими робітниками. Хазяїнам було вигідно виділяти і зберігати розряд учнів, оскільки їм платили (за ту ж роботу, що й дорослим робітникам) у півтора-два рази менше. Кількість підмайстрів та учнів часто переважала кількість майстрів. Багато ремісників, не маючи власних майстерень, працювали за наймом в інших містах, містечках і селах, користуючись приміщенням і матеріалом замовника. Поповнення складу робітників і учнів ремісницьких майстерень відбувалося значною мірою і за рахунок міських жителів.

У першій половині ХІХ ст. в містах Київської губернії створилася досить значна група людей, які жили з чорної роботи. Наприклад, у м. Сквирі з «чорної роботи» жила 61 сім'я і 28 родин – зі строкових наймів [220, арк. 248зв.–249]. Досить характерною для ілюстрації такого становища є розповідь колишнього вояка Бочаленка, який у 16 років одружився, а через 18 місяців управляючий визначив його в рекрути. Через 20 років він повернувся на рідну Київщину, але дружини не застав удома. Односельці повідомили, що дружина зразу ж після його від'їзду подалася в найми. Бочаленко довго шукав свою Гапку, а знайшов у

м. Києві й дізнався, що всі ці роки вона наймитувала в місцевого купця [337, с. 38–40]. В епоху розкладу феодально-кріпосницької системи кадри промислових робітників створювалися й позаекономічним шляхом. Перетворюючи селян-кріпаків у кріпосних робітників, поміщики переселяли їх із віддалених сіл на землю, що знаходилася близько від промислових підприємств. При цьому в руках кріпосників залишалась основна частина селянського майна. Приписні до фабрики селяни поділялися на майстрових і поденників. Перші постійно працювали на фабриці, одержуючи відрядну плату, а другі, перебуваючи на допоміжних роботах, три дні працювали на фабриці, а три дні на себе. У період жнив селян відпускали для збирання врожаю [211, арк. 4–4зв.]. Становище таких працівників було тяжким. Свідченням цього є справа 1824 р. про «притиснение» графінею С. Потоцькою ремісників ливарного, бондарського цехів, цеху з пошиву взуття в м. Умані [96, арк. 1-14].

Царський уряд широко використовував на державних підприємствах і будовах не тільки працю приписних селян, а й працю заарештованих [211, арк. 14]. Уряд узаконював і примусову працю особисто вільних людей, які неспроможні були сплачувати державні податки. До примусової праці притягувалися як міські, так і сільські «недоїмщики». Основна частина зароблених ними грошей ішла на сплату податків. Так, до 1825 р. «недоїмки» по Київській губернії складали 461389 руб.[433, с. 113]. Недоїмок було так багато, що вони ставали неоплатними, тоді уряд скасовував їх. Так, маніфестом 1 січня 1826 р. на Київщині скасовано недоїмки 73 тис. руб. [477, с. 149]. Факти свідчать про значне поширення на промислових підприємствах Київської губернії праці кріпосних робітників, що рекрутувалися з поміщицьких і державних селян. Проте ступінь залежності вотчинно-кріпосних, кабальних, посесійних та приписних робітників від їх безпосередніх власників був різним. У першій половині XIX ст. збільшується й питома вага вільнонайманої праці, з'являються кадри постійних робітників у традиційних і новоутворених галузях промисловості, продовжується процес концентрації робочої сили на великих підприємствах. Високою концентрацією робітників відзначалися паперові,

суконні, вовномийні, чавунні, фарфорово-фаянсові, скляні й механічні мануфактури Київщини. Хоча, звичайно, серед них були і дрібні підприємства. На шкіряних, салотопних, свічкових та миловарних мануфактурах концентрація робітників була невелика. У першій половині XIX ст. на виробництві залучалася праця жінок і дітей як за вільним наймом, так і в примусовому порядку. Так, поміщик З. Головинський змушував селянських дітей працювати на цукровому заводі, що належав йому в селі Прицьках Канівського повіту Київської губернії [75, арк. 1–12]. В іншій справі йшлося про пошук безвісти пропавшого хлопчика, сина старообрядця Акиншина, який працював на заводі з виготовлення свічного гніту. Завод належав чорнобильському єврейському товариству в селі Спасовій Слободі Радомисльського повіту Київської губернії [62, арк. 1–53].

Аналізуючи дані про чисельність і склад робітних людей у Київській губернії в першій половині XIX ст. необхідно підкреслити, що вони ще не були промисловими пролетарями. Серед тогочасних працівників було багато селян та міщан, котрі тимчасово, строково, чи сезонно працювали в промисловості. Нерідко поміщики під час жнив замінювали селян, які відбували панщину на підприємствах, іншими працівниками або навіть припиняли роботу на заводах і фабриках. Поряд з безземельними селянами були робітники, що мали садиби, городи, сінокоси й навіть орну землю. Зв'язок робітника із землею – характерне явище цього періоду. Безземельні робітники, працюючи на промислових підприємствах, досконало оволодівали виробничими спеціальностями і ставали найкваліфікованішою частиною робітничої маси. Окремі групи робітників були сезонними, оскільки що вони додатково займалися сільським господарством, а також у зв'язку з тим, що багато підприємств діяло тільки протягом певного сезону. До таких робітників слід віднести насамперед працівників вовномиєнь, селітроварень, цегелень.

3.2. Етнорелігійні трансформації у регіоні

Етнічно-релігійний склад Київської губернії в першій половині XIX ст. є важливим фактором дослідження соціального розвитку, оскільки від нього

залежить стабільність і напруженість суспільства, його розвиток, консолідація активного соціально-політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії різних національностей та існування їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних груп – євреїв і поляків, які склали конкуренцію її російській меншості. У Київській губернії існував конгломерат різних етно-релігійних спільнот, причому кожне село, містечко, місто мало свої етнічні особливості, що створювало неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Певну специфіку мали релігійні стосунки в дореформену добу. За етнічним складом населення Правобережної України розподілялося таким чином: у 1795 р. українці становили 87,85% населення, поляки – 7,79%, євреї – 3,6%, інші національності – 0,75%; у 1815 р. українців мешкало 82,16%; у 1833 р. поляків – 5,85%, євреїв – 10,86%; у 1850 р. – українців було 78,98%, поляків – 5,69%, євреїв – 11,52%, інших національностей – 3,8% [431, с. 138]. Загалом у регіоні почали сповільнюватися темпи зростання населення. Водночас у його складі зменшувалася частка українців. За даними А. Філінюка в 1795 р. українців було 87,9%, а у 1853 р. – вже 79,0%. Щорічний приріст мешканців у 1795–1816 рр. склав 0,09%, а за 20 р. – 0,63%. Найбільше зростання спостерігалось в Київській губернії (17,8%). У 1795 р. чисельність її жителів становила 1737609, у 1811 р. – 1762196, у 1815 р. – 1957045 осіб чол. статі. У складі населення Правобережної України частка селян зменшилася із 84,8% у 1795 р. до 80,9% у 1815 р., а частка жінок досягла майже 53%. Найвищими темпами збільшувалася кількість вихідців із російських губерній, хоча й далі їх частка залишалася незначною: зросла із 4 тис. у 1794 р. до 33 тис. осіб у 1858 р., або з 0,1 до 0,6%. Помітно збільшилася й частка євреїв (у 1795 р. вона склала 3,6%, а в 1834 р. – 10,9%), які мешкали переважно в містах і містечках та займалися в основному дрібною торгівлею і промислами. Щоправда, невдовзі на них було поширене виконання рекрутської повинності, запроваджено межу осілості і вдвічі збільшено податки [497, с. 28–29].

Особливістю Київської губернії в досліджуваний період була етнічна строкатість її населення. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї разом становили на середину XIX ст. понад 97% усього населення Київської губернії [485, с. 12]. Менш значними були групи поляків (1,93%), німців (0,41%), білорусів (0,18%), чехів (0,09%), татар (0,05%). Також зовсім нечисельними етнічними групами, що проживали в Київській губернії, були цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153 особи), болгары (123 особи), греки (118 осіб), вірмени (100 осіб) [344, с. 12–13, 36–37]. Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків.

На початку XIX ст. в Київській губернії мешкала переважна більшість польських дворян, що відбилося й на складі дворянських установ. Загальна кількість російського дворянства (серед якого були князь Лопухін, граф Самойлов, граф Бобринський та інші) разом із безпомісними російськими чиновниками в 1812 р. сягала лише близько 1170 осіб, тоді як польських шляхтичів нараховувалося понад 43677 чол., із яких близько 3 тис. були поміщиками, решта – представниками дрібної шляхти. Один із відомих російських підприємців граф О. Бобринський у 1838 р. успадкував по лінії дружини значні маєтності в Київській губернії. Протягом 10 років новий господар Сміли побудував у Черкаському й Чигиринському повітах Київської губернії 6 цукрових заводів і один головний – цукрорафінадний. У 1840 р. почав діяти механічний завод, на якому випускали устаткування для цукроваріння й сільськогосподарських машин. І хоча перше на Київщині цукрове виробництво було засноване в 1834 р. французом Сашером у графа Потоцького, Бобринський заслужено ввійшов в історію як піонер буряково-цукрової промисловості в Україні. Його заводи розташовувалися в Смілі, Капітанівці, Грушевці, Яблунівці, Балаклеї. Граф постійно стежив за технологічним оснащенням виробництва, яке сам знав досконало [439, с. 33]. Багаті володіння були в польської родини Потоцьких. Зокрема, Станіславу Потоцькому належали Уманщина,

Тульчинський, Могилівський ключі (тобто великі багатогалузеві господарства, які охоплювали від 5 до 15 поселень) – усього 312 сіл і містечок; Проту Потоцькому – Махновський, Ямпільський, Краснянський, Любарський, Гусятинський ключі. Володимир Володимировичу Потоцькому належав Дашівський ключ [432 с. 154]; Браницьким – Білоцерківщина й Богуславщина [496, с. 20-21].

Губернськими предводителями дворянства (маршалками) в той період були поляки: Т. Козловський, Ад. Ржевуцький, Фр. Потоцький [366, с. 37–38]. Серед повітових предводителів лише у двох повітах – Черкаському й Чигиринському були – росіяни, в інших – усі поляки. Київський губернатор зазначав, що в його губернії земська поліція складала переважно з дрібнопомісної польської шляхти, яка повністю залежала від польських магнатів і виконувала їхню волю, тому у веденні справ немала ні справедливості, ні успішного руху [488, с. 101]. З 1800 р. І департамент Сенату розглядав справу про шляхту приєднаної від Польщі території, про різні її категорії, зокрема про чиншову шляхту. Сенат вважав її кількість дуже великою. Однак місцеві дворянські зібрання, які склалися майже виключно з поляків, затверджували у дворянстві все нових дрібнопомісних і чиншових шляхтичів. Восени 1800 р. виконувач обов'язків губернського предводителя дворянства Д. Шименовський звернувся до Київського військового губернатора А. Фельша і з огляду на велику кількість невирішених справ щодо затвердження у дворянстві клопотався про дозвіл шляхті зробити добровільний грошовий збір для утримання додаткових чиновників. У 1802 р. А. Фельш доповідав Сенату про те, що із завершенням у м. Києві губернських дворянських виборів місцева шляхта подала через губернського маршалка таємного радника Т. Козловського клопотання про свої потреби. Мова йшла про складність подання в короткий термін (упродовж двох років) усіх необхідних письмових доказів шляхетської гідності, про необхідність розширення штатів департаментів Головного суду тощо. Губернатор підтримав клопотання шляхти, і в грудні 1802 р. міністр внутрішніх справ граф В. Кочубей

повідомив, що продовжив термін доведення шляхетської гідності ще на рік [488, с. 102].

Аналіз законодавства початку XIX ст. свідчить про намагання уряду Олександра I поєднати встановлення контролю над політичним життям приєднаних від Польщі територій з лояльністю до багатой польської шляхти, у якій він бачив свою опору в цьому краї. Її вимоги про використання польської мови в судах і присутственних місцях краю були підтверджені указом від 25 лютого 1807 р. Не дивлячись на це, непоодинокими були й конфлікти польського дворянства і представників місцевої губернської влади. Так, Київського маршалка графа Потоцького було запідозрено в неблагонадійності й підготовці повстання. Згодом справа Потоцького перебувала під особистим конторолем Олександра I, однак, на його думку, усунення Потоцького з предводительства в умовах загальної опозиційності шляхетства було недоцільним. Не дивлячись на це, на наступних виборах Київський губернатор не затвердив обрання Потоцького. У жовтні 1817 р. зібрання повітових предводителів губернії з цієї причини надсилає скарги цареві й міністрові внутрішніх справ. Питання про незатвердження Потоцького розглядав Комітет Міністрів. І Департамент Сенату вирішив усунути Потоцького з посади [488, с. 105].

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр., яке різко змінило ставлення Санкт-Петербурга до приєднаних від Речі Посполитої Західних губерній, Правобережна Україна, у тому числі й Київська губернія, стала ареною гострого протистояння польського й російського впливів, історичного досвіду та традицій державного життя. Основним об'єктом адміністративних, політичних та економічних репресій стала польська шляхта, учасники повстання. У ході процесу ревізії титулів уже на листопад 1833 р. у трьох Правобережних губерніях було декласовано понад 70 тис. із 410 тис. представників шляхти [444, с. 16–30]. За указом від 12 жовтня 1835 р. право голосу мали лише ті польські шляхтичі, котрі могли підтвердити 10-річну службу в імперській адміністрації, наявність вищої освіти або 6-річне перебування на якійсь шляхетській посаді. У Київській губернії таких осіб нараховувалося 514 [488, с. 139].

У ході процесу залучення польського шляхетства до державної військової служби гостро постало питання про відповідність польських і російських чинів. Це питання розглядалося владою ще на початку XIX ст. У 1820 р. військові чини польської служби були визнані рівними з російськими. Однак невдовзі це питання було знову переглянуто і право польських санів було знову обмежене. А після повстання 1830–1831 рр., коли багато шляхетських родів почали доводити свою дворянську гідність, питання про польські чини на колишній польській території набрало особливої гостроти й постійно перебувало в центрі уваги. За дорученням Геральдії дворянські депутатські зібрання західних губерній, у тому числі й Київської, уклали описи всіх польських чинів та посад, надсилаючи результати своєї праці губернаторам і в столицю імперії. Однак іще тривалий час це питання не знаходило свого вирішення на законодавчому рівні. І лише в лютому 1852 р., коли переважна більшість представників польської шляхти була вже декласована й переведена в податні стани, був законодавчо визначений перелік колишніх цивільних звань і посад, що існували за часів Речі Посполитої і могли бути доказами для доведення дворянських прав [488, с. 158–159].

Одночасно з відстороненням польської шляхти від управління губернією відбувалося переміщення до регіону великоросійського чиновництва, якому влада запропонувала досить вигідні умови. Однак оголошені пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження, тому актуалізувався один із законодавчих актів, у якому йшлося, що, оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх «руських». До «руських» належали «природные русские», «иноверцы» та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед яких, перш за все, були українські дворяни. Додатковими заходами для приваблювання їх службою в регіоні стали виплати погонних, підйомних, добових і збереження пенсій, під час обіймання статських посад додавалися нові переваги. Чиновники Міністерства внутрішніх справ починаючи з 1864 р. отримували 50% надбавки до платні. Таку щедрість нескладно пояснити, оскільки фінансування надходило не з державної казни, а зі

зборів, які держава накладала на польських поміщиків. Саме приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. Як нагороду за службу, під час сплати вартості землі їм дозволено було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. Натомість польські дворяни не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку [487, с. 126].

За національним складом було неоднорідним і купецтво краю. У торгівлі і промисловості панував неукраїнський елемент – росіяни і євреї. Саме євреї, попри низку дискримінаційних заходів уряду Російської імперії (наприклад, у містах поза смугою осілости дозволялося селитися на постійне місце проживання тільки купцям першої гільдії), виявилися найбільш підприємливими, мали могутній природний потяг до посередницької діяльності. Кількісно єврейські купці переважали представників інших національностей у межах смуги єврейської осілости на Правобережній Україні (крім Києва). У містечках кількість євреїв становила 146,6 тис., у містах – 112 тис, на селі – 50 тис. осіб. У містах Київщини євреїв було 30,2%, а в містечках – 34,1%. Найбільше євреїв мешкало у Бердичівському повіті Київської губернії, де вони становили 1/3 всіх мешканців, або 30%; у Васильківському повіті їх частка становила 16%; у Канівському, Радомисльському та Сквирському – по 12%; у Київському, Звенигородському та Липовецькому – по 10%, і в Уманському – 9%. У деяких повітових містах євреї, зокрема у Бердичеві, становили більшість населення; християнське ж населення становило тільки 13,9%; в Умані проживало – 72% євреїв, які були в переважній більшості іудеями, у Радомислі – 53,1%, у Сквирі – 51,2% [434, с. 116].

Традиційним напрямом етнічної діяльності євреїв у містах Київської губернії, як і загалом у Російській імперії, стала посередницька діяльність, дрібне виробництво, лихварство. До Київського магістрату 13 лютого 1812 р. надійшла справа від київського міщанина єврея Бені Рабиновича, у якій ішлося про те, що Рабинович надав позику в розмірі 1300 руб. міщанину Лаврентію Овсяннікову, а той незаконно присвоїв собі гроші [130, арк. 1-30]. Євреї брали в

оренду нерухоме майно, про що свідчить скарга на ім'я Київського військового губернатора П. Желтухіна від міщанки м. Черкас Циліхової. Міщанка Циліхова скаржилася на те, що поміщик Скибицький заарештував її майно і майно її батька за несплату нею оренди за млин. Рішення нижнього земського суду було вирішено на користь Скибицького, оскільки він довів, що Циліхова винна йому більше 1000 руб. сріблом [137, арк. 1–40]. Заможні підприємці-євреї, відчуваючи обмеження в торгово-промисловій діяльності, намагалися стати купцями привілейованої першої гільдії.

Відомими купцями-євреями Київської губернії була родина Бродських. З'явилося прізвище Бродських після того, як мешканець м. Брод Меїр Шор переселився в Златопіль – волосний центр у Чигиринському повіті Київської губернії, де єврейське населення складало значний процент. У Меїра (Марка) Бродського було п'ятеро синів, але найбільшого успіху в підприємстві добився Ізраїль. Він одержав 40 тис. руб. батьківського спадку. У 23 роки І. Бродський заснував свій перший цукрово-рафінадний завод у 1846 р. в с. Лебедині, недалеко від Златополя. Його компаньйоном був власник «окрестных» земель П. Лопухін, родич князя Потьомкіна. Вісім років вони управляли разом, а потім виробництво перейшло у повну власність Бродського. З часом він побудував Одеський, купив Кагарлицький і Корюківський, взяв в оренду Райгородський цукровий завод, очолив управління Томашівського цукрового заводу [439, с. 161–162]. Менш успішним був його родич Абрам Бродський, купець першої гільдії, який у 1848 р. скаржився на Київську поліцію за те, що, на його думку, неправильно були заарештовані його люди, коні, речі. Справа була розглянута у канцелярії генерал-губернатора, однак скаргу купця не задовольнили [68, арк. 1–17].

У Бердичеві впливовими євреями-купцями були Глазберг, Литвак, Рітах, Барон, Кацнельсон [414, с. 79–80]. Загалом в Україні торговці-євреї становили майже 64%. Серед них також були скупники та перекупники сільськогосподарської продукції, кустарних виробів. Через те, що євреям-торговцям певної гільдії у смузі осілості надавалася низка привілеїв, майже

кожен єврей був торговцем. Євреї могли отримати державні дотації на підтримку своїх підприємств, які були визнані корисними для губернії або повіту, а купцям першої гільдії надавалося право на одержання від держави підрядів у внутрішніх губерніях Росії. Щоб порівняти торговельний характер євреїв із характером інших національностей, слід навести такі дані: торгівлею і торгово-кредитними операціями в Україні займалося 13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків, 63,72% євреїв [456, с. 169]. У природному потязі до підприємництва євреям поступалися майже всі етноси, яким вони склали торгіву конкуренцію, тому уряди Павла I, Олександра I, Миколи I намагалися усунути з ринку торгових конкурентів. У 1801 р. на захист євреїв виступив Київський військовий губернатор А. Фельш, оскільки вважав їх корисними для міста спеціалістами. Але вже на початку 1810 р. Київський магістрат знову домагався виселення з міста 452 євреїв. Розглянувши клопотання магістрату і його уповноваженого ратсгера Тернавського, Олександр I з огляду на те, що євреї почали селитися в Києві за дозволом 1794 р., і що їх виселення з міста могло призвести до розорення багатьох єврейських сімей, дозволив їм там проживати [285, № 24098]. Найширших масштабів антиєврейське законодавство зазнало за часів Миколи I, і саме тоді Київський магістрат досягнув своїх домагань. Клопотання київських міщан підтримав ще в 1821 р. тодішній Київський губернатор І. Бухарін, а вже царський указ від 2 грудня 1827 р., даний на ім'я Київського військового губернатора П. Желтухіна, забороняв євреям постійно проживати в Києві та мати там установи для відправлення своїх релігійних обрядів. Єврейським купцям першої та другої гільдій дозволялося тимчасово приїздити в місто у торгових справах і перебувати там не довше 6 місяців. Інші євреї, що прибували до Києва у справах торгівлі, могли перебувати тут лише 3 дні, селитися в одному з двох готелів, спеціально для них призначених у Либідській та Плоскій частинах міста. За указом від 15 квітня 1830 р. виселення всіх євреїв, котрі не мали в Києві нерухомості, планувалося провести впродовж року; два роки складав термін для виселення тих, хто таку власність мав і повинен був її за цей час продати. Проте дію цього указу було призупинено спочатку через

епідемію холери, а згодом – через політичні та економічні причини. Термін виселення євреїв з міста продовжувався декілька разів: зокрема, 15 квітня 1830 р. він був продовжений до 1 лютого 1831 р. У своєму відношенні від 3 вересня 1829 р. шеф жандармів генерал-ад'ютант О. Бенкендорф повідомляв у Міністерство внутрішніх справ про те, що під час перебування Миколи I в Києві місцеві євреї подали йому клопотання про продовження терміну виселення до того часу, коли вони зможуть продати свої будинки і їм будуть відведені землі для поселення в Чернігівській губернії [488, с. 326]. З огляду на це Міністерство внутрішніх справ зобов'язало Київського цивільного губернатора надати йому всі необхідні дані, які стосувалися виселення євреїв. 5 липня 1830 р. для успішного виселення євреїв у Києві було утворено Комітет, який мав через поліцію зібрати точні дані про кількість єврейських сімей у місті і те, куди б вони хотіли переселитися. Комітет мав скласти детальний план і розробити механізм переселення. Однак економічні труднощі та польське повстання 1830-1831 рр. не дало змоги здійснити цей задум. Унаслідок занепаду торгівлі, доповідав згодом Київський цивільний губернатор В. Катеринич, із 70-ти єврейських будинків у місті було продано лише 4. Тому він вважав за необхідне продовження терміну виселення до 1 лютого 1831 р. Проте вже 7 лютого 1830 р. через нереальність виконання задуманого термін виселення був продовжений до січня 1833 р. [306, № 4332]. Однак і ця дата не була остаточною. 12 вересня 1833 р. оголошено новий указ за яким термін виселення євреїв з Києва був продовжений до 1 лютого 1835 р. [315, № 6418] У цей же час були прийняті укази про виселення євреїв із сіл Київської губернії. Слід зазначити, що і у цих випадках, уряд був змушений періодично продовжувати терміни виконання указів, а згодом і зовсім призупинити їх дію [313, № 5484; 314, № 6348].

Більшість посадових осіб розуміли згубні наслідки та нереальність виконання цих заходів в повній мірі і часто на практиці відстоювали інтереси єврейського населення. Зокрема, таку позицію займав Київський військовий губернатор В. В. Левашов, який тверезо оцінював ситуацію і був противником виселення.

З 1835 р. Київ було виключено зі «смуги осілості» євреїв. У 1859 р. Державна рада дозволила проживати тут єврейським купцям 1-ї гільдії. Заборона всім іншим євреям проживати в Києві продовжувала діяти до 1861 р. Микола I особисто заборонив виселенням з міста особам селитися під Києвом (1833 р.) і не дозволив зараховувати євреїв на державну службу в столицях (1834 р.), вимагаючи, щоб ті з них, хто мав вчений ступінь, приймалися на державну службу лише в західних губерніях «смуги» [488, с. 327]. За указом Сенату й Міністерства внутрішніх справ місцева адміністрація в жовтні 1828 р. мала надати дані про кількість євреїв, що перебували на державній службі в губерніях Південно-Західного краю. Необхідні дані були зібрані, і таких осіб виявилось зовсім мало. Більшість із них вступила на службу ще до 1828 р. Крім того, євреї служили в міських поліціях, магістратах і ратушах, де вони представляли своїх одновірців. Подібними заборонами уряд Миколи I підштовхував єврейське населення до прийняття християнської віри. У цей же час була введена й військова повинність для євреїв. Для них були створені спеціальні правила й загальний порядок вислуги [448, с. 328–329].

31 травня 1835 р. урядом було оприлюднене нове «Положення про євреїв», яке багато в чому повторювало тези «Положення про євреїв» 1804 р. Однак воно узаконювало нові обмеження представників цього етносу, які були введені за минулий проміжок часу. За новим положенням євреям дозволялося проживати в Київській губернії з обмеженням, а в м. Києві взагалі заборонялося поселення євреїв. «Положення» 1835 р. поділило євреїв, що проживали в губерніях «смуги», на землеробів, купців, міщан та ремісників (гл. 2, 3), а також вперше встановило категорії міських і сільських єврейських товариств, уточнило обов'язки кагальних установ (§ 66). Воно відмінило виселення євреїв із сіл як систему, але не забороняло проводити його там, де воно вже розпочалося [316, № 8054]. При реалізації цього положення виникало чимало таких ситуацій, коли представникам місцевої влади доводилося приймати конкретні рішення, і фактично від їхньої волі й переконань залежало виконання чи невиконання законів. Так, дозволяючи єврейським купцям виїздити за межу осілості в

торгових справах, аналізований нами закон не регламентував про їх приїзд до Києва на ярмарки, де вони відігравали значну роль. І коли наставав час Контрактів 1836 р., це питання постало дуже гостро. Ще в грудні 1835 р. група житомирських євреїв звернулася до Київського генерал-губернатора графа А. Гур'єва по дозвіл на приїзд. Генерал-губернатор, посилаючись на закон, відмовив їм. 14 січня 1836 р. з аналогічним проханням до графа звернулися єврейські купці Орманський та Фіхтенгольц, доводячи, що указ від 22 грудня 1827 р. дозволив єврейським купцям першої та другої гільдії приїздити в торгових справах до Києва. Проте генерал-губернатор свою думку не змінив. Перед самим початком Контрактового ярмарку 1836 р. питання про дозвіл брати в ньому участь єврейським купцям перед губернським правлінням поставив старший поліцеймейстер міста. Розглянувши його, правління не наважилося надати дозвіл і передало це питання на розгляд генерал-губернатора. Граф А. Гур'єв відповів негативно, посилаючись на те, що в «Положении» 1835 р. (§ 58) серед ярмарків, куди дозволялось приїздити єврейським купцям, не вказувався київський [316, № 8054]. Граф навіть звернувся до виконувача обов'язків Київського губернатора дійсного статського радника Ф. Переверзева зі спеціальною пропозицією про нагляд за дотриманням букви закону. Проте життя вносило свої корективи, і згодом єврейські купці торгували в Києві та укладали контракти.

Подібних дозволів добивалися не лише самі євреї, а й місцеві поміщики та підприємці. Так, під час контрактів для фінансових розрахунків виникла потреба утворити в Києві постійну банківську контору. У травні 1836 р. від імені поміщиків до генерал-губернатора звернувся граф Тишкевич із клопотанням дозволити перебувати в місті бердичівському банкірові – єврейському купцю першої гільдії І. Гальперіну для створення такої контори. А 12 листопада 1836 р. з подібним клопотанням звернувся й сам І. Гальперін. Графу Тишкевичу генерал-губернатор відповів у квітні 1837 р. і, посилаючись на «Положення» 1835 р., підкреслював, що може дозволити перебувати євреям у Києві для ділових справ лише тимчасово [448, с. 338]. Така ситуація спостерігалася і в подальшому.

Зокрема, у період 1853–1856 рр. Києву потрібно було виконувати багато термінових замовлень для армії. В місті відчувався брак ремісників і влада була змушена використовувати працю ремісників-євреїв. Генерал-губернатор дав дозвіл на виклик до Києва 20 єврейських майстрів, однак адміністрація вимагала компактно поселити викликаних майстрів, встановити нагляд за ними, а після закінчення роботи негайно вислати з міста [488, с. 339].

«Положення про євреїв» 1835 р. давало значні пільги євреям-землеробам, і сприяло організації єврейських хліборобських колоній, які утворювалися на поміщицьких землях, орендних, а також на землях, придбаних євреями у власність. Так, у Київській губернії на поміщицьких землях утворилися єврейські колонії: у Звенигородському повіті при м. Катеринівці, Шполі; у Махновському повіті при с. Пустосі, Вуйні, Малих Городищах; у Радомисльському – при с. Вислянка; в Богуславському повіті при с. Козині на землі гр. Монтрезора. Всі ці колонії склалися з євреїв різних губерній. Колонії Київської губернії були менш чисельними, ніж в інших губерніях.

26 грудня 1844 р. було опубліковане нове «Положення про євреїв-землеробів», яке складалося із 79 параграфів і повторювало більшість тез «Положення» 1835 р., але в той же час надавало євреям, які переходили в землеробський стан, нові пільги [323, № 18562]. Закон передбачав активну участь у цій справі держави, і тому міністерство державних маєтків мало щороку виділяти для поселення євреїв державні землі. Норма подушного наділу збільшувалася з 5 дес. до 8 (гл. 16), а допомога на переселення зростала до 175 руб. на родину (гл. 40). Євреї, що ставали землеробами, звільнялися від сплати недоїмок на період переселення, 10 років не платили податків; не виконували натуральних повинностей; 25 років їх не брали в рекрути (гл. 42). За новими додатковими правилами, виданими 5 березня 1847 р., норма подушного наділу збільшувалася до 12–20 дес., скасовувався пункт про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських поселень, посилювалася відповідальність тих, хто не поспішав займатися землеробською працею [325, № 20977].

Усі ці заходи уряду активізували переселення євреїв і створення нових землеробських колоній. Невдовзі на Київщині були утворені в 1847 р. Королівська колонія, 1848 р. – Вище-Верещанська, 1848 р. – Цвітянська, 1849 р. – Форпост, 1849 р. – Соснівська [380, с. 163]. До травня 1853 р. в Київській губернії перейшло у стан землеробів 1320 єврейських родин, за травень і ще 14 родин було переселено до Радомисьького повіту, 81 родину – до Новоросійського краю, а 985 родинам було відмовлено й запропоновано переселятися до Новоросії, на що вони не погодились. Таким чином, до кінця року всі вільні ділянки були роздані, а в 1854 р. вільних державних земель у Київській губернії зовсім не було (у маєтках, де вже були проведені люстрації). І тому Комітетом і палатою державного майна були визначені ділянки в маєтках, де ще люстрації не були проведені. Таких виявилось 73, і Міністерство державних маєтків дозволило їх використати. У 1856 р. після люстрації Шепелицького маєтку в Радомисьькому повіті для поселення євреїв було виділено 120 ділянок [488, с. 351].

Таким чином, попри спроби влади обмежити в правах єврейство Київської губернії, загалом простежувалося намагання залучити «корисних євреїв» до процесів модернізації суспільства.

Уже у 20-х рр. XIX ст. на українські землі з великоросійських губерній почали масово переселятися купці, міщани та підприємливі селяни, відпущені на оброк, які не зустрічали відчутної конкуренції з боку місцевого населення. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях. Більш заможні російські купці, записані до першої та другої гільдій, відтісняли українських у торгово-промисловому й суспільному житті міст. Серед останніх навіть у другій гільдії нараховувалися одиниці. Від середини 30-х рр. XIX ст. купцям-переселенцям уряд гарантував значні пріоритети й пільги [414, с. 92]. Зокрема, за наказом імператора Миколи I до Києва заохочувалося переселення заможних купців із великими капіталами з великоросійських губерній, які відразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. До

того ж масове прибуття до Києва російського купецтва збіглося в часі зі скасуванням від 23 грудня 1834 р. указом магдебурзького права, яким місто користувалося з кінця XV ст. [414, с. 93].

Сюди перебралися родина Дегтерьових, Ф. Попов, Г. Чернов, П. Елисеєв та інші відомі згодом київські купці російського походження. Вони відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва, здійснюючи торговельні операції з металевими виробами, долучившись до промислового виробництва й прибравши до рук міський магістрат. Українських купців переселяли із центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці.

Найуспішнішими російськими купцями виявилися Михайло Дегтяров і його сини Тимофій і Парфентій. Їх сім'я поселилася на Подолі, на розі Ільїнської і Волоської вулиць, де в родинному маєтку скоро з'явилося три кам'яних будинки, розмістився головний склад і контора. Після того, як у 1834 р. була припинена діяльність Київського магістрату і змінена стара система самоуправління, 38-літній Парфентій Михайлович став першим міським головою. Пробув він на цій посаді недовго: у березні 1837 р. несподівано помер, залишивши синів Родіона й Михайла та дочок Варвару і Клавдію. А в Думі його обов'язки тимчасово виконував також приїжджий купець Павло Елисеєв, людина порядна й добросовісна. П. Елисеєв згодом розорився й помер у бідності в 1875 р. Михайло Дегтяров (син Парфентія) згодом не тільки зберіг, а й значно розвинув фірму батька, став власником декількох дохідних будинків на Хрещатику, купив два маєтки в Черкаському повіті, в селах Ковалівці і Ташлику, колишній Мордасовий ліс в Уманському повіті. У 1836 р. почав діяти заліоплавильний завод, який випускав продукції на 75 тис. руб. сріблом за рік. Брат Михайла Родіон також брав участь у сімейному бізнесі (купував уральське залізо й доставляв до Києва). Згодом самостійно став управляти чавунним заводом, але збанкрутів. Різним особам він був винний 80 тис. руб. У 1864 р. він помер. Плавильне виробництво було описане за борги, а маєток по Кирилівській вулиці купило Товариство пивоварного заводу [439, с. 139–147]. З часом у Києві було засновано чимало

купецьких династій російського походження, з якими успішно конкурували єврейські комерсанти.

Масове переселення в міста й містечка російських торговців було спрямоване на деколонізацію краю. У грудні 1841 р. уряд надав великі пільги тим великоросійським комерсантам, які побажали переселитися сюди і записатися в купецький стан. Вони звільнялися на 15 років від усіх державних податків, причому купці третьої гільдії користувалися правами купців другої гільдії, а купці другої гільдії – правами першої гільдії [414, с. 94]. У першій половині XIX ст. багато росіян було й серед поліції – карального органу Російської імперії. Вони швидше просувалися кар'єрною драбиною та мали вищий життєвий рівень. Так, згідно з правилами від 30 червня 1867 р. місцеві чиновники російського походження 14–12 класів отримували значні привілеї: їм підвищувалася зарплата за вислугу років, сама вислуга скорочувалася на кілька років тощо [372, с. 272].

Усе ж більшість населення Київської губернії в першій половині XIX ст. складали українці, переважна більшість яких належала до одного стану – селянства. У Київській губернії в 1795 р. кріпаки складали 91% населення [430, с. 115–119]. Соціально-економічна ситуація в краї була непростою, а стосунки багатоземельної польської шляхти з українським селянством – напруженими. Численні архівні матеріали свідчать про жорстоке ставлення власників та їхніх управителів до кріпаків: зокрема, справа про жорстоке поводження із кріпосними селянами князя Сангушка економом Юзефом Малиновським у селі Павлівці [84, арк. 1–131], справа про побиття селян села Шендерівка поміщиком Комарницьким тощо [85, арк. 1–314].

Після повстання 1830–1831 рр. та конфіскації частини польських маєтків усе ж таки володіння землею з приписними до неї українськими кріпаками в краї належало майже виключно полякам. Тому, як зауважує Д. Бовуа, у той час на Правобережжі «стосунки між поляками та українцями – це були найчастіше між панамі і кріпаками» [403, с. 71].

Згідно з даними восьмого перепису населення Російської імперії, у Київській губернії нараховувалося близько 4282440 українських селян, 410212 польської шляхти та 457547 євреїв [488, с. 233]. Матеріали канцелярії Київського генерал-губернатора доводять, що до середини XIX ст. українські селяни перебували у кріпосній залежності в польських панів, серед яких виділялися великі родини магнатів Потоцьких, Браницьких, Сангушків. Зокрема, у канцелярію Київської палати цивільного суду надходили відомості про погане ставлення, побиття, надмірні побори із селян села Подвисоцького Уманського повіту економом графині Потоцької [95, арк. 1–53]. Уже в 1837 р. Комітет у справах Західних губерній вимагав від губернаторів призначення спеціальних чиновників та поліцейських для розгляду скарг від селян, які належали польським поміщикам чи католицькому духовенству. Царська адміністрація, спираючись на селянство у якому вбачала одновірного й одноетнічного спільника, намагалася використати соціальний антагонізм і виступала в ролі захисника закріпачених українських селян від свавілля польських поміщиків. Заради об'єктивності слід зазначити, що не краще ставилися до селян і російські поміщики та євреї-орендарі. Так, селяни містечка Корсуня Черкаського повіту скаржилися на управителя князя Лопухіна, який забрав землі, пасовиська та ще й побив їх [103, арк. 1–44]. А селяни с. Комісаровки скаржилися на постійного орендаря Абрамовича [89, арк. 30–31 зв.].

Одним із перших заходів, запровадженим генерал-губернатором Д. Бібіковим, стала заборона римо-католицькому духовенству тілесно карати своїх селян, і надалі такі справи передавалися на судовий розгляд. Католицьке духовенство зобов'язувалося будувати й ремонтувати місцеві православні храми. У таємному донесенні Миколі I, яке було подане до розгляду Комітету у справах Західних губерній 1, 24, 25 лютого 1839 р., генерал-губернатор Д. Бібіков рекомендував не звертати уваги на скарги католицького духовенства та польської шляхти. На його думку, вартувала уваги лише православна церква, яка була «найсильнішою і найкориснішою зброєю для знешкодження згубних впливів, для утримання нижчих верств суспільства в покорі, а також для забезпечення спокою

й миру... » [403, с. 305]. Д. Бібіков у 1839 р. виступив з пропозицією перевести селян на оброчне становище з метою захисту їх від поміщика або посесора-поляка і від єврея-орендаря. В уряді цей проект був сприйнятий неоднозначно, тому, отримавши силу закону, поширився лише на казенних селян. За підрахунками М. Слабченка, уже в 1844 р. на оброк було переведено 220 сіл [477, с. 70]. Крім того, генерал-губернатор активно займався збором інформації про зловживання польських поміщиків щодо кріпаків, яка згодом стала для нього своєрідною зброєю в боротьбі з польською шляхтою. По губерніях були підготовлені списки про такі зловживання за три роки (1838– 1840) [488, с. 234]. Підготовлені вибірки, зроблені київською палатою кримінального суду, свідчили про жорстоке ставлення польських панів до своїх кріпаків, яких вони часто карали до каліцтва, а то й до смерті. Свідченням цього є справа про селянина Кириченка із с. Малина Радомисльського повіту, який помер від побоїв, завданих йому управителем поміщиці княгині Радзевіл [92, арк. 1–39]. У вересні 1839 р. Д. Бібіковим було розіслано «Проект пропозицій повітовим предводителям дворянства», у якому йшлося про виявлені владою великі зловживання й де предводителів польської шляхти закликалися до розуміння і стеження за порядком. Такий текст був поширений серед справників і повітових начальників поліції. 3 серпня 1841 р. Комітет у справах західних губерній розглядав звіт Д. Бібікова про зловживання польських поміщиків у краї [488, с. 235].

Київська губернія була також місцем проживання (хоча і в невеликій кількості) для білорусів, чехів, циган. Українці, росіяни та білоруси Київської губернії були переважно православними. Православ'я загалом у Російській імперії в першій половині XIX ст. здобуло привілейоване становище та спиралося на підтримку держави. Православна церква, наче додаток до бюрократичного механізму Російської імперії, мала свій територіальний поділ. Його структурними одиницями були єпархії, кордони яких майже завжди збігалися з кордонами губерній, що поділялися на повіти, округи (благочинія) і церкви парафії. У 1797 р. на територію Правобережної України було перенесено Київську єпархію, яка фактично була інтегрована до Російської православної

церкви. Зі старого складу єпархії було залишено правобережні повіти: Київський, Богуславський, Васильківський; із Подільської єпархії передано Махновський, Липовецький, П'ятигорський, Сквирський повіти; з Волинської єпархії – Радомисльський повіт; із Вознесенської губернії – Катеринопільський, Уманський, Черкаський та Чигиринський повіти [401, с. 131].

Першим ієрархом, який очолив новостворену єпархію, став Єрофій Малицький (1796–1799 рр.) Свою діяльність митрополит розпочав із з'ясування дійсного стану справ кафедри. За його дорученням протоієрей Києво–Софійського собору Леванда здійснив ретельне обстеження церков єпархії щодо їхнього зовнішнього вигляду й внутрішнього облаштування. Результати ревізії виявилися невтішними: повсюдно церкви були напівзруйновані, із вибитими шибками й нахиленими хрестами, церковне майно й ризниці перебували в злиденному стані, внутрішнє оздоблення нагадувало про недавню належність храмів греко-уніатській церкві. Крім того, як зазначалося у звіті, нерівномірність розташування церков у єпархії, віддаленість їх від окремих селищ перешкоджала парафіянам здійснювати свої релігійні потреби [401, с. 115]. Результатом особистого обстеження митрополитом стану церков єпархії 1798 р. (оглянуто 150 церков), з'ясування всіх недоліків, проблем став написаний «Наказ», відправлений до дикастерії для виконання. Документ містив у собі перелік вад і способи їх виправлення, розсилався в усі духовні правління. Духовні правління зобов'язували благочинних додатково оглянути церкви й негайно доповісти безпосередньо митрополиту про причини їх незадовільного стану. При цьому від парафіяльних священиків брали розписки, що вони докладуть максимум зусиль для виправлення всіх недоліків. Невиконання зобов'язань загрожувало їм втратою посад і переведенням у церковнослужителі [401, с. 145]. Церкви Київської губернії були переважно невеликі дерев'яні, побудовані в українських стильових традиціях. Вони відрізнялися від російських православних церковних споруд, помпезних і величних, і з погляду імперської влади не могли достойно представляти «панівну релігію». Імперським указом 1801 р. дозволялося будівництво тільки кам'яних церков, а парафії, у яких громада не могла

збудувати храм, ліквідовувалися й долучалися до інших церков [495, с. 91]. Наступний митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799–1803 рр.) суворо дотримувався цього наказу. Загроза закриття старої церкви змушувала громаду віддавати останні кошти на її відновлення. Проте частина церков занепадала і була ліквідована.

18 грудня 1798 р. на клір Правобережної України, у тому числі й Київської губернії, офіційно були поширені всі загальноімперські норми, а 16 жовтня 1799 р. була завершена перебудова єпархіального устрою цієї території. Таким чином, на території Правобережної України в 1799 р. утворилося три єпархії, однією з яких була Київська й Галицька 1-го класу (1323 церкви), 12 міст із повітами: Київським, Радомисльським, Васильківським, Сквирським, Канівським, Таращанським, Звенигородським, Черкаським, Чигиринським, Липовецьким, Махновським, Богуславським [378, с. 52–87]. Кожен повіт мав по 4–5 округів, Київ – 2. У кожному повіті діяло від 80 до 115 храмів: соборні, штатські, парафіяльні, приписні (серед них кам'яні й дерев'яні). Якщо на початку ХІХ ст. Київська губернія мала 109 кам'яних та 1238 дерев'яних церков [1, арк. 31 зв.], то в 1862 р. – 170 кам'яних та 1197 дерев'яних церков [29, арк. 16]. Всього в Київській єпархії нараховувалося православних церков: у 1797 р. – 1.327; у 1834 р. – 1359; у 1848 р. – 1332; у 1850 р. – 1332 [495, с. 225]. Ці цифри в основному збігаються з архівними даними, у яких ідеться про кількість церков і парафіяльних дворів у повітах Київської губернії. Зокрема, у Київському повіті на 9956 дворів діяла 101 церква (тобто в середньому на одну церкву припадало 98 дворів); у Васильківському повіті відповідно на 10690 дворів – 92 церкви (116); у Канівському на 8439 дворів – 99 церков (85); в Уманському на 12795 дворів – 113 церков (113); у Черкаському на 9900 дворів – 89 церков (111); у Липовецькому на 8838 дворів – 111 церков (79); у Богуславському на 12454 двори – 111 церков (112); у Звенигородському – на 11221 двір – 112 церков (100); у Чигиринському на 8926 дворів – 97 церков (92); у Радомисльському на 9709 дворів – 85 церков (114); у Сквирському на 9709 дворів – 109 церков (89); Махновському на 8150 дворів – 110 церков (74). Усього на початку ХІХ ст. в

Київській губернії на 120687 дворів діяло 1.229 церков, у середньому на одну церкву приходилося 98 дворів [1, арк. 1–72]. У самих повітових містах і губернському місті Києві кількість православних храмів була такою: у Києві – 59, Чигирині – 5; Василькові, Таращі, Каневі, Звенигороді – по 3 церкви; Черкасах, Умані, Липовці, Махновці, Сквирі – по 2 церкви; у Радомислі – 1 церква [2, арк. 13–13 зв.]. З часом кількість православних церков у Київській губернії збільшується, зокрема нові храми побудовано: в Київському і Чигиринському повітах по 1; Уманському і Канівському – по 2; Черкаському – 3; Сквирському – 6 [2, арк. 7]. Будівлі храмів потребували постійного оновлення й ремонту. Найбільше храмів було відремонтовано у Сквирському повіті – 16, у Таращанському – 12, в Уманському – 8, у Радомисльському – 6, у Звенигородському – 5, по 4 храми відремонтовано у Васильківському, Черкаському, Богуславському повітах, по 3 – у Київському, Липовецькому, Канівському повітах. Розпочато ремонт у 88 церквах. Найбільше – у 26 церквах – у Сквирського повіту, найменше – по 1 церкві – у Васильківському, Звенигородському, Канівському повітах [2, арк. 76].

Окремої уваги потребує питання становища та реформування устрою монастирів Київської єпархії. У 1795 р. в Київській єпархії нараховувалося 20 монастирів. Протягом першої половини ХІХ ст. їх кількість дещо зменшується: у 1838 р. – 18; 1848 р. – 16; 1850 р. – 17 монастирів. На території губернії діяли такі монастирі: Києво-Печерська Лавра, Богословсько-Михайлівський, Катеринославський-Грецький, Видубицький, Братський, Фроловський, Голосіївська пустинь, Мотронинський, св. Троїцький, Медведківський-Миколаївський, Жаботинський-Онуфріївський, Лебединський-Юріївський, Чигиринський, Лебединський-Миколаївський [404, с. 207]. Кількість штатних монастирів у Київській єпархії була такою: у 1795 р. – 12; у 1835 р. – 6 чоловічих і 1 жіночий монастир; у 1847 р. залишилося 6 чоловічих і відкрито ще один жіночий монастир. Позаштатних монастирів у 1795 р. теж було 12; у 1835 р. їх кількість залишалася такою ж, із них було 10 чоловічих і 2 жіночих монастирі. У 1847 р. кількість позаштатних монастирів зменшилася, залишилося 8 чоловічих і

1 жіночий монастир [340, с. 432]. Фінансування монастирів здійснювалося із земельних угідь (маєтків) або коштів з державної скарбниці. Крім штатних сум, монастирі отримували прибутки з богомольців, добровільні пожертви, кошти за оренду монастирської власності, кошти за продаж предметів культу тощо. Монастирі також проводили лихварську діяльність. При перенесенні на територію Правобережжя Київської єпархії штати для київських монастирів були збільшені майже вдвічі. Головна увага при цьому зверталася на стан будівель, тому певні кошти виділяли на ремонт: Києво-Печерській лаврі – 640 руб., монастирям за штатами 1-го класу – 400 руб., пізніше – 700 руб.; відповідно 2-го класу – 350 руб. (згодом 600), 3-го класу 200 руб. (згодом 400 руб.), позаштатним монастирям надавалося 300 руб. [371, с. 310].

З огляду на політичне значення православних храмів указом від 18 грудня 1797 р. їм надавалося по 30 десятин землі. Практично одночасно зі збільшенням матеріального забезпечення було проведено перевірку ченців, за якою визначалося, коли й ким вони прийняті до чернецтва, рівень освіти, до якого стану вони належали та які їхні теперішні монастирські посади. Крім того, у 1805 р. та 1810 р. монастирям був наданий дозвіл на додаткові маєтки. Крім землі, монастирі мали млини та рибні угіддя, якість яких залежала від їх класу [371, с. 410]. В особливому становищі перебував Братський монастир, який декілька разів отримував кошти на відбудову [375, с. 296]. Постанови про пільги стосувалися й інших київських монастирів. Землю отримали Києво-Печерська лавра, Видубицький, Миколаївський, Михайлівський монастирі тощо. Крім орної землі, були передані сади, пасіки, ліси – всього 2263 дес. Указом від 6 липня 1800 р. було заборонено замінити ці землі. У 1838 р. були затверджені нові правила, за якими кожен монастир міг отримувати для власних потреб лісових дач від 50 до 150 дес. [406, с. 550]. Згідно із постановою від 25 грудня 1841 р. були секуляризовані землі в архієрейських будинків і монастирів Київської, Подільської і Волинської єпархій. А вже «зведення законів» 1857 р. передбачав наділення монастирям наділів за рахунок державної власності, дозволяв їм отримувати земельні наділи на правах приватної власності та регламентував

пільгове оподаткування монастирських земельних наділів. Це дало змогу вже в другій половині XIX ст. фактично відновити монастирські земельні ресурси, втрачені після 1842 р., а в деяких випадках навіть збільшити їх [480, с. 260]. Враховуючи наведені дані, потрібно констатувати, що входження губернії до складу Російської імперії загалом позитивно вплинуло на матеріальний і кількісний склад православних монастирів регіону.

Матеріальні блага православної церкви Київської єпархії, недостатня професійна підготовка духовенства, часто низькі моральні якості створювали напружені стосунки між священиками та їхніми парафіянами. Часто самі священики були винні в цьому, бо, маючи досить матеріальних благ, хотіли отримати за рахунок селян ще більше. У щомісячних звітах про події в Київській губернії було багато повідомлень про підпали, вбивства та бійки. Так, місцевий дячок Луговий (м. Рокитне Васильківського повіту) отримав кошти, про що дізнався благочинний і почав вимагати частину їх собі. Але дячок, який утримував за власний рахунок родину, уже витратився. Тоді благочинний побив дячка, забрав у нього решту грошей і вказав на «погану» поведінку дячка в послужних списках [27, арк. 1–32]. Пияцтво, бійки, нехтування своїми пастирськими обов'язками компрометувало загалом церкву в очах парафіян. Синодальна влада вбачала причину цих вад у відсутності належного контролю за духовенством з боку єпархіальних архієреїв і благочинних і наявності у кліру вільного часу та невміння його правильно використовувати. Відповідно до цього наказ від 22 березня 1800 р. зобов'язував духовенство проводити літургію п'ять разів на тиждень, складати проповіді, читати церковні книжки, навчати своїх дітей. Духовенству заборонялося ходити в гості, бути присутніми на обідах після проведення треб, відвідувати ярмарки, не дозволялося виходити за межі не тільки парафії, а й двору. За зловживання спиртними напоями, негідну поведінку осіб позбавляли духовного сану [259, № 19337]. З'ясування причини хибних звичок, аморальної поведінки священно- і церковнослужителів та шляхи їх подолання на місцевому рівні покладалися на єпископів. На вимогу Київської дикастерії духовні правління, благочинні, протоієреї надали своє бачення

проблеми. Спільним для всіх було виявлення витоків негідної поведінки духовенства, це – незабезпеченість духовенства і поширення пияцтва в самому парафіяльному житті. Дикастерія запропонувала перелік заходів щодо подолання хибних звичок, як то заборонити «шинкарям» продаж духовенству горілки; відкрити духовенству доступ до Лаврської, Софіївської та Академічної бібліотек і зобов'язати священство навчати дітей парафіян заповідей і молитов; священників, що не позбулися хибних звичок, переводити у причетники; забезпечити всі парафіяльні церкви навчальними книгами. Запропоновані заходи митрополит затвердив до виконання. Крім того, особисто архієреєм була написана для духовенства «Переконувальна грамота», дозволена до друку Синодом і поширена в єпархії 1802 р. У цьому документі здебільшого йшло дублювання синодських указів та звинувачення й перелік притаманних священству пороків і заклик їх позбутися [381].

Маловідомим аспектом діяльності православного кліру на території Київської губернії є участь у суворо заборонених соціальних конфліктах. Наприклад, указом від 29 січня 1797 р. духовенство Правобережної України зобов'язували підтримувати державну політику [241, № 17769]; згідно з указом від 13 квітня 1797 р. за політичні злочини клір карали як державних злочинців [244, № 17916]; указом від 7 травня 1797 р. встановлювався нагляд за політичною діяльністю духовних осіб [245, № 17958], однак ці укази не виправили ситуацію. Наприклад, у 1804 р. Київський військовий губернатор генерал від кавалерії О. Тормасов повідомляв Київського митрополита Серапіона (Олександровського), що парафіяльні священники Черкаського староства князя Сангушка, брали участь у селянських повстаннях [110, арк. 60–60 зв.]. Подібна ситуація збереглася і в другій чверті XIX ст., що засвідчує справа селян с. Тростянця. Вони намагалися отримати волю за заповітом поміщика, але коли в Сенаті заповіт було знищено Канівський, священник Левицький видав їм підроблену копію [6, арк.1–37]. Заборона представникам кліру подавати скарги та брати участь у соціальних конфліктах у першій половині XIX ст. не виправила ситуації. Так, священник Радомисльського повіту Цивінський відмовився

хоронити селянина, що загинув від тортур та розпочав слідчу справу за фактом вбивства. Програвши її почав збирати селянські скарги на економа [9, арк. 1–41].

Російське самодержавство жорстоко карало духовних осіб за участь у соціальних конфліктах. Так, священника Руданського за протистояння владі було направлено в Мошногорський монастир. Настоятель монастиря Київський митрополит Філарет (Амфітеатров) зобов'язав зберігати всю документацію про злочинця в суворій таємниці, а у випадку смерті священника Руданського знищити її не відкриваючи [7, арк. 1–63]. Генерал-губернатор Г. Бібіков підозрював в антиурядовій діяльності все духовенство Правобережної України й регулярно подавав Київському митрополиту Філарету (Амфітеатрову) списки підозрілих священників та вимагав усунення останніх [476, с. 43–47]. Таким чином, духовенство Київської єпархії було втягнуте в протиборство з польською шляхтою та пов'язаними з нею органами місцевого управління. Заручниками протистояння православного кліру й місцевої шляхти були селяни.

Напередодні приєднання Правобережної України до складу Російської імперії католицьке та уніатське духовенство на теренах краю було ланкою, яка суттєво впливала на економічне, суспільно-політичне, громадське та культурне життя регіону. У цей період зберігався міцний економічний та політичний союз польської шляхти і римо-католицького духовенства, що надавало останнім можливість відчувати підтримку й бути головним чинником ополячення й покатоличення місцевого українського населення, однак адміністративні зміни в регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були органічно пов'язані з церковними реформами і призвели до докорінної зміни релігійної ситуації в краї. У зв'язку із цим для контролю над церковними інституціями при кожному повіті було сформовано деканати, а при губерніях – єпархії. Київська єпархія за декретом Лаврентія Літте від 8 серпня 1798 р. припинила своє існування. На її місці створилися дві нові структури: Київський архідеканат (переходив до Могильовської архієпархії) та Житомирська єпархія. А 17 листопада 1798 р. Папа Пій VI затвердив об'єднання Луцької і Житомирської єпархій. Київський архідеканат не входив до Луцько-Житомирської єпархії. Під час правління

київський єпископ Гаспара Цецішевського (1784–1797) Київська єпархія була перейменована на Житомирську і возз'єднана з Луцькою. Луцько-Житомирська єпархія складалася із двох давніх окремих єпархій – Київської та Луцької, які канонічно були возз'єднані в 1798 р. [402, с. 35].

28 квітня 1798 р. було проведено поділ уніатських єпархій та 6-ти католицьких дієцезій. Католицькі монастирі передавалися в управління католицькому архієпископу Станіславу (Сестренцевичу), а уніатські управління – білоруському архієпископу Іраклію (Лісовському). Управління уніатського парафіяльного кліру наближалось до управління католицького [251, № 18503; 252, № 18504; 267, № 20053]. Не дивлячись на проведену реорганізацію, значний відсоток правобережних уніатів дотримувався старої віри, тому їм було дозволено при малій кількості прихожан приєднуватися до сусідніх уніатських церков, а при великій – будувати власну церкву. Щоб уникнути місіонерських дій католицьких монастирів, особливим регламентом від 5 листопада 1798 р. їх було поставлено під фінансовий контроль [254, № 18734], а католицькому духовенству законодавчо заборонили будь-кого переводити в католицьку віру [252, № 18504; 255, № 18818]. Весь комплекс місцевих змін змусив продовжувати реорганізацію єпархіального устрою церков. На початку XIX ст. до Російської православної церкви приєдналося 1607 уніатських церков, але 570 із них були без духовенства. За постановою Синоду вакансії заповнили духовенством Київської, Смоленської, Чернігівської та Білгородської єпархій [377, с. 55]. Крім того, був законодавчо оформлений вільний перехід католиків та уніатів до православної церкви [243, № 17879]. При цьому уніатам заборонили проводити богослужіння й будувати нові храми, а кількість старих обмежили. Це стосувалося парафій, де православні склали значний відсоток віруючих. Парафіянам уніатської церкви заборонили переходити до католицької [495, с. 58]. Дії уряду викликали невдоволення уніатського кліру, який почав втікати на захід. Представники уніатського духовенства, котрі залишилися на території краю, усіма заходами протидіяли нищенню власної церковної організації (забирали із православних церков

антимінси, без дозволу відкривали каплиці тощо) [379, с. 150]. Чергових репресій католицька церква зазнала після польського повстання, оскільки духовенство взяло в ньому активну участь. Для подолання католицького впливу царизмом було напрацьовано цілу систему заходів, спрямованих на піддрив католицької церкви та піднесення ролі і значення православної.

Ще указом від 10 червня 1830 року «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях» [303, № 3707] було завдано відчутного економічного удару по католицькому духовенству, яке було змушене здавати свої маєтки в оренду світським особам [403, с. 303]. 15 липня 1830 р. вийшов указ «Про заходи для запобігання самостійним від'їздам римо-католицьких ченців із Росії в Царство Польське» [304, №3794], 10 вересня 1830 р. – «Про заборону духовенству римо – католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання в свою віру» [305, № 3908]. Таким чином, царська влада намагалася обмежити права і діяльність католицької церкви як активної учасниці польського повстання 1830–1831 рр. Комітет у справах Західних губерній 3 грудня 1831 року затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Було визначено три категорії орденів, монастирське майно яких підлягало конфіскації: 1) релігійні ордени, які взяли участь у повстанні; 2) ордени, які мали кріпаків, котрі не були католиками; 3) ордени, монастирі яких не мали мінімальної, встановленої канонічними правилами, кількості ченців [403, с. 299]. На основі цих правил 19 липня 1832 року вийшов царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів». Цей указ передбачав закриття «зайвих» католицьких монастирів у приєднаних від Польщі областях, які мали невелику кількість ченців або ж не могли утримувати себе фінансово. Згідно з цим указом у 1832 р. було ліквідовано 202 монастирі в Луцько-Житомирській єпархії та Київському архідеканаті. Усього їх залишилося 120 [384]. На Київщині було закрито 7 католицьких монастирів [446, с. 224], у тому числі Канівський василіанський монастир [359, с. 41].

Закриття василіанських монастирів відбувалося з кінця XVIII ст., оскільки уряд вважав, що їх було непропорційно багато щодо кількості церков. Одним із перших у Київській губернії до православ'я було приєднано Гранівський монастир, а до кінця 1796 р. на Правобережній Україні припинило функціонування 10 василіанських монастирів, 2 із яких – у Київській губернії. У поданих колегією відомостях від 2 січня 1805 р. зазначалося, що на той час у межах Луцької греко-уніатської єпархії діяли 32 василіанські монастирі, три із яких (чоловічі) у Київській губернії. 2 жовтня 1810 р. вийшов імператорський указ «Про василіанський духовний орден і училища, залежні від нього». Згідно з ним при василіанських монастирях могли функціонувати лише ті школи, що мали необхідний для своєї діяльності фондуш і визначену кількість учнів. За таких умов школи могли бути лише при шести монастирях, із них при двох – у Київській губернії (Канівському та Уманському). У майбутньому на їх базі передбачалося створити повітові училища. У квітні 1822 р. Олександр I наказав міністру духовних справ і народної освіти приступити до скорочення василіанських монастирів на підставі влаштування на їх матеріальній базі єпархіальних семінарій та покращення побуту білого греко-уніатського духовенства. До того ж із 1828 р. було заборонено навчання греко-уніатської молоді у Віленській римо-католицькій духовній семінарії. Уже через два роки василіанські монастирі не мали права виділяти кошти на утримання цієї семінарії [359, с. 40–41]. А в 1832 р. урядом було остаточно ліквідовано василіанський орден та конфіскованого його майно [488, с. 145].

Майно цих монастирів спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840 р. – до Міністерства державних маєтків. Згідно з даними церковного відомства, у Луцькій уніатській єпархії, до складу якої входила й Київська губернія, у 1828 р. існувало 192 уніатські парафії, у яких нараховувалося 120000 парафіян, а в 1839 р., після скорочення кількості уніатських парафій, їх залишилося близько 160. У Київській губернії на той час залишалось 14 уніатських парафій: у Радомисльському, Бердичівському, Сквирському та

Липовецькому повітах. У самому ж місті Києві в 1839 р. вже не існувало жодної [376, с. 600–601].

У квітні 1844 р. Київський архієдеканат надав рапорт до Міністерства внутрішніх справ, Департаменту духовних справ іноземних віросповідань про кількість римо-католицьких священиків у Київській губернії на 1836 р. У складі Київського архієдеканату було на службі 105 римо-католицьких священиків, а саме: у Києво-Васильківському – 19 священнослужителів, у Сквирському – 9, у Липовецько-Махновському – 13, у Радомисльському – 12, Черкасько-Чигиринсько-Звенигородському – 18, у Богуславсько-Умансько-Таращанському – 14, у Монастирі Брусилівського ордена Капуцинського – 8, ієромонахів у монастирі Ходорковському Ордена Капуцинського – 11 [384]. У католицькому духовенстві Київської губернії були й видатні особистості. Зокрема, у жовтні 1833 р. очолив Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат і став настоятелем Уманського костюлу Людвіг Брінка, виконувач обов'язків на посаді Київського архієдеканата, настоятель Ставищенський Іоанн Йосиф Оссолінський, вікарний священик Вікентій Кумановський у Сквирському повіті, настоятель Богуславський, священик Лев Цихоцький [384]. Серед уніатського духовенства були такі особи, які, розуміючи справжню мету урядової політики, чинили їй стійкий опір. Таких уніатських священиків, котрі не давали згоди на приєднання до православної церкви і відмовлялися давати спеціальні підписки, під загрозою виселення у великоросійські губернії примушували виконувати всі урядові розпорядження. Найстійкіших уніатських священиків під арештом везли до Києва, ув'язнювали й засилали до монастирів, розташованих у великоросійських губерніях. Були випадки, коли непокірних священиків заганяли до православних храмів і там під загрозою заслання примушували ставити підписи, а тих, хто відмовлявся, сікли різками, що інколи мали трагічні наслідки [360, с. 179]. У січні 1837 р. греко-католицька церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду. Традиції уніатської церкви намагалися поєднувати із традиціями церкви православної [403, с. 309].

26 січня 1839 р. з'явилося «Положення таємного комітету про заходи для ліквідації унії», згідно з яким генерал-губернатори повинні були домовитися з військовим міністерством про введення при потребі військ у ті повіти, де склалося б «сумнівне становище», а також подбати, щоб військові частини не розквартирувалися в селищах, які були населені уніатами. 4 лютого 1839 р. було видано урядовий указ, «Про приєднання до Литовської єпархії греко-уніатських церков Білоруської єпархії», тобто церков, розташованих у Волинській і Київській губерніях. У всіх парафіях відбулася зміна тих священиків, які не виявили благонадійності. Такої підготовки не провели лише в Київській губернії та деяких повітах Волинської у зв'язку із приєднанням їх до Литовської єпархії лише навесні 1839 р. [488, с. 149–150]. У той період значно зменшилася й кількість костелів. Згідно з даними наведеними у звіті Д. Бібікова імператору Миколі I за 1839 р. у Правобережній Україні нараховувалося 4171 православна церква та 427 костелів, в із них у Київській губернії – 1385 православних храмів та 59 костелів [403, с. 312–313]. 50 костелів було передано православній церкві після ліквідації уніатської церкви в 1839 р. [403, с. 302].

Таким чином, після вжиття заходів із ліквідації уніатської церкви у Правобережній Україні відбулися кардинальні зміни в конфесійній обстановці, і в регіоні фактично залишилося дві офіційні християнські конфесії: православна й католицька.

1 березня 1850 р. на пропозицію єпископа Каспара Боровського Луцько-Житомирська консисторія затвердила новий розподіл Київської губернії на 6 деканатів, а саме: Києво-Васильківський, Радомисльський, Сквирський, Умансько-Таращанський, Звенигородсько-Черкаський, Липовецько-Махновський [402, с. 82]. Київським деканатом призначено прелата ксьондза Людвіга Брінку, віце-деканом – ксьондза Блажевського (настоятель у Василеві), уманським – ксьондза Дубравського. І в наступні роки здійснювалися організаційно-структурні зміни в єпархії. Згідно з п. 31 Конкордату 1847 р. католики мали право на ремонт уже існуючих храмів без попереднього узгодження й дозволу російської адміністративної влади. Це розв'язало руки

Боровському й надавало змогу негайно ж узятися за болючі та назрілі проблеми ремонту й реконструкції багатьох святинь. Наприклад, у 1853 р. було побудовано костел у с. Монастирищі [384]. Поміщик Сорочинський із Київського повіту в 1851–1861 рр. побудував Макарівський костел, 5 вересня 1861 р. в м. Сквирі також було збудовано новий костел [434, с. 129]. Розуміючи, що в такій делікатній справі, як духовність людини, головні питання вирішують священники в приходах, Боровський докладав чимало зусиль, аби посилити склад єпархіального духовенства. Єпископ запрошував у єпархію багато молодих священників та вихованців семінарій зі Львова, Вільно, особисто добирав кадри та створював для них відповідні умови життя, опікувався ними. Наприклад, в Умані були призначені вікарії Каря Закусило (1850) і Фадей Гріневич (1849). При участі єпископа і за фінансової допомоги Потоцьких у 1826 р. був освячений Уманський храм Успіння Пресвятої Діви Марії. Розташовувався цей костел за 40 верст від Монастирищинського костелу Липовецького повіту, за 35 верств від Теренівського костелу Гайсинського повіту. За 45 верст від уманського храму знаходилася його філія в м. Тальному Уманського повіту [344, с. 345]. За часів Російської імперії православна церква вважалася головною в державі, тому для задоволення інтересів інших конфесій, зокрема католиків, місцева влада в особі губернатора обов'язково мала радитися з єпархіальними архіреями щодо доцільності відкриття костелів, побудови й переміщення католицьких парафій, тому частими були й відмови адміністрації в будівництві храмів. Так, мешканцям міста Радомисля Київської губернії в 1826 р. було відмовлено в перетворенні каплиці Радомисльського дворянського училища у філію Вишевицького костелу [434, с. 129]. Незважаючи на певні обмеження та економічні утиски католиків з боку держави, все ж таки вони продовжували господарювати, відкривати нові й реконструювати старі храми і залишалися впливовою конфесією на теренах Київської губернії в першій половині XIX ст.

У релігійній палітрі Київської губернії в першій половині XIX ст. певну роль відігравали іудеї. До середини XIX ст. в губернії нараховувалося 330 синагог [434, с. 126]. Серед селян, які перебували в місті, іудеїв не було взагалі,

православні євреї переважали над католиками-євреями, чисельність яких відповідно становила 57998 до 6913 осіб. До того ж, серед селян, опитаних у повітах, іудеїв теж не було, бо вони становили найбільшу кількість містечкових жителів. Православна церква не робила активних спроб навернення євреїв-іудеїв у православ'я, бо хоча хрещення формально й звільняло б єврея від дискримінації воно ще не перетворювало його на великороса. За Миколи I євреїв-іудеїв разом із свідомими українцями відносили до категорії «іногородців», отже, вони ставали громадянами другого сорту [435, с. 200]. Серед законодавчих актів, розроблених комітетом на чолі з графом П. Кисельовим, було й підписане царем та опубліковане «Положення про підпорядкування євреїв у містах і повітах загальному управлінню зі знищенням єврейських кагалів» [322, № 18546]. Але царський уряд залишив за кагалами їх колишню владу у внутрішньому та релігійно-побутовому житті євреїв. Кагалу підпорядковувалися рабинат, кантори, меламеди, шамеси тощо. Вибори кагальної адміністрації проходили щороку, на третій день Песаха. Кількісний склад кагалів залежав від розмірів общин. Найважливішу роль у них відігравали кагальні старшини та рабини як духовні представники духовних общин. Зловживання кагальних старшин, неспроможність справно сплачувати податки, протиборство з хасидами тощо призвели до ліквідації кагалів у 1844 р. Хасидизм – релігійно-містична течія, що виникла в середині іудаїзму. Хасидизм не змінив основи іудаїзму, а, спростивши його, зробив доступнішим і зрозумілішим для широких єврейських мас. Прихильники хасидизму продовжували дотримуватися законів Талмуда. Духовними вождями хасидів були цадики. Майже кожне містечко мало свого цадика [488, с. 365].

На теренах Київської губернії в першій половині XIX ст. мешкали й представники менш чисельних релігійних вірувань, зокрема старовіри, протестанти, лютерани тощо.

Висновки до розділу

Таким чином, аналіз документального матеріалу дає підстави зробити висновки, що соціальна сфера суспільства охоплює повсякденне життя громадян

безвідносно щодо політики, економіки та духовної діяльності. У соціальній сфері формується соціальна і класова структура, діють соціальні інститути, розгортається все розмаїття соціального взаємовпливу. У середовищі кожного класу та стану можна виділити різні професійні об'єднання, стосунки між членами яких та контакти з іншими об'єднаннями й передбачали поступ, соціально-економічний розвиток Київської губернії у першій половині ХІХ ст.

У соціальній структурі населення регіону провідну роль продовжували відігравати знатні шляхетські ради, оскільки землеволодіння як головний фактор соціально-економічного впливу перебувало в їхніх руках. Здобувши статус дворянства, магнати перетворилися в повноправний привілейований стан і виступили опорою влади на місцях. Вагоме місце в регіоні посідало духовенство, купецтво, міщанство, позиції яких у духовно-релігійній, соціально-економічній сферах зміцнювалися.

Переформатування соціальних відносин не внесло якісних змін у становище безпосередніх виробників. Селяни, як і раніше, залишалися в особистій залежності від поміщиків і держави. Губернія стала однією з найбільших в імперії національних окраїн за кількістю поміщицьких селян. Крім того, мали місце процеси, що засвідчували поглиблення майнової та господарської нерівності і зміни соціального статусу селян. З одного боку, відбувалося посилення кріпосної залежності, зростання кількості бідняків та зубожіння, з іншого, – частина селянських господарств поступово втягувалася в товарно-грошові відносини й переходила в інші категорії населення.

Соціально-етнічна структура багатонаціональної Російської імперії в першій половині ХІХ ст. змінювалася повільно, але впевнено. У досліджуваний період у Київській губернії все ще зберігався традиційний поділ населення на польську та російську еліту, єврейське міське населення та українське селянство, що разом із нерозв'язаними соціальними проблемами породжували міжетнічні конфлікти.

Етнічний склад Київської губернії був неоднорідним. Найчисельнішими були національні групи українців, євреїв, росіян і поляків. «Великороси» зайняли провідне становище в етнорелігійній сфері Київської губернії в першій половині

XIX ст., що надавало їм значні переваги в соціальних позиціях перед кількісно більшим українським сільським населенням. Українцям було значно складніше триматися своєї землі, оскільки вони майже не мали впливових представників серед привілейованих станів дворянства та чиновництва й зосереджували свої зусилля переважно в землеробській діяльності. Поляки та євреї утримували, незважаючи на негативне ставлення до них Російської імперії, свої соціальні ніші. Щодо конфесійної приналежності мешканців Київської губернії, то переважало православне населення, далі йшли євреї-іудеї, поляки-католики та представники інших конфесій.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

4.1. Мережа установ охорони здоров'я та соціальне забезпечення населення

Охорона здоров'я та соціальне забезпечення є невід'ємною складовою досліджень історії права, соціальної сфери людського буття й задоволення потреб у медичному обслуговуванні, пенсіях, сиротинцях, притулках, будинках для пристарілих, притулках для неповноцінних людей тощо. Проаналізувавши доступну літературу та джерела, можна стверджувати, що в Київській губернії в першій половині XIX ст. хоча і приділялася певна увага питанням охорони здоров'я та соціальному забезпеченню населення, все ж вони перебували на низькому рівні.

Для поліпшення системи медичного обслуговування недостатньо було кваліфікованих кадрів, тому відкривалися медичні навчальні заклади. Так, циркуляр від 1 березня 1842 р. свідчить про відкриття фельдшерської школи в місті Києві [40, акр. 1–116]. Збереглися відомості про кількість у ній учителів і учнів, предмети, що там вивчалися, та кошти, які виділялися на утримання навчального закладу [171, арк. 1–120]. У 1846 р. генерал-губернатор Д. Бібіков повідомляв Миколі I про будівництво в Києві міської лікарні й відкриття фельдшерської школи [40, арк. 17–18]. Навчання у фельдшерських школах

проводилося як за державні, так і за приватні кошти. Так, вдова дворянка Клубоцька просила прийняти її сина Семена до фельдшерської школи за рахунок подільського приказу суспільного нагляду [50, арк. 1–12].

Особливо важливе значення в розвитку медичних знань і установ мало заснування в 1834 р. Університету Св. Володимира в Києві з відкриттям медичного факультету в 1841 р. Обладнання й бібліотека були завезені із Кременецького ліцею і Віленського університету. На перший курс було зараховано 29 студентів. Медичний факультет почав діяти в тимчасовому приміщенні триповерхового будинку, орендованому по вулиці Лютеранській. Передбачалося збудувати спеціальне приміщення та розгорнути 10 кафедр. Термін навчання складав 5 років. Першим професором ще в 1840 р. було призначено доктора медицини, відомого київського хірурга В. Караваєва, котрий у своїй науковій і практичній діяльності дотримувався анатомо-фізіологічного напрямку. Будучи знавцем топографічної анатомії та досвідченим клініцистом, віртуозно володіючи хірургічною технікою, він досягнув блискучих результатів при проведенні багатьох складних операцій.

При викладанні хірургії В. Караваєв особливу увагу приділяв роботі студентів біля ліжка хворого, іншій практичній роботі: в операційній, перев'язувальній, амбулаторії, – що приваблювало студентів до вивчення хірургії. Під його впливом хірургами стало багато лікарів, які були піонерами хірургічних методів лікування в дільничних земських лікарнях. В. Караваєв написав підручник з оперативної хірургії, який користувався популярністю серед практичних хірургів. 18 лютого 1847 р. лікар почав оперувати під ефірним наркозом, йому належить заслуга популяризації цього методу знеболювання в лікувальних закладах України. В. Караваєв зробив значний внесок у розробку оперативної офтальмології. Він першим почав усувати катаракту дочірним методом.

За свідченнями сучасників, у своїй невеликій клініці й амбулаторії В. Караваєв виконав близько 10 тисяч операцій із приводу катаракти, які він робив протягом кількох секунд, і багато інших хірургічних втручань. Варто

зазначити, що переважну більшість його хворих становили селяни, яких він лікував безкоштовно. Серед селян побутувала приказка: «Піду в Лавру Богу помолитись і Караваєву уклонитись» [408, с. 108–109].

Із 29 першокурсників Університету Св. Володимира 16 навчалося «казенним» коштом, 13 – власним. Студенти медичного факультету опановували фізіологічну анатомію, методологію медицини, а на інших факультетах – фізику, хімію, ботаніку, зоологію, латинську й німецьку мови, богослов'я. З 1841 р. почала працювати бібліотека медичного факультету [408, с. 106]. Варто зазначити, що якісний рівень медичної підготовки в першій половині ХІХ ст. викликав численні нарікання через те, що підготовка майбутніх фахівців проводилася застарілими методами. Більшість клінічних дисциплін викладалася латиною. За новим статутом Київського Університету Св. Володимира була створена кафедра державного медицинознавства. Вона охоплювала судову медицину, медичну поліцію з гігієною, медичне законодавство, ветеринарну поліцію з епізоотичними хворобами. На кафедрі викладалися питання основ громадської медицини, організації медичної справи в Росії.

До програми з медичної поліції на 1849–1850 навчальний рік, наприклад, були включені розділи «Попечение об общественном здравье», «Попечение об отвращении вреда, причиняемого известного рода занятиями, ремёслами, образом жизни» [399, с. 273].

Боротьба із соціальними хворобами була темою наукових статей талановитих учених медичного факультету О. Вальтера, Г. Мінха, В. Покровського та ін. Першим керівником кафедри медицинознавства був І. Леонов. У 1854 р. кафедру очолив Ф. Мерінг, який значну увагу приділяв проблемам гігієни, опублікував «Лекции по гигиене», читав курс історії медицини. У розвитку університетської медичної освіти, у підготовці лікарів в Україні, у тому числі й у Київській губернії, величезна роль належала видатному вченому, геніальному хірургу, педагогу і громадському діячу М. Пирогову. Його ідеї і діяльність мали велике значення, особливо в період роботи його опікуном Київського навчального округу. Як член Тимчасового Медичного Комітету

Міністерства народної освіти М. Пирогов брав найдіяльнішу участь в установах Київського університету. Як попечитель Київського навчального округу (1858–1861) він багато уваги приділяв діяльності медичного факультету Київського університету: відвідував лекції, практичні заняття, сприяв здійсненню профілактичних ідей, оскільки вважав, що «майбутнє належить медицині профілактичній» [369, с. 76].

29 жовтня 1840 р. в Києві засновано наукове об'єднання лікарів – на 3 роки пізніше від Медичного товариства у Відні та на 20 років раніше від Московського товариства лікарів. Ініціатором його створення був інспектор Київської лікарської управи Іван Кудрявцев, засновниками – лікарі К. Боссе, Л. Гротковський і Ф. Мерінг. З 1849 р. Товариство очолив професор В. Караваєв [408, с. 107].

Питанням громадської медицини в цей період велику увагу приділяв професор та декан медичного факультету О. Вальтер. Як гідний учень М. Пирогова, О. Вальтер підтримував його ідеї «про торжество медицини запобіжної». У своїй актовій промові «О значении медицины для России» 30 серпня 1862 р. він обґрунтовує доцільність посилення викладання гігієни та знову пропонує організувати для цього окрему кафедру, санітарні обсерваторії для проведення санітарного нагляду [368, с. 323]. Уже у 50-ті рр. XIX ст. в Київському університеті викладалося багато аспектів гігієнічних знань, питання організації медичної справи, але основні методи досліджень, що проводилися, мали описовий, демографічний і епідеміологічний характер [369, с. 78].

Відомий лікар Д. де ля Фліз у своїх альбомах писав про необхідність знання основ гігієни й медицини навіть священиками, оскільки їх щодня викликають до пацієнтів, захворювання яких здебільшого полишено напризволяще, тоді як корисні поради й деякі звичайні медикаменти змогли б вилікувати хворого або принаймні полегшити його стан. Поради фахівців із гігієни допомогли б запобігти епідеміям, зменшити зараженість та кількість хворих. Наприклад, скільки б дітей залишилися живими, якби священик міг переконати матерів не годувати немовлят більше, аніж потрібно [337, с. 36] .

На початку XIX ст. на території Київської губернії, як і в усій Російській імперії, упроваджувалися елементи медичної поліції. У повітових містах встановлювалася посада повітового лікаря. На нього покладалися такі основні обов'язки, як організація боротьби з епідемічними хворобами, надання швидкої медичної допомоги та заготівля лікарських трав.

У повітових лікарів були помічники, так звані лікарські учні. Це були молоді люди без медичної освіти. Лікарі мали навчати їх готувати ліки й виконувати найпростіші лікарські призначення. Ніяких асигнувань на медикаменти не відпускалося. Лікарні обмежувалися в основному застосуванням лікарських рослин. Рецепти виписувалися на трави, коріння, масла, настоянки, відвари, які добували з рослинної сировини. Найчастіше призначалися примочки, полоскання, збори. Краплі та мазі використовувалися рідко. Зовсім не виписувалися рецепти на супозиторії та глобули [408, с. 120].

Повітові лікарі працювали судовими медичними експертами, наглядали за санітарним станом фабрик і заводів повіту, а також мали перешкоджати поширенню сифілісу та інших венеричних захворювань серед робітників.

Міські лікарі завідували міськими лікарнями, відомствами суспільного нагляду, періодично оглядали мешканців повіту та арештантів міста.

Сільські лікарі мали наглядати за нерозповсюдженням венеричних хвороб у селян та перевіряти постачання сільському населенню медикаментів. У кожному повіті Київської губернії було по 2 лікарні або по 3 медичних пункти. Найпоширенішими хворобами були дифтерія, кір, скарлатина, віспа, тиф, сухоти [434, с. 252]. Архівні матеріали повідомляють про постійне інспектування міських лікарень державними службовцями та виявлення недоліків у їхній роботі. 11–12 серпня 1834 р. надійшло розпорядження Київського цивільного губернатора дійсного статського радника О. Корнілова інспектору Київської лікарської управи про необхідність інспектування медичних установ Київської губернії [16, арк. 1–12]. 30 грудня 1835 р. до канцелярії генерал-губернатора надійшли рапорти міських інспекторів лікарської управи про стан міських лікарень в м. Черкасах, Звенигородці, Умані, Сквирі, Липовці, Таращі, Чигирині

[38, арк. 1–122]. А в 1845 р. розглядалася справа про щомісячний огляд міських лікарень Київської губернії [42 арк. 1–23]. Технічний стан лікарняних будівель не завжди був задовільним. Досить часто це були старі приміщення непридатні для лікарні. Так, у 1830 р. лікарню в місті Чигирині перевели в «ветхое, сырое и неудобное помещение» [153, арк. 1–14].

У 1827–1834 рр. нове приміщення міської лікарні було побудоване у м. Сквирі [31, арк. 1–70], а в 1844–1847 рр. нова міська лікарня з'явилися в м. Каневі [41, арк. 1–42].

Майже в кожному місті Київської губернії функціонували державні заклади «приказа суспільного нагляду», зокрема, лікарня для «пристойних» хвороб, міська богадільня, будинки для психічно неврівноважених, інвалідів, виховний, акушерський, аптека. Ці заклади фінансувалися із міського бюджету. Так, у 1806 р. в установи суспільного нагляду Київської губернії надійшло 13000 руб., зокрема в Києві – 1000 руб., у Василькові – 1000 руб., у Радомислі – 100 руб., у Сквирі – 800 руб., у Таращі – 300 руб., у Звенигородці – 300 руб., у Черкасах – 150 руб., у Чигирині – 350 руб. Із цих грошей на утримання лазаретів і богаділень було витрачено 2147 руб., зокрема у Сквирі, Таращі, Звенигородці – по 60 руб., у Черкасах – 32 руб. [218, арк. 185]. У багатьох містах лікарні були невеликі. Так, у м. Василькові діяла лікарня на 10 чоловік для бідних людей, кошти на яку виділялися з міського бюджету [218, арк. 213].

Крім лікарень, для військовослужбовців відкривали госпіталі та лазарети. Так, у 1805 р. були відведені приміщення для лазарету Уманського полку [116, арк. 1–34]. У 1810 р. побудовано 10 флігелів при Київському військовому госпіталі [123, арк. 1–41]. У 1834 р. відремонтовано лазарет для нижчих військових чинів у м. Василькові [37, арк. 1–69]. Інформація про технічний стан приміщень госпіталів та лазаретів, їх медичне забезпечення, про кількість хворих подавалася до канцелярії Київського військового губернатора. Це засвідчують відомості про кількість хворих, що перебували в 4-класному Київському госпіталі в 1827 р. [155, арк. 1–79]. 18–20 вересня 1827 р. Київський військовий госпіталь інспектував військовий губернатор генерал-лейтенант П. Желтухін

[156, арк. 1–106]. А в 1845 р. імператор Микола I виніс подяку генерал-губернатору Д. Бібікову, Київському коменданту Пенкержевському та іншим урядовцям за облаштування і підтримання зразкового порядку в Київському військовому госпіталі [24, арк. 1–234].

Приміщення, які виділялися під медичні заклади, в основному були дерев'яними, медичний персонал і хворі не дотримувалися техніки безпеки, тому нерідко тут траплялися пожежі. Так, у 1805 р. виникла велика пожежа в київській міській лікарні [113, арк. 1–38]. Крім того, у першій половині XIX ст. в м. Києві не було елементарних санітарних умов (водопроводу й каналізації), що призводило до частих епідемічних захворювань. Великі спалахи холери сталися в 1830–1831 рр., 1847 р., 1852–1853 рр., 1855 р.; у цей час померло багато людей.

Мешканці міста одержували медичну допомогу в міській лікарні (на 82 копійки), у лазаретах при навчальних закладах, а також у військовому госпіталі, який щорічно обслуговував 1800 хворих. Але цих медичних закладів було недостатньо для такого великого міста як Київ. Медична допомога переважно була платною, тому нею могли скористатися переважно заможні кияни. Незадовільний санітарний стан міста, погане медичне обслуговування, висока платня за лікування призводили до того, що в окремі роки (з 1796 по 1853 р.) смертність у Києві перевищувала народжуваність.

Крім названих медичних установ, у місті були психіатрична лікарня, богадільня на 295 осіб, інвалідний будинок на 66 осіб, два дитячих притуки і п'ять аптек [423, с. 131]. З листопада 1839 р. по серпень 1843 р. у Києві функціонувала офтальмологічна лікарня [21, арк. 1–15].

З 1835 р. в місті почали працювати водолікувальні установи, які щороку обслуговували в середньому 114 осіб. Кількість осіб, які лікувалися мінеральними водами, постійно збільшувалася [423, с. 132], що потребувало відкриття нових подібних закладів. 22 квітня 1846 р. в місті Києві була «учреждена лечебница киевских искусственных вод» [25, арк. 1–47].

Коли в місті ще не були відкриті водолікувальні установи, то хворих із Києва відправляли на лікування до інших міст. Зокрема, у червні 1830 р. в

Київському військовому госпіталі перебували кантоністи Київського батальйону Морозюк і Васюченко, яких відправили для лікування мінеральними водами в місто Стару Русу [157, арк. 1–15]. Лікувальні мінеральні води були і в інших повітах Київської губернії, і належали вони тим поміщикам, на землі яких розташовувалися. Так, одна з водолікувальних установ була відкрита в 1833 р. в с. Костановці Звенигородського повіту Київської губернії і належала поміщикам Лопухінін [15, арк. 19].

До установ «приказа суспільного нагляду» належали й аптеки, які відкривали як за державні, так і за приватні кошти. У звіті Київського цивільного губернатора дійсного статського радника Ф. Переверзева за 1835 р. подаються відомості про кількість аптек у Київській губернії, їх матеріальне становище та забезпечення медикаментами [17, арк. 1–242].

Дозвіл на відкриття аптеки власники повинні були отримати в державних установах. Так, у 1826 р. була взята в оренду аптека з медикаментами та іншим майном, яка належала неповнолітнім Якубовським у містечку Ходоркові Сквирського повіту Київської губернії [148, арк. 1–56]. У 1838 р. лікарська управа дозволила провізору Гольдману відкрити аптеку в містечку Ржищеві [20, арк. 1–53]. Хоча нерідко чиновники відмовляли у відкритті таких медичних закладів. Так, у 1828 р. графу А. Потоцькому відмовили у відкритті другої аптеки в місті Умані [149, арк. 1–45].

Зростання міст і селищ, розвиток промисловості, виникнення нових галузей призвело до концентрації робітництва у фабрично-заводських закладах, а це у свою чергу поставило питання про їх соціальне забезпечення та охорону здоров'я, які в першій половині ХІХ ст. були ще на низькому рівні. Досить частими були повідомлення про підвищення рівня захворюваності серед робітничого населення. Так, у 1830 р. в рапорті Київському військовому губернатору генерал-лейтенанту Б. Княжину зазначалося, що Київ поділено на 4 частини. Наведено списки осіб, які хворіли у кожній частині міста та вказано, якою хворобою, зокрема, Іван Гнячков (каретник) – лихоманкою, Станіслав Перовський (підмайстер) – гарячкою, Іван Фаненко (майстер меблів) – чахоткою

тощо. Усього у списку перераховано 57 осіб, більшість із яких – робітники, які мали переважно простудні захворювання [146, арк. 1–88].

У першій половині XIX ст. на заводах не проводилися елементарні заходи з техніки безпеки. Судові справи в Київській губернії рясніли повідомленнями про різноманітні каліцтва робітників та їхню смерть. Так, на цегельному заводі в м. Києві в урочищі Корчуватому, що належав інженерному військовому відомству, на смерть були вбиті державні селяни Петро Подляшенко, Семен Городенко, Іван Гончаренко, а трьох чоловіків прибила глина, що обвалилася. У скалічених селян були перебиті ноги, грудна клітка, побиті голови. Постраждалих робітників відправили до Київської міської лікарні. Радник Київської кримінальної палати Тобаровський, розслідуючи, цю справу, дійшов висновку, що нещасний випадок на виробництві трапився в результаті недогляду інженерного відомства, підрядчика, але головною причиною була необережність самих робітників [53, арк. 1–17]. Брак засобів безпеки та медичного страхування фіксувався практично на всіх виробництвах, що призводило до каліцтва та смерті робітників.

Кращим медичним обслуговуванням та людянішим ставленням до проблем робітників на шкідливому виробництві вирізнялися лікарні при цукрових заводах приватних фірм і товариств. Так, на цукрових заводах у Черкаському й Чигиринському повітах, що належали Олексію Бобринському, були відкриті лікарняні відділення не тільки для працівників заводів, а й для інших місцевих жителів. У м. Смілі підприємець побудував у 1842 році безкоштовну центральну лікарню на 100 ліжок. На її утримання він щорічно виділяв 10 тисяч рублів сріблом [439, с. 33].

Проте проблеми із здоров'ям мали не лише робітники та службовці, а й студентська молодь – майбутня еліта Київської губернії. Недостатній розвиток медицини не міг не позначитися на здоров'ї молоді. Життя залежало від професіоналізму лікаря. Слід вказати, що значний ризик для здоров'я становили надмірне вживання алкоголю та тютюнопаління. Серед захворювань студентства мали місце інфекційні та венеричні хвороби, тиф, захворювання шлунка, застуда,

хвороба очей тощо. Від багатьох хвороб не існувало ліків, тому спостерігалася висока смертність серед студентства. Для порятунку здоров'я студентів комерційні заклади двічі на тиждень організовували профілактичні огляди, купували медичні інструменти та ліки. Хворі студенти могли отримати допомогу в приміщенні університетських клінік, а тяжкохворі направлялися до міських клінік, де утримувалися коштом вишів. Проводилися медичні огляди й перед вступом до навчальних закладів [434, с. 259–260].

Від голоду, хвороб, неякісної медичної допомоги повною мірою страждали селяни. Доктор медицини де ля Фліз, описуючи заняття й побут селян Київської губернії, зазначав, що в першій половині ХІХ ст. в Радомисльському повіті, де ґрунт загалом піщаний, болотистий і малородючий, особливо під час великої посухи або коли затяжні дощі затоплюють багато ланів, хліба та інших продуктів мало, вони не дуже якісні або зовсім неякісні, тоді тут більше страждали від голоду. У товариствах Чорнобильському, Шепелицькому, частково в Максимовицькому та Шершнівському їжі значно менше, і вона не така поживна, як в інших місцях. А коли траплявся голод, то деякі люди харчувалися мохом і лишайниками, змішуючи з бруньками липи й вільхи, гречаними, житніми висівками та ріжками цього злаку і робили з цього щось на зразок хліба. Це викликало захворювання, які призводили до смерті або ставали невиліковними, а від ріжок багато хто ставав епілептиком. Досить часто люди труїлися грибами. Від болотної неякісної питної води бували розлади шлунка, лихоманки. Однією із причин багатьох загальних захворювань селян де ля Фліз називає пияцтво.

Епідемічні захворювання селян вважали справою злого духа, який у вигляді страховиська проходить по селах. У хаті, у вікно якої він зазирає, обов'язково помре один або кілька чоловік. Причини інших хвороб, які виникали несподівано, селяни вбачали в дії поганого погляду, який називали «пристрітом». Якщо лікар запитував про причини захворювання, завжди відповідали, що хворому наврочили. Селяни вірили, що до сухот призводить отрута, яку називають «данням». У зв'язку з такою ситуацією майже в кожному селі серед літніх чоловіків і жінок траплялися шарлатани, які називали себе знахарями й

запевняли, що хвороби можна вилікувати замовлянням – коли говорили нерозбірливі слова і дмухали декілька разів на хворих. Якщо хвороба припинялася сама по собі або під впливом часу – вони були твердо переконані, що допоміг саме цей метод. Знахарі часто діяли таємно й не відкривалися перед освіченими особами, а особливо перед лікарями, бо боялися переслідування. І хоча вони відправляли людину на той світ, родичі не скаржилися. Селяни неохоче слухали поради лікарів і приховували від них свої хвороби.

У зв'язку з цим де ля Фліз вважав за необхідне, щоб до багатьох своїх обов'язків священники долучили ще й уміння при потребі надавати інколи медичну допомогу тяжкохворим. Така допомога була особливо важливою в селах, віддалених від міст і містечок, де бракувало лікарів [337, с. 15–17].

4.2. Культурно – освітня інфраструктура Київської губернії

Навчальні заклади були основою, де відбувався процес гартування, виховання, підготовки освічених людей і фахівців. Ще на початку XIX ст. інтелектуальна еліта Російської імперії – декабристи – вважала, що суспільні стани зможуть бути справді рівними у громадянстві лише за умови подолання неграмотності. Становище населення Київської губернії в адміністративній системі Російської імперії визначалося великоросійськими інтересами, що йшло всупереч гідному рівневі культурно-освітньої інфраструктури, позбавляючи тим самим українців належного освітнього обслуговування.

На початку XIX ст. в Російській імперії відбувалися процеси державного реформування, і серед них важливе місце належало створенню міністерств. У 1802 р. було створено Міністерство освіти, у межах якого було запроваджено «комісію об училищах», яку в 1803 р. перетворено на Головне управління училищ при міністрі П. Завадовському для розробки освітнього законодавства.

Саме в 1802–1804 рр. визначилися основні риси загальноімперської освітньої політики, найсуттєвішою ознакою якої став поділ держави на навчальні округи на чолі з попечителями (кураторами). Було засновано 6 таких округів. Попечителем Віленського округу став А. Чарторийський, який був фактично

повновладним господарем освітньої сфери регіону. У системі Віленського університету, у якій від 1803 р. перебувала Київська губернія, реформування відбувалося за власними регіональними схемами, на основі ресурсів Віленського навчального округу. Головними реформаторами регіональної освіти були попечитель Віленського округу князь Адам Чарторийський і візитатор училищ Київської, Волинської і Подільської губерній Тадеуш Чацький. Їх авторству належать три документи: «Устав или Общее постановление императорского Виленского университета и училищ его округа» (18 травня 1803 р.), «Предначертание устройства училищ в округе императорского Виленского университета» (20 серпня 1804 р.), «Устав для приходских училищ губерний Вольнской, Киевской и Подольской» (31 серпня 1807 р.) [272, № 20765; 275, № 21428; 283, № 22605].

Зазначимо, що російська шкільна система лише формувалася, тоді як на приєднаних до Росії землях уже функціонувала одна з перших європейських цілісних систем шкільництва – школи едукативної народної комісії (Комісія національної едукативної – Комісія національної освіти), що була створена за постановою польського Сейму в 1773 році. Матеріальною основою для її існування стали доходи з переданих їй маєтків ліквідованого єзуїтського ордену.

Політика російської влади в галузі освіти на приєднаних територіях відзначалася відносною ліберальністю, що створювало можливості для збереження існуючої тогочасної системи шкільної освіти. До обов'язків міністерства народної освіти входило управління загальноосвітніми школами, університетами, науковими закладами й видавничою справою. Управління освітою здійснювало три установи: міністерство освіти, відомство імператриці Марії і Синод. Ця трицентричність діяла до 1917 р.

Відомство імператриці Марії займалося сирітськими притулками, виховними будинками, інститутами шляхетних дівчат, богадільнями та іншими благодійними установами. Його створено наприкінці XVIII ст., а офіційну назву – Відомство Імператриці Марії – воно отримало в 1854 р. До основних структурних підрозділів Міністерства освіти входили Головне управління

училищ, спеціальний комітет і канцелярія міністра. У 1827 р. почав діяти науковий комітет.

За реформою 1803–1804 рр. система управління освітою суттєво змінилася, і новозапроваджені форми керівництва відрізнялися від форм керівництва за статутом 1786 р. Парафіяльні школи підпорядковувалися наглядачу повітового училища, повітові училища – директору гімназії, гімназії – ректору університету, університет – міністру народної освіти, який був підпорядкований самому царю.

Отже, управління шкільною справою стало складовою частиною централізованого державного апарату.

У 1804 р. з прийняттям «Статуту університету» і «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» були чітко визначені ланки системи освіти. У Київській губернії відкриті парафіяльні й повітові школи, гімназії, університет [278, № 21501].

У 1828 р. прийнято новий статут про початкові та середні школи, яким закріплювалося існування чотирирівневої системи освіти і проголошувався принцип «кожному стану свій рівень освіти»; парафіяльні школи – для нижчих станів, повітові училища – для дітей ремісників, купців та інших «міських обивателів», гімназії – для дітей дворян і чиновників.

Питаннями організації середньої освіти займалися й інші міністерства. Зокрема, у 1839 р. Міністерство фінансів відкрило в гімназіях і повітових училищах реальні класи, у яких могли одержувати освіту особи «промислового стану», Міністерство державної власності організувало кілька підвідомчих шкіл для державних селян.

Крім того, певну реорганізацію середньої освіти було проведено в 1849–1852 рр. У її ході було створено 3 типи гімназій: 1) з двома стародавніми мовами; 2) з навчанням природознавства та законодавства; 3) з навчанням законодавства.

Значні зміни відбулися для викладачів приватних навчальних закладів. Згідно з правилами 1834 р. та рішенням 1845 р. вони отримали права, статус, субсидії на заробітну плату і пенсії, однакові з викладачами державних шкіл.

У системі освіти Віленського округу були певні особливості. Наприклад, парафіяльні школи створювали для ремісників, селян, небагатих дворян. Поділялися вони на чоловічі та жіночі. Ці навчальні заклади були двох розрядів: малі – із дворічним курсом – і великі – із чотирирічним. В останніх, крім закону Божого, письма, читання, моралі й арифметики, викладали природознавство, практичне землеробство та садівництво, місцевий землепис, практичну механіку. У жіночих школах перевагу надавали шиттю, домашньому господарству (городництву, птахівництву, кулінарії). Відомо, що парафіяльні школи відкривали в містах і селах при кожній церковній парафії. У містах де, проживали казенні селяни, навчальні заклади передавалися священикам, а в поміщицьких маєтках – поміщикам. Про це свідчать низка архівних справ, зокрема, справа про відкриття повітового і приходського училищ в м. Паволочі Сквирського повіту [201, арк. 1–5]; відомість про відкриття в 1847 р. в селі Черняхіві церковного приходського училища [4, арк. 1–10]. Директор 2-ї Київської гімназії та училищ Київської губернії 24 листопада 1843 р. повідомляв про кількість приходських училищ у Київській губернії [173, арк. 1–6]. У щорічних звітах управління Київського навчального округу йшлося про кількість учнів та вчителів у приходських училищах губернії. Зокрема, у звіті за 1838 р. повідомлялося про кількість учнів та вчителів у Києво-Подільському, Києво-Печерському, Радомисльському, Махновському, Канівському, Златопільському, Сквирському, Таращанському, Звенигородському, Черкаському, Чигиринському, Васильківському приходських училищах [167, арк. 1–14]. Сільські приходські училища були підвідомчі Палаті державного майна. Про що свідчать повідомлення директора 2 – ї Київської гімназії за 1850 р. [179, арк. 1–6].

Джерелами фінансування парафіяльних шкіл були кошти, які виділяли міські думи, сільські общини, прикази громадської опіки, меценати. Держава не виділяла коштів на їхнє утримання. Так, у справі за 1848 р. йшлося про надання Київським губернським правлінням коштів на ремонт будівлі таращанського училища [45, арк. 1–36]. Черкаському приходському училищу в 1820 р. приказ громадської опіки виділив кошти на перекриття даху [200, арк. 1–18]. У першій

половині ХІХ ст. початкову освіту в м. Києві давали шість парафіяльних училищ. У 1809 р. на Печерську й Подолі було відкрито два жіночих і два чоловічих парафіяльні училища. У 1840 р. на Куренівці розпочало свою діяльність п'яте училище, а в 1851 р. в новій, Либідській частині міста, – шосте. На початку 40-х рр. у трьох чоловічих училищах навчалося 129, у двох жіночих – 100 осіб. Учні початкової школи в 1840–1841 рр. за соціальним станом поділялися на: міщан (70 осіб), дворян (26), офіцерів (54), купців і державних селян (23), духовенства (9), однодвірців (4), службовців (1) [423, с. 155]. Шість приходських училищ у Києві не задовольняли потреби в початковій освіті й забезпечували навчання переважно заможної частини населення міста.

Елементарні знання одержували діти також у школах, які існували при церквах і монастирях, де навчалися грамоти по «Псалтирю» та інших церковних книгах. У 1817 р. в Києві їх нараховувалося 13 [423, с. 156]. Освітня діяльність церкви була одним із важелів впливу на парафіян і водночас на державу.

Переважна більшість навчальних закладів контролювалася церквою. Церковноприходські школи користувалися популярністю серед селян із таких причин: по-перше, селяни хотіли дати власним дітям елементарну освіту; по-друге, впливав сам фактор існування шкіл, приклад неосвічених батьків та надії на краще майбутнє. Парафіяльні школи при церквах будувалися майже цілком за рахунок селянських громад, які мали опікуватися безперервністю справи народної освіти для своїх дітей.

До системи освіти належали повітові училища із дворічним навчанням, які передбачалося створити замість малих народних училищ, – по одному в кожному губернському та повітовому місті. Їх учні мали оволодіти 15 навчальними предметами, і це створювало для них велике навантаження. Усі предмети викладали два вчителі, тобто кожен із них читав 7–8 предметів; їхнє тижневе навантаження становило 28 годин. Утримувалися повітові училища частково за рахунок державного бюджету, а в основному – за рахунок місцевих податків, тобто за кошти, одержані від оподаткування населення. У 1806 р. на Подолі було відкрито перше повітове училище, у 1836 р. – друге на Печерську, третє – через

чверть століття [423, с. 156]. Основний контингент учнів у них становили діти дворян і буржуазії, що зароджувалася. Повітові училища готували учнів до вступу в гімназії. Хоча розвиток шкільної освіти був безпосередньо пов'язаний з матеріальним забезпеченням, повітові училища не мали нормальних умов для проведення освітнього процесу, а їх фінансування було недостатнім з боку уряду. Шкільні меблі в багатьох школах були непридатними для навчального процесу. Та й самі будинки, де розміщувалися училища, були аварійними. Церковноприходські училища розміщувалися в селянських хатах, волосних приміщеннях або у спеціально обладнаних будинках. Утримання в них було значно дешевшим, ніж у державних початкових школах – від 40 до 60 руб. Навчалось там 20–50 осіб. Єпархіальна училищна рада після затвердження митрополитом призначила наглядачів – священиків церковноприходських училищ в округах. Навчання проводилося за підручниками, рекомендованими синодальними програмами. Його термін, як правило, не перевищував більше як 5 місяців в однокласних і більше ніж 6 місяців у двокласних сільських училищах. У міських училищах заняття розпочиналися 10–15 серпня й закінчувалися 1 червня наступного року [434, с. 274].

Подекуди відзначалася неможливість початкових училищ охопити всіх дітей шкільного віку через їх велику кількість у селах, де діяли лише міністерські училища. Матеріальне становище церковноприходських шкіл було гіршим, ніж шкіл державних. Учителями були в основному представники кліру: священики, диякони, псаломщики, мета яких – виховання православного християнина. Учителі-священики закінчували духовну семінарію. У другій чверті XIX ст. в Київській єпархії нараховувалося 9 духовних повітових та парафіяльних училищ, до яких приймали дітей священиків на державне утримання [204, арк. 1–45], проте їх вихованці після закінчення навчання неохоче йшли вчителювати або навіть продовжувати навчання в семінарії.

Таким чином, упродовж першої половини XIX ст. система духовної освіти пройшла низку етапів розвитку. На початку XIX ст. в контексті реформ Олександра I було проведено реформу системи духовної освіти. Згідно із законом

від 26 червня 1808 р. утворювалася чітка структура духовних навчальних закладів, окреслювались навчальна й виховна функції духовних шкіл, визначалися джерела їх фінансування. Подібно до устрою світської системи освіти, духовна освіта розподілялася на 4 ступені: парафіяльні училища, повітові училища, семінарії, духовні академії. Відповідно до цього закону передбачалось утворення при кожній єпархії однієї семінарії, 10 повітових та 30 парафіяльних шкіл. Одним із перших клопотань про створення на базі монастирів освітніх закладів був рапорт священика Богуславського Миколаївського монастиря у 1817 р. У стінах Богуславського монастиря утворюється духовне училище [495, с. 145].

Історія появи в монастирських стінах повітового духовного училища говорить про те, що в січні 1818 р. в м. Богуславі відкрито повітове училище, а після пожежі, що сталася в цьому місті, його переміщено до монастиря разом із парафіяльним училищем, котрому виділено приміщення за монастирем, на березі р. Росі, у монастирському будиночку. Згодом в 1832–1833 р., у монастирі на спеціально відведеному місці, за державні кошти було споруджено пристойний дерев'яний будиночок. Богуславське духовне училище розташовувалося в монастирському приміщенні й утримувалося за рахунок приходу. Наявність при монастирі повітового училища визначала його статус. Настоятель монастиря не лише виконував функції ректора училища: йому підпорядковувалися усі церковно-парафіяльні школи богуславського училищного округу [203, арк. 1–58]. У свою чергу повітове училище підпорядковувалося Київській духовній семінарії.

Згадки про діяльність Богуславського духовного училища подав і Леонтій Похилевич, який вказував, що в стінах Богуславського Миколаївського (з 1851 р. – Успенського) монастиря з 1818 р. функціонувало духовне училище, яке займало дві окремі будівлі [344, с. 555]. До середини XIX ст. Богуславський монастир був єдиним училищним монастирем у єпархії.

На окрему увагу заслуговує тема жіночої духовної освіти. За тогочасним розподілом існуючих у Російській імперії навчальних закладів на категорії,

жіночі навчальні заклади займали останню, чотирнадцяту, ієрархічну позицію після художніх та музичних закладів. Кожна категорія навчальних закладів по можливості розподілялася на вищі, середні й нижчі. Жіночі навчальні заклади становили окрему групу, оскільки спільне навчання для обох статей дозволялося лише в народних училищах (дівчаткам до 12 років) та деяких спеціальних навчальних закладах. Ази грамоти дівчатка могли отримувати в початкових школах, переважно разом із хлопчиками. У початкових школах дівчатка в середньому становили від четверті до половини учнів. Історія появи системи навчальних закладів для жінок духовного стану починається із 30-х рр. ХІХ ст. 24 вересня–27 грудня 1833 р. Монахинями у м. Бердичів відкрито жіночий пансіон в якому випускниці одержували як духовні так і світські знання [34, арк.. 1-10]. Випускниці жіночих духовних училищ нерідко будучи дружинами священників організовували парафіяльні навчальні заклади. До системи середньої освіти належали гімназії, які відкривали за державні кошти в кожному губернському місті. Заслуговує на увагу навчальний план гімназії. Він був досить широким, з орієнтацією на здобуття енциклопедичних знань. Курс навчання був 4-класним. Згідно із статутом у гімназії мали продовжувати курс навчання повітових училищ.

Штат гімназії нараховув 8 учителів. Їхнє тижневе навантаження становило 16–20 годин. Кожен учитель вів цикл предметів: один викладав математику й фізику, другий – історію, географію, статистику; третій – філософію, політекономію, красні мистецтва; четвертий – природничу історію, основи технології і торгівлі; п'ятий – латинську мову; шостий – німецьку; сьомий – французьку; восьмий – малювання. Залежно від доходів, гімназії вона могла ще утримувати вчителів танців, музики та гімнастики. Навчання велося російською мовою, українську мову як предмет у гімназії не вивчали [177, арк. 1–45].

У переліку предметів, які вивчали гімназисти були політекономія і статистика. Це дає підстави стверджувати, що вже в рамках середньої освіти учні ознайомилися з основами економічних знань, щоправда, лише до 1828 р. Цього року було прийнято новий статут, згідно з яким строк навчання в гімназіях

збільшили до 7 років, а із програми вилучили такі предмети, як політекономія, природознавство та філософія. Замість них запроваджували викладання грецької мови та історії православної церкви. Це засвідчує справа про призначення вчителя Закону Божого для першої Київської гімназії від квітня–червня 1837 р. [197, арк. 1–16]. Після 1828 р. в гімназіях знову насаджується класицизм. Для вступу до гімназії вимагалось вміння читати, писати і знання перших правил арифметики. Три нижчі класи мали в усіх гімназіях однакові навчальні предмети, до переліку яких входили Закон Божий, російська словесність і логіка, латинська та німецька мови, математика, географія, статистика, чистопописання, креслення й малювання. Із третього класу починалося вивчення історії. У гімназіях із грецькою мовою історія запроваджувалася з четвертого класу. Із шостого класу в обох типах гімназій читалась фізика. Різниця полягала в тому, що в гімназіях без викладання грецької мови, більше часу відводилося на навчання нових мов (німецької і французької) – 45 годин на тиждень у 4 – 7 класах. У гімназіях із грецькою мовою в 7 класі математика вже не вивчалася [183, арк. 1–27].

У 1812 р. у м. Києві Головне народне училище було перетворено у Вищу гімназію, яка розміщувалася у Кловському палаці на Печерську. Вона прирівнювалася до вищого навчального закладу того часу, але після введення статуту 1828 р. була перетворена на звичайну гімназію. Тут викладали славетні педагоги М. Берлинський, який до 1834 р. був її директором, М. Костомаров, друзі Т. Шевченка – І. Сошенко, М. Чалий. Серед її вихованців були художник М. Ге, історик М. Закревський, економіст Н. Бунге, поет М. Гербель, скульптор П. Забелло та ін. Однак професійний рівень більшості вчителів був невисоким, а самі вони формально ставилися до своїх обов'язків [423, с. 157].

Перезавантаженість програми, відсутність підручників, низька кваліфікація вчителів негативно впливали на успішність учнів. Про це свідчать повідомлення директора Першої київської гімназії, який характеризує її випускників, їх поведінку [185, арк. 1–13]. Кількість учнів у Першій київській гімназії була невеликою: від 48 в 1812 р. до 98 в 1818 р., а у 50-і рр. їх кількість трохи перевищувала 200 осіб. Основний контингент склали діти дворян і вищих

чиновників. Для утримання одного учня в так званих «учнівських квартирах» гімназій батьки платили в 40-х рр. XIX ст. від 70 до 300 руб. сріблом за рік [423, с. 156]. У січні 1836 р. на базі Подольського пансіону була відкрита Друга гімназія [39, арк. 1–8]. На директора цієї гімназії покладалося керівництво повітовими училищами і приходськими школами губернії, тому вона ще називалася губернською. Але і Друга гімназія не могла задовольнити потреби населення міста в отриманні середньої освіти. У 1840 р. в ній навчалося 350 учнів, а 1850 р. – 518 [423, с. 156]. У гімназії викладали економіст І. Вернадський (батько першого президента Української академії наук академіка В. Вернадського), письменник М. Чалий, художник І. Сошенко. Навчалися майбутні знаменитості: композитор Р. Глієр, академік О. Шмідт, поет С. Надсон, диригент О. Виноградський та ін. Будівлю Другої гімназії періодично ремонтували. До 1850 р. було завершено будівництво гімназії, побудованої за кошти поміщицьких селян Київської, Подольської і Волинської губерній у розмірі 3-копійкового збору.

Отже, здійснювався розподіл гімназій за гуманітарним і математичним спрямуванням, що надалі забезпечило їх диференціацію як класичних і реальних. Водночас освіта, яка здобувалася в гімназіях обох типів, створювала основу для підготовки вчителя повітового училища й парафіяльної школи.

Однак у цілому мережа гімназій розширювалася доволі повільно, що не могло забезпечити підготовки необхідної кількості вчителів для початкової школи.

У зв'язку з посиленням станового принципу в цей час при київських гімназіях розвивається мережа дороговартісних закритих навчальних закладів – пансіонів. При Першій гімназії було відкрито три, при Другій – два пансіони. Пансіони були як чоловічі, так і жіночі. Їх відкривали як світські особи, зокрема поміщики, так і духовні. Зокрема, у 1832 р. поміщиці Фрімент дозволили відкрити в м. Києві пансіон [32, арк. 1–30]. За навчання у пансіонах брали чималу плату. Так, за утримання вихованця Першого благородного пансіону А. Радзиевського сплачували 114 руб. [66, арк. 1–21]. Після закінчення пансіонів

вихованці могли поступати на цивільну або військову службу і бажано у ту губернію де і закінчували пансіон [180, арк. 1–13].

Пропозиції щодо створення інституту шляхетних дівчат у м. Києві надходили до представників влади ще на початку XIX ст. [104, арк. 1–7], але він з'явився в 1838 р. Курс навчання тривав 6 років, приймали дівчаток віком 10–13 років із дворянських сімей. Головною метою навчання дівчат було набуття загальних енциклопедичних знань, корисних у побуті, тому велику увагу приділяли вивченню іноземних мов, музиці, танцям, світським манерам, рукоділлю. Плата за навчання була високою – майже 30 руб. за рік. У 30–50-х р. у закладі навчалось від 120 до 200 дівчат [423, с. 158]. У 1844 р. Інститут шляхетних дівчат був названий Імператорським інститутом св. Ольги [22, арк. 18–20].

Інститут шляхетних дівчат був і в м. Шполі Звенигородського повіту. Належав він поміщиці Лопухиній. До цього навчального закладу запрошували вчителів-іноземців, зокрема музику викладав австрійський підданий музикант Ю. Белляоллі [11, арк. 1–40].

Професійна освіта в першій половині XIX ст. розвивалася досить повільно. Так, у Київській губернії більшого поширення набули технічні, ремісничі, комерційні спеціальні навчальні заклади. Селяни-кустари здобували ремісничу освіту на виробництві. Реміснича освіта давала можливість реалізовувати соціально-захисну функцію щодо дітей та молоді із соціально-незахищених прошарків населення, відновлюючи кваліфіковану робочу силу та постачаючи на заводи й фабрики робітників різних професій. Ремісничі навчальні заклади поділялися на три групи: вищі (вищі технічні навчальні заклади), середні (промислові й вищі технічні училища), нижчі (нижчі технічні училища, ремісничі училища, сільські ремісничі навчальні майстерні). У становленні й розвитку ремісничої освіти важливу роль відігравала не лише держава, а й місцеві громади та приватна ініціатива. Наявна система професійної підготовки робітників не мала ознак системності в Російській імперії. Усі знання на селі передавалися від старшого покоління молодшому, а спеціальної літератури не

існувало. Зміст освіти у професійних та ремісничих закладах визначався, виходячи з умов та потреб місцевих галузей промисловості й сільського господарства. Найрозповсюдженішими видами ремісничих спеціальностей були ковальство, кравецтво, швацтво, слюсарна справа.

Із професійних навчальних закладів міста Києва при Першій гімназії з 1834 р. існувало училище землемірів, де навчали декілька десятків дітей збіднілих дворян і чиновників. У 1840 р. указом генерал-губернатора училище землемірів було розформоване [169, арк. 1–25].

У 1833 р. в м. Києві було відкрито Кадетський корпус для навчання військової справи [35, арк. 1–95], а в 1847 р. генерал-губернатор звітував Миколі І про побудову приміщення для кадетського корпусу.

Вищу освіту можна було здобути в університетах. Їхня діяльність регламентувалася «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1840 р.), але в різні періоди університети ще керувалися статутами 1835, 1863, 1884 рр. Згідно з цими документами університети повинні були готувати молодь до роботи в різноманітних державних органах, а також до вчительської діяльності. Університетам дозволялося мати свої друкарні, видавати газети, журнали, наукову та навчальну літературу, створювати наукові товариства. Керували університетами виборні ради. Аналізуючи статuti різних років, варто зазначити, що в початковому вигляді вони існували недовго. Під впливом політичних подій ці документи видозмінювалися, доповнювалися додатковими розпорядженнями, що тією чи іншою мірою негативно позначалося на розвитку університетської освіти. Так, у 1820 р. було введено плату за навчання, що зачинило двері до університетів для малозабезпечених верств населення та призвело до скорочення чисельності студентів. Також уживалися заходи до встановлення суворої дисципліни й постійного нагляду за поведінкою студентів.

Значну роль у розвитку вищої освіти в Україні відіграв Київський університет, який був відкритий у 1834 р. згідно зі Статутом від 25 грудня 1833 р. Спочатку заняття відбувалися на філософському факультеті, який мав два відділення: історико-філологічне й фізико-математичне. Через рік відкрився

юридичний факультет, а в 1841 р. – медичний. Навчалися переважно діти дворян, духовенства та купецтва. Першими ректорами університету були відомі науковці М. Максимович і В. Цих. У перші роки існування Київського університету гостро постало питання кадрів, тому більшість із 13 кафедр очолювали професори колишнього Волинського (Кременецького) ліцею [184, арк. 1-77].

На ниві поширення освіти серед різних верств населення плідно працював комітет училища. Він відкрив 2 гімназії і 5 повітових училищ, ужив заходів із поліпшення контролю й організації робіт приватних навчальних закладів. До кола питань, які обговорювали рада університету й комітет училища, входили вимоги до атестації вчителів, зміст підручників і навчальних посібників. Уже в 1835 р. рада Київського університету ухвалила рішення про введення практичних занять для студентів, які готувалися стати вчителями словесності, стародавніх мов, математики.

Висновки до розділу

Таким чином, аналіз наявного матеріалу засвідчує, що соціальне забезпечення та охорона здоров'я в Київській губернії в першій половині ХІХ ст. залишалися на низькому рівні. Система охорони здоров'я поділялася на державну і приватну. Державна система в Київській губернії працювала слабко й не могла забезпечити потреби зростаючого населення, тому уряд намагався перекласти відповідальність на приватну систему охорони здоров'я. Ці заходи здорожчували медицину, робили її недоступною для незабезпечених прошарків населення. У таких умовах медицина була нерозвиненою, поширювалися інфекційні хвороби та епідемії. У кожного стану домінуючі хвороби були різними, у заможніших прошарків було більше можливостей придбати дорогі ліки та проконсультуватися із кваліфікованими лікарями.

Умови праці на заводах і ліквання в медичних закладах при них були кращими у володіннях заможних підприємців, хоча у власників було лише бажання отримати якомога більший прибуток з промислового виробництва, що інколи призводило до втрати почуття міри щодо експлуатації робітників. На той

час охорона здоров'я та соціальне забезпечення залежало від волі власників і державних чиновників, жодного вичерпного законодавства щодо захисту робітників не існувало.

У першій половині ХІХ ст. в українських землях у складі Російської імперії, у тому числі і в Київській губернії, здійснювався перехід до загальнодержавної системи освіти, згідно з якою впроваджувалося чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські та університети. Здобута початкова освіта хоча й давала елементарні знання із Закону Божого, письма, читання, моралі й арифметики, але не дозволяла займати вищі щаблі соціуму, претендувати на високі посади. Джерела такої освіти – навчання в дячка, священника, в армії були вже пережитком давнини і давали примітивну освіту та знання, а батьки і, насамперед, священнослужителі усвідомлювали необхідність отримання їхніми дітьми не тільки духовної, а й світської освіти. Більшою мірою задовольняла запити суспільства середня освіта, яка орієнтувала учнів на здобуття енциклопедичних знань і в майбутньому – на вступ до університету. Професійно-технічна освіта переживала певні труднощі: не вистачало підручників і навчальних посібників із спеціальних предметів; не було висококваліфікованих учителів; недостатнім було й матеріально-технічне забезпечення. Загалом цей напрям освіти розвивався повільно і не задовольняв потреб промисловості й сільського господарства.

Особливістю розвитку системи вищої освіти стало проведення в навчальних закладах політики держави. Зміни в урядовій політиці щодо вищої освіти багато в чому залежали від особистих якостей монархів, змін у їхніх прагненнях, підбору кандидатур на посаду міністра народної освіти, внутрішніх і зовнішніх проблем держави. Це призводило до реформ і контр реформ, які позначалися на змісті й розвитку вищої освіти.

Крім того, правове становище навчальних закладів, які готували вчителів для шкіл, визначалося комплексом урядових документів, куди входили Статути навчальних закладів і нормативні циркуляри. Ці юридичні акти формували державно-правовий механізм, який регулював діяльність університету, гімназій,

створювали правові передумови та умови управлінської праці, відображаючи конкретні соціальні ситуації в суспільстві.

ВИСНОВКИ

У висновках до дисертації наведено найважливіші історико-правові теоретичні положення, результати узагальнень щодо вивчення адміністративно-територіальних змін у Київській губернії в першій половині ХІХ ст., які значною мірою вплинули на суспільне життя регіону, правові норми, духовно-культурні традиції.

Із висновків проведеного дисертаційного дослідження найбільш значущими є такі:

1. Опрацьовані архівні документи й матеріали, опубліковані джерела, спеціальна література засвідчують, що в історії Київщини перша половина ХІХ ст. була важливим періодом, який знаменував собою істотні трансформації її суспільного життя. Однак ця проблема в історіографії різних періодів не знайшла належного висвітлення. Окремі аспекти переважно соціально-економічного характеру, було розкрито в наукових розвідках ХІХ ст., а також у працях радянських і сучасних дослідників. Проте, незважаючи на нагромаджений досвід, комплексного відтворення історико-правового та соціокультурного розвитку регіону в означений період досі не проводилося. Зокрема, залишаються недостатньо дослідженими правові основи діяльності владних структур, позиції різних верств населення в системі державної влади, вплив трансформаційних процесів на соціально-станову структуру населення, етнорелігійні та культурно-освітні перетворення. Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною і значною за обсягом. Для комплексного вивчення теми дослідження до аналізу залучалися архівні справи, публікації документів і матеріалів, мемуарна література, кореспонденції періодичних видань.

У процесі підготовки дисертації було вперше виявлено і введено до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що

зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, державному архіві Київської області, Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Це надало змогу реконструювати комплекс подій і явищ, які відбувалися в Київській губернії в першій половині XIX ст.; з'ясувати специфіку правових, соціальних, етнорелігійних та культурно-освітніх змін, що відбувалися в цей час, простежити процес адаптації населення до нових історичних умов. Значна кількість інформації про стан губернії отримана нами з двох видань «Повного зібрання законів Російської імперії», з оглядів та звітів губернаторів і генерал-губернатора імператорові, Комітету міністрів, Міністерству внутрішніх справ. Оперативно-розпорядча документація репрезентує взаємини губернаторів з місцевими установами. Серед неї найзмістовнішими є циркуляри генерал-губернаторів губернаторам та губернським присутствіям. Аналіз історичної спадщини дозволив автору, виходячи із традиційної періодизації вітчизняної історіографії, розподілити наявні праці з теми на три періоди: перший – із XIX ст. до 1917 р. – дорадянський; другий – із 1917 до 1990 рр. – радянський; третій, сучасний, – із 1991 р. до сьогодні.

2. Комплекс заходів щодо адміністративно-правового становлення Київської губернії у першій половині XIX ст., формувався поступово. На початку XIX ст. завершився лише початковий етап формування територіального устрою та адміністративного управління регіоном. Територія губернії була поділена на 12 повітів, зокрема: Таращанський, Богуславський, Київський, Сквирський, Чигиринський, Черкаський, Липовецький, Махновський, Радомисльський, Звенигородський, Васильківський, Уманський. Російський уряд містечкові поселення прирівнював до сільських і називалися вони «селениями», проте вже в середині XIX ст. містечком стали визнавати населений пункт, більшість жителів якого були міщанами і де існувало міщанське самоврядування. Протягом першої половини XIX ст. зростає кількість міського й містечкового населення губернії. Процес інкорпорації регіону Російською імперією і введення його до загальноімперської системи адміністративно-територіального поділу тривав ще не одне десятиліття, завершившись створенням Київського генерал-

губернаторства. Зміни, що періодично відбувалися в територіальному розмежуванні не завжди відповідали економічним і життєвим потребам регіону, що й спонукало до нових перерозподілів повітового складу губернії.

3. Аналіз законодавчої і нормативно-правової бази управління губернією засвідчує, що уряд поширив на регіон дію низки законів і нормативних актів, які становили правову основу політики царського уряду, визначали діяльність місцевих органів влади. Аби інкорпорувати до складу Російської імперії територію однієї з найбільших губерній, уряд наділив новостворені місцеві органи державної влади надзвичайними повноваженнями, створивши правовий інститут генерал-губернаторства.

Адміністративні органи влади використовували різні методи управління у тому числі насильницьку русифікацію і модернізацію управлінських структур, заохочення переїзду туди чиновників та поміщиків з російських губерній, що сприяло централізації найважливіших напрямків соціально-економічного, релігійного і культурного життя специфічного національно-етнічного регіону. Утворення нових, управлінських структур було обумовлено низкою чинників, пов'язаних з особливостями розвитку даного краю: продовженням дії польсько-литовського законодавства, наявності багатоетнічного складу населення, відсутності підтримки нової влади з боку місцевої еліти, чиновництва, дефіцитом провладно налаштованих чиновників. У руках помічника імператора було зосереджено адміністративно-управлінські, законодавчі, соціально-економічні, культурно-освітні важелі.

Вибудована правова система сприяла інтегруванню регіону в загальноімперські адміністративно-політичні структури з єдиним судочинством і законодавством.

4. В управлінні губернією нова влада спиралася як на магнатів і шляхту, так і на високопоставлених російських чиновників: графів, князів, дворян. Важливо те, що поміщиків Київської губернії українського походження в різних списках відносили як до росіян, так і до поляків. Їх об'єднували питання збереження кріпосного права, своїх великих земельних

володінь, традиційних рентних відносин.

Протягом першої половини XIX ст. відбувався перерозподіл землі, залежних селян, рухомого майна, що, зрештою, не призвело до порушення традиційної ситуації, коли в руках кількох сотень магнатів залишалася переважна більшість земельних і людських ресурсів. Суспільні вподобання поміщиків Київської губернії визначалися політичними реаліями та історичним минулим і залежали від місцевих та імперських урядових посад.

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що значну роль у місцевому самоуправлінні регіону відігравали купці й міщани, які також були законодавцями й господарями в містах. У Київській губернії першої половини XIX ст. спеціальними заходами уряду купецтво активно поповнювалося представниками російського етносу.

5. У першій половині XIX ст. у зв'язку з політичними, економічними змінами в Київській губернії, викликаними її перебуванням у складі Російської імперії, відбуваються зміни й у становій стратифікації суспільства. Станові ознаки - це специфічні права і соціальні функції закріплені у традиції й законі. Відбувалася передача станових прав у спадок, об'єднання в станові організації, зберігалася право на самоврядування і участь у місцевому або центральному державному управлінні. Зростання обсягів грошового господарства призводило до подальшого поділу громадянства на привілейовані і непривілейовані стани та ставило на перше місце землевласників, утворюючи диктатуру шляхетського стану над іншими станами.

У досліджуваний період відбувався процес інкорпорації київського шляхетства до російського дворянства, проходили зміни соціально-матеріальних і станових принципів суспільного буття, започатковувалося дроблення шляхетських господарств та проникнення російського поміщицького елемента в регіон.

Привілейованою верствою населення залишалася духовенство, яке становило значну частку серед мешканців Київської губернії і звільнялося від особливих податків і повинностей. Архівні дані свідчать про те, що було

дозволено переходити у стан духовенства з інших станів та виходити з духовного стану, причому діти колишніх священиків отримували звання спадкових почесних громадян. Соціальний склад київського духовенства був дуже неоднорідним, це особливо стосувалося чернецтва, кількість якого неухильно збільшувалося. За своїм

соціальним складом неоднорідним було й міське населення, яке поділялося на стани й соціальні групи. У складі міського населення найчисельнішою групою були міщани, майнове становище яких також було різним.

Значну роль у житті краю відігравали купці, які становили собою загін торгово-промислового населення. Купецтво оформилося як стан організаційно, об'єдналося в гільдії, одержало від царського уряду деяке самоуправління, права окремого судочинства.

У найбезправнішому становищі залишалася основна маса населення - селянство, яке переважно було позбавлене особистої свободи та елементарних громадянських прав. У досліджуваний період серед селянства більшою мірою мала місце господарська або майнова нерівність, яка залежала від форм землеволодіння, землекористування й від форм експлуатації. До скасування кріпосного права соціальне розшарування села не отримало широкого розвитку. Майнове розшарування, знеземелення серед селян вплинуло на формування кадрів промислових і транспортних працівників.

Аналізуючи дані про чисельність і склад робітних людей у Київській губернії в першій половині XIX ст., зазначимо, що вони не були ще промисловими пролетарями. Серед них було багато селян та міщан, котрі тимчасово строково чи сезонно працювали в промисловості.

6. Самодержавна політика здійснювалася в першу чергу за допомогою царських урядовців: генерал-губернаторів, губернаторів із числа генералів, – які поєднували широкі військові та цивільні функції, а також зосереджували в руках адміністрацію, поліцейську і судову системи. Повноваження губернаторів Київської губернії визначалися низкою нормативно-правових актів. Їх

діяльність була спрямована на централізацію соціально-економічного, релігійного й культурного життя регіону. Досить часто верховна влада делегувала значні повноваження персонально тому сановникові, який користувався довірою царя, і це надавало його діям легітимності та самостійності.

Освітній рівень губернаторів був одним із критеріїв кадрової політики держави, хоча й не головним при призначенні на посаду. Протягом першої половини ХІХ ст. пріоритет надавався губернаторам із військовою освітою, а з часу становлення та розвитку університетів серйозна увага приділялася здобуттю губернаторами університетської і юридичної освіти.

Основна частина київських губернаторів перебувала на своїх посадах значно менше середнього терміну правління, що свідчить про нестабільність у губернському корпусі. Не дивлячись на підвищення освітнього, професійного рівня губернаторів, протягом першої половини ХІХ ст. якість управління губернією падає, оскільки і регіон, і імперія загалом потребували принципово нової системи влади.

7. Конфесійно-етнічна структура населення Київської губернії в першій половині ХІХ ст. зазнала змін. Аналіз архівних та опублікованих документів свідчить про те, що царський уряд розробив і впровадив заходи, спрямовані на утвердження православного віросповідання та обмеження впливу інших конфесій, зокрема, уніатів, католиків. Крім того, у результаті проведених реформ сама православна церква докорінно змінилася: отримала чітку єпархіальну та парафіяльну структуру, змінила свою економічну та частково соціальну основу. Аналіз життя і діяльності священнослужителів Київської губернії дозволяє зробити висновок про їх значну роль в соціокультурному і релігійному розвитку суспільства, вагомий внесок у розв'язання церквоно-освітнянських проблем. У першій половині ХІХ ст. у Київській губернії відбуваються й певні зміни, пов'язані з розширенням мережі закладів охорони здоров'я та соціального забезпечення населення. Система охорони здоров'я регіону поділялася на державну і приватну. Державна система в Київській губернії працювала слабо й не могла забезпечити потреби

зростаючого населення, тому уряд намагався перекласти відповідальність на приватну систему охорони здоров'я. Ці заходи здорожчували медицину, робили її недоступною для незабезпечених прошарків населення. Охорона здоров'я та соціальне забезпечення населення повністю залежало від державних чиновників та волі приватних осіб, жодного вичерпного законодавства щодо захисту мешканців губернії не існувало.

Культурно-освітня

інфраструктура Київської губернії дореформеного періоду змінювалася залежно від розвитку суспільства в політичній, економічній, соціальній і духовній сферах. У досліджуваній період відкривалися навчальні заклади різних рівнів, які не могли задовольнити освітні потреби мешканців регіону. Недостатнім було матеріально-технічне, фінансове, педагогічне забезпечення освітніх установ, що негативно впливало на культурно-освітній рівень основної маси населення.

Правове становище навчальних закладів визначалося комплексом урядових документів, які формували правовий механізм, що регулював діяльність університету Св. Володимира, Академії, гімназій, повітових освітніх закладів, створювали правові передумови й умови управлінської праці, відображаючи конкретні соціальні ситуації в суспільстві.

8. Дослідження розвитку Київської губернії в першій половині XIX ст. виявило й низку ще недостатньо вивчених аспектів. Зокрема, важливим напрямом подальшої розробки цієї проблеми є виявлення й систематизація архівних матеріалів, а саме метричних, сповідальних, клірових книг тощо, які б повніше висвітлювали соціальні процеси в регіоні, питання родоводів, ставлення церкви, окремих священнослужителів до розвитку освіти, відбування населенням церковних обрядів. До недостатньо досліджених належить і аналіз економічного розвитку краю. Важливими та маловивченими залишаються питання трудової та соціальної міграції населення, переселенські рухи різних національних груп; система відповідальності державних службовців за посадові злочини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України

(ЦДІАК України) у м. Києві

Ф. 127. Киевская духовная консистория

1. Оп. 354.
Спр. 217. Акты о количестве церков и парафияльных дворов в Киевской епархии, 72 арк.
2. Оп. 354.
Спр. 218, Ведомости о церквях, приходах и прихожанах Киевской епархии за 1800 г., 81 арк.
3. Оп. 354.
Спр. 219. Клировые ведомости Киевской епархии за 1800 г., 440 арк.
4. Оп. 959.
Спр. 9. Ведомость об открытии в 1847 году в с. Черняхове Киевского уезда церковно – приходского училища и количестве учащихся. 1847 г., 10 арк.
5. Оп. 1011.
Спр. 1889. Клировые ведомости Киевской епархии Липовецкого уезда во Второй части Благочиния за 1838 г., 42 арк.

Ф. 182. Канцелярия Митрополита Киевского

6. Оп. 1.
Спр. 39. Дело о выдачи отпускной об освобождении от крепостной зависимости крестьян с. Тростянца (Киевская епархия), 37 арк.
7. Оп. 1.
Спр. 54. Дело священника Руданского отправленного в Мошногорский монастырь, 63 арк.
8. Оп. 1.
Спр. 64. Дело священника Антонова о подстрекательстве крестьян села Макеевки (Киевская епархия), арк. 32
9. Оп. 1.
Спр. 104. Дело по обвинению священника Цивинского в отказе хоронить крестьян (Киевская епархия), 41 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора

10. Оп. 1.

- Спр. 61. Дело по указу Сената о введении новой структуры и форм делопроизводства в Губернских правлениях 24 февр. 1845 г. – 27 февр. 1854 г., 88 арк.
11. Оп. 1.
Спр. 223. Дело о взыскании с помещицы г. Шпола Звенигородского уезда Киевской губернии Лопухиной денег в пользу австрийского подданного музыканта Ю. Беллолли за преподавание музыки в Шполянском институте благородных девиц, принадлежащим ей. 5 сент. 1827 г. – 4 окт. 1834 г., 40 арк.
12. Оп.1.
Спр. 728. Дело об уклонении помещиков Радомысльского повета от исполнения обязанностей депутата гражданского департамента Киевского Главного суда. 1830 г., 13 арк.
13. Оп. 1.
Спр. 1160. Дело об отказе выдаче приданного помещиком Киевской губернии генерал-майором А. Давыдовым своей дочери выданной замуж за бывшего французского посла в Швейцарском союзе Гобриана и оказавшегося в ничтожном материальном положении из за июльской 1830 г. революции во Франции. 1831 г., 11 арк.
14. Оп. 1.
Спр. 1266. Дело о проведении выборов в городские учреждения г. Киева. 23 янв. – 9 авг. 1832 г., 12 арк.
15. Оп. 1.
Спр. 1363. О водолечебнице в с. Костановки Звенигородского повета Киевской губернии принадлежащей помещикам Лопухиным. Из отчёта Министру внутренних дел за 1833 г., 209 арк.
16. Оп. 1.
Спр. 1609. Представление Киевского гражданского губернатора и рапорт инспектора Киевской врачебной управы об инспектировании медицинских учреждений Киевской губернии. 1834 г., 12 арк.
17. Оп. 1.
Спр. 1803. Сведения об аптеках в Киевской губернии 1835 г. Из отчёта Киевского гражданского губернатора за 1835 г., 242 арк.

18. Оп. 1.
Спр. 2137. Дело о проведении Генерал-Губернатором ревизии присутственных мест Киевской губернии. 1836 г., 79 арк.
19. Оп. 1.
Спр. 2254. Указ Сената от 10 июня 1837 г. о предоставлении городским думам права составлять сметы на строительство и ремонт городских зданий. 1837 г., 19 арк.
20. Оп. 1.
Спр. 2647. Дело о разрешении провизору Гольдману открыть аптеку в г. Ржищеве. Февр. – мар. 1838 г., 53 арк.
21. Оп. 1.
Спр. 2929. Дело об учреждении в г.Киеве глазной лечебницы. 1839 г., 15 арк.
22. Оп. 1.
Спр. 4823. Проект указа генерал-губернатора о наименовании Института благородных девиц Императорским институтом св. Ольги. 1844 г., 20 арк.
23. Оп. 1.
Спр. 4996. Дело об учреждении в г. Киеве «Киевского собрания для почетных граждан и купцов». 19 нояб. – 26 нояб. 1844 г., 17 арк.
24. Оп. 1.
Спр. 5965. О вынесении благодарности генерал-губернатору Бибикову Киевскому Коменданту Пенкержевскому и другим лицам за образцовый порядок и устройство Киевского военного госпиталя. Из циркуляра по управлению генерал-губернатора от 1 июля 1845 г., 34 арк.
25. Оп. 1.
Спр. 5967. Ведомость об учреждении в г.Киеве лечебницы Киевских искусственных минеральных вод. 22 апр. 1846 г., 47 арк.
26. Оп. 1.
Спр. 6474. О постройке городской больницы, фельдшерской школы, здания кадетского корпуса в г. Киеве. Из отчета генерал-губернатора Николаю I за 1846 г., 118 арк.
27. Оп. 33.
Спр. 330. Дело по жалобе дьячка Лугового за нанесенные ему побои, 32 арк.
28. Оп. 35.
Спр. 1268, Дело о смерти шинкарки корчмы в с. Дубровке М. Черноуской от побоев нанесенных ей зятем. 5 окт. – 30 нояб. 1858 г., 18 арк.
29. Оп. 41.

- Спр. 20. Ведомости о сословиях проживающих в Киевской губернии. 1862 г., 18 арк.
30. Оп. 42.
Спр. 45. Дело о рассмотрении жалобы крестьянина деревни Пилявы Радомысльского повета Киевской губернии Е. Демиденка на приказчика Антипова наказавшего его розгами и заковавшего в колодки за отказ выйти на барщину по причине болезни. 7 авг. 1856 – 5 июля 1859 г., 35 арк.
31. Оп. 58.
Спр. 55. Сведения о строительстве здания городской больницы в г. Сквире. 1827–1834 гг., 70 арк.
32. Оп. 64.
Спр. 180. Дело о разрешении помещице Фримент открыть в г. Киеве пансион. 1832 г., 30 арк.
33. Оп. 65.
Спр. 220. Дело об отдаче генерал-майорше Нарышкиной урожденной графини Потоцкой бронзового бюста ее покойного отца который находился в конфискованном Уманском имении. 1833 г., 6 арк.
34. Оп. 65.
Спр. 381. Дело об открытии монахинями в г. Бердичев девичьего пансиона. 24 сент. – 27 дек. 1833 г., 10 арк.
35. Оп. 65.
Спр. 395. Дело об учреждении в Киеве кадетского корпуса. 1833 г., 95 арк.
36. Оп. 66.
Спр. 42. Ведомости о расходе и приходе сумм, находящихся в распоряжении уездных городских дум Киевской губернии. 1834 г., 378 арк.
37. Оп. 66.
Спр. 154. Дело о ремонте лазарета для нижних воинских чинов в г. Василькове. 9 апр. – 3 нояб. 1834 г., 69 арк.
38. Оп. 68.
Спр. 4. Рапорт городских властей о состоянии городских больниц в Черкассах, Звенигородке, Умани, Сквире, Липовце, Тараще, Чигирине в декабре 1835 г. 1836 г., 122 арк.
39. Оп. 68.
Спр. 7. Дело об открытии I Киевской гимназии. 8 – 9 янв. 1836 г., 8 арк.
40. Оп. 72.

- Спр. 444. Об учреждении фельдшерской школы в г.Киеве. Из циркуляра от 1 мар. 1842 г., 18 арк.
41. Оп. 77.
Спр. 22. Дело о строительстве в г. Каневе городской больницы. 17 янв. 1844 г. – 4 окт. 1847 г., 42 арк.
42. Оп. 78.
Спр. 45. Дело о ежемесячном освидетельствовании городских больниц по Киевской губернии. 7 февр. 1845 г. – 9 янв. 1846 г., 23 арк.
43. Оп. 78.
- Спр. 246. Дело
- о прошении Кременецкого мещанина Н. Хороша о перечислении его в мещанство г. Коростышева 26 июня 1845 г., 15 янв. 1846 г., 19 арк.
44. Оп. 80.
Спр. 266. Дело по отношению Министра Внутренних дел с представлением Киевской Казенной палаты об испрошении разрешения в каком здании должны считать купцов и другого звания людей по Киевской губернии. 1847 г., 15 арк.
45. Оп. 81.
Спр. 290. Дело по предоставлению Киевского губернского правления о ремонте здания Таращанского училища. 1848 г., 36 арк.
46. Оп. 81.
Спр. 429. Дело о жалобе мещанина Калашникова на непречесление его в купечество г. Василькова. 5 окт. 1848 г. – 7 янв. 1849 г., 7 арк.
47. Оп. 82.
Спр. 398. Дело о запрещении евреям Дашевского общества переходить в купеческое сословие без разрешения. 1849 г., 31 арк.
48. Оп. 82.
Спр. 399. Дело о запрещении евреям Демеевского общества переходить в купеческое сословие без разрешения общества. 1849 г., 12 арк.
49. Оп. 83.
Спр. 49. Дело по представлению Киевского Губернского Правления о продаже в г. Махновке дворянского дома. 1850 г., 41 арк.
50. Оп. 83.
Спр. 287. Дело о прошении вдовы дворянки Клубоцкой о принятии её сына Семена в фельдшерскую школу за счет подольского приказа общественного призрения. 24 июня – 9 авг. 1850 г., 12 арк.

51. Оп. 84.
Спр. 69. Дело по прошению еврейского общества г. Каменки о взыскании денег с сборщика Школьницкого и казначея Кучеренко на пополнение казенной недоимки и о запрещении перечислять их в купцы. 15–27 янв. 1851 г., 12 арк.
52. Оп. 87.
Спр. 277. Дело о перечислении из мещанского в купеческое звание 12 еврейских семей букского общества г. Буки Уманского уезда Киевской губернии. 1856 г., 18 арк.
53. Оп. 136.
Спр. 46 а. Дело о несчастном случае на кирпичном заводе в г. Киеве в урочище Корчеватом (при добывании глины убито рабочих). 7 апр. 1833 г., 17 арк.
54. Оп. 140.
Спр. 77. Дело о жалобе дворянина Стебицкого на неправильную запись его в Звенигородское мещанство. 1834 г., 8 арк.
55. Оп. 140.
Спр. 332. Дело о рассмотрении жалобы вдовы Полижовой на незаконную продажу её сына от первого брака с козаком Безименным ротмистру Дмитровичу, проживающего в г. Петриновка Киевского уезда. 1834 г., 7 арк.
56. Оп. 142.
Спр. 10. Переписка с Радомысльским земским судом от 19 – 23 янв. 1835 г. по жалобе мещанки Войцеховской на выборного с. Рудни Булганова за чрезмерное обременение ее повинностями, 12 арк.
57. Оп. 142.
Спр. 112. Дело об обременении чрезмерными работами и жестоким наказании крестьян помещиком Троплиневичем с. Окладного Махновского уезда Киевской губернии. 1835–1845 гг., 107 арк.
58. Оп. 142.
Спр. 1221, Дело о жителях г. Романовки отбывающих свободу из владения помещика Залевского (Сквирский уезд). 1835 г., 11 арк.
59. Оп. 148.

Спр. 613.

Сообщение Киевского губернского прокурора от 10 августа 1839 г. о

правильном применении законов при решении уголовных дел в присутственных местах Киевской губернии. 1839 г., 6 арк.

60. Оп. 149.
Спр. 313. Дело по жалобе статского советника Горилевича на Киевское губернское правление за нерасмотрение его дела о взыскании долга с помещика Бусловича. 24 мая – 3 июня 1840 г., 13 арк.
61. Оп. 149.
Спр. 807. Дело по жалобе проживающего в г. Киеве губернского секретаря Рена и гражданина Котляревского на Киевское губернское правление за взыскание с него штрафа за якобы незаконную продажу Котляревскому девки Смешковой. 23 окт. – 9 дек. 1840 г., 7 арк.
62. Оп. 149.
Спр. 870. Дело о розыске безвести пропавшего мальчика, работавшего на заводе по изготовлению свечных фитилей принадлежащим Чернобыльскому еврейскому кагалу (Радомысльский уезд, Киевской губернии). 7 окт. 1840 г. – 14 авг. 1843 г., 53 арк.
63. Оп. 152.
Спр. 750. Дело о жалобе дворянки г. Белогородки Радомысльского повета Гродской на мужа за нанесение ей побоев и изгнание из дома. 1843–1844 гг., 15 арк.
64. Оп. 153.
Спр. 320. Дело по жалобе поверенных Черкасского мещанского христианского общества Паюрника, Лютенко о растрате городскими старшинами общественных денег. 9 мая – 23 нояб. 1844 г., 5 арк.
65. Оп. 153.
Спр. 811. Дело по просьбе Гурского о возвращении ему документов. 1844 г., 15 арк.
66. Оп. 155.
Спр. 402. Дело по отношению и. о. управляющего Киевского учебного округа о взыскании следуемых училищному ведомству за содержание воспитанника I благородного пансиона А. Радзиевского 114 руб. 17 июня 1845 г. – 28 июля 1856 г., 21 арк.
67. Оп. 155.
Спр. 964. Дело по рапорту Липовецкого уездного стряпчего о выдаче старшиной липовецкого мещанского общества свидетельства на свободное

- жительство в других местах лицам не принадлежащим к этому обществу от 12 нояб. 1845 г. – 10 авг. 1849 г., 11 арк.
68. Оп. 159.
Спр. 117. Дело по жалобе купца А. Бродского на Киевскую полицию за неправильно арестование его лошадей. 1848 г., 17 арк.
69. Оп. 160.
Спр. 502. Дело о жалобе купца М. Онашого на неправильное устранение его Бердичевской полицией от арендного содержания мельниц принадлежащих наследникам купца Р. Рубинштейна. 1849–1850 гг., 14 арк.
70. Оп. 165.
Спр. 534. Дело по жалобе мещанки Романовой на зятя Задолинского за причинение ей побоев и других обид. 1853 г., 17 арк.
71. Оп. 169.
Спр. 720, Жалоба крестьянина Ярославской губернии Н. Кочевого на киевского купца Е. Похожного не уплатившему ему денег за работу на свечном заводе (Киевский уезд). 1856 г., 34 арк.
72. Оп. 170.
Спр. 587. Дело по представлению Киевского губернского правления о предании суду уголовной палаты депутата Таращанского мещанского общества Молчановского за растрату казенных денег в г. Тараща. 1857 г., 14 арк.
73. Оп. 436.
Спр. 6. Переписка с Липовецким земским исправником о необходимости строгого учета отработок крестьянами уезда барщины и сгонных дней (Липовецкий уезд). 1850 г., 16 арк.
74. Оп. 436.
Спр. 13. Дело о вызове на дуэль графа В. Потоцкого проживающего в с. Кошланы Сквирского уезда сыном арендного владельца Р. Малыневичем вследствие заступничества Потоцкого за несправедливо наказанного Малыневичем крестьянина. 1850 г., 41 арк.
75. Оп. 436.
Спр. 14. О принуждении помещиком З. Головинским крестьянских детей к работе на принадлежащем ему сахарном заводе в с. Прицках Каневского уезда Киевской губернии. 1851 г., 12 арк.
76. Оп. 441.

Спр. 13, 14, 58. Дела по жалобам крестьян Киевской губернии на неуплату заработанных ими денег помещиками, управляющими и арендаторами имений. 16 мар. 1857 – 3 окт. 1862 г., 36 арк., 40 арк., 53 арк.

77. Оп. 443.

Спр. 20. Дело по жалобе крестьян села Дедовщины Сквирского уезда Голенковой на помещика Хасуного незаконно отобравшего у её землю и дом. 8 дек. 1859 г. – 15 мар. 1860 г., 32 арк.

78. Оп. 443.

Спр. 64. Дело по жалобе крестьянина с. Липовки Васильковского уезда Киевской губернии принадлежащего помещикам Браницкому и Гудзенко на економа Скибинского отобравшего у него волю и нанесшего побои. 5 дек. 1859 г. – 24 янв. 1861 г., 36 арк.

79. Оп. 807.

Спр. 53. Прошение крестьян села Марьяновки на имя генерал-губернатора от 7 ноября 1856 г. о тяжелом материальном положении и притесняемых их кредиторами помещика Д. Искрына проживающего в г. Киеве. (Киевский уезд). 1856 г., 19 арк.

80. Оп. 809.

Спр. 152. Дело

по жалобе крестьян на помещика Черниговской губернии Смирнова за жестокое обращение и принуждение бесплатно работать на кирпичном заводе в с. Вышгороде. 25 окт. 1859 – 7 янв. 1860 г., 32 арк.

Ф. 484. Киевский главный суд

81. Оп. 5.

Спр. 31. Ведомости о количестве крепостных крестьян проживающих в селениях Киевского, Васильковского, Богуславского, Чигиринского, Уманского, Липовецкого, Махновского, Радомысльського, Черкасского уездов Киевской губернии. 1804 г., арк. 1–142.

82. Оп. 5.

Спр. 311. Дело о залоге помещицей Давыдовой Е. М. 115 крестьян г. Каменка наследникам помещика Эрдели за 35 тысяч ассигнаций. Из ведомости Киевского главного суда 1823 г. город Каменка Чигиринского уезда Киевской губернии. 1823 г., 9 арк.

83. Оп. 5.

Спр. 316. Сведения о залоге 444 крестьян г. Торговцы графиней С. Потоцкой в государственном земельном банке и 364 крестьян с. Зеленый Рог Уманского уезда Киевской губернии. 1826 г., 37 арк.

Ф. 485. Киевская палата уголовного суда

84. Оп. 1.

Спр. 982. Дело о жестоком обращении с крепостными крестьянами кн. Сингушка эконома Юзефа Малиновского в с. Павловке. 1803 г., 131 арк.

85. Оп. 1.

Спр. 1008. Дело о жестоком обращении с крестьянами с. Шендеровки помещика Комарницкого. 1803 г., 314 арк.

86. Оп. 1.

Спр. 1176. Табель барщины выработанной крестьянами г. Дымер (Киевский уезд). 1803–1804 гг., 312 арк.

87. Оп. 1.

Спр. 1466. Дело о жестоком обращении с крестьянами эконома Торговицкого ключа Уманского уезда принадлежащего графам Потоцким. 1807 г., 146 арк.

88. Оп. 1.

Спр. 2896. Дело о притеснении крестьян помещика Жураковского поручиком Добишевским (Таращанский уезд). 1820 г., 312 арк.

89. Оп. 1.

Спр. 3048. Дело об гнете крестьян с. Комисаровки посессионным владельцем Абрамовичем (Махновский уезд). 1820 г., 153 арк.

90. Оп. 1.

Спр. 3061. Дело об угнетении экономом помещицы Лопухиной крестьян г. Шполы (Звенигородский уезд). 1820 г., 286 арк.

91. Оп. 1.

Спр. 3286. Дело об угнетении помещиком Косовичем крестьян с. Кошланы (Сквирский уезд). 1820 г., 59 арк.

92. Оп. 1.

Спр. 5359. Дело о наказании крестьян села Малина за неповиновение помещице княгине Радзевилл (Радомысльский уезд). 1823 г., 39 арк.

93. Оп. 1.

Спр. 6204. Дело о притеснении крестьян м. Соколовки арендатором Линевичем (Уманский уезд). 1825 г., 97 арк.

94. Оп. 1.

Спр. 6325. Дело о притеснении крестьян села Рубежовки Киевского уезда помещиком Рущицким. 1826 г., 166 арк.

Ф. 486. Киевская палата гражданского суда

95. Оп. 1.
Спр. 1632. Сведения о притеснении экономом графини С. Потоцкой крестьян с. Подвысоцкого (Уманский уезд). 1815 г., 53 арк.
96. Оп. 1.
Спр. 1862. Дело о притеснении мастеров кузнечного, бондарского цехов в г. Умани графиней С. Потоцкой. 1824 г., 14 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор

97. Оп. 1.
Спр. 36. Дело о жалобе Сквирских мещан Боровских на своих сыновей отнявших у них имения. 1800 г., 22 арк.
98. Оп. 1.
Спр. 87. Предписание Киевской казенной палаты от 31 декабря о причислении к числу Звенигородских мищан 35 бывших польских жолниров и о взыскании с них податей. 1801 г., 5 арк.
99. Оп. 1.
Спр. 100. Дело о позволении казенным крестьянам заготавливать дрова и привозить их в Киев для продажи без всякого опасения. 1803 г., 35 арк.
100. Оп. 1.
Спр. 103. Дело о непозволении казенному крестьянину Давыденко приписаться в г. Дымер. 1803 г., 15 арк.
101. Оп. 1.
Спр. 182. Дело по жалобе крестьян Шендеровки на избиение, увечья и чрезмерное обременение их барщиной помещиком Комарницким. 1803–1804 гг., 48 арк.
102. Оп. 1.
Спр. 206. Дело по жалобе Радомысльского помещика на Киевское губернское правление не сообщившему о бежавшим от него крестьянине Рыжиченко, приписавшемся в г. Черкассах. 13 мая – 13 июня 1803 г., 25 арк.
103. Оп. 1.
Спр. 288. Дело о лишении земли, пастбищ и нанесение побоев управляющим имением князя Лопухина полковником Кожиным крестьян г. Корсуня ходатайствующих об освобождении от крепостной зависимости. 4 авг. 1803 г. – 3 сент. 1804 г., 44 арк.

104. Оп. 1.
Спр. 447. Дело о создании в г. Киеве Института Благородных девиц. 26 авг. 1800 г. – 22 февр. 1804 г., 7 арк.
105. Оп. 1.
Спр. 489. Предписание Министра полиции о перенесении отпуска маршалу дворянства Радомысльского повета Богдановичу. 9 февр. 1812 г., 84 арк.
106. Оп. 1.
Спр. 539. Переписка с Киевской городской полицией об аресте купца Рыбальченко, имеющего несколько паспортов. 13–14 мая 1804 г., 12 арк.
107. Оп. 1.
Спр. 569. Дело о проведении осмотра Киевским военным губернатором присутственных мест Киевской губернии. 5 июня – 22 сент. 1804 г., 34 арк.
108. Оп. 1.
Спр. 761. Переписка с Киевским Магистром о проведении выборов в местные городские учреждения. 21 дек. 1804 г. – 5 янв. 1805 г., 15 арк.
109. Оп. 1.
Спр. 781. Дело о наказании квартальным офицером г. Киева Шелепучиним солдата Сергиенка розгами. 1804 г., 187 арк.
110. Оп. 1.
Спр. 782-а. Сообщение Киевского Губернского Правления о деятельности священников Черкасского староства князя Сангушка (Черкасский уезд Киевской губернии). 1804 г., 165 арк.
111. Оп. 1.
Спр. 782-б. Дело о нанесении економом Хожевским побоев крестьянам с. Павлюки, принадлежащего помещику Ржевскому (Липовецкий уезд Киевской губернии). 1804 г., 60 арк.
112. Оп. 1.
Спр. 782-в. О лишении дворянского звания шляхтичей Ильинского и Креповского за написание фальшивых документов. 1804 г., 39 арк.
113. Оп. 1.
Спр. 783. Сообщения Министру Внутренних дел от 4 января 1805 г. о пожаре в Киевской городской больнице. 1805 г., 38 арк.
114. Оп. 1.
Спр. 784. Циркуляр министра внутренних дел от 3 февраля 1805 г. о постройке зданий для присутственных мест в г. Киеве и в поветовых городах Киевской губернии. 1805 г., 59 арк.
115. Оп. 1.

- Спр. 786. Сообщение Киевского губернского правления от 1804 г. об участии священников в крестьянских волнениях. 1804 г., 34 арк.
116. Оп. 1.
Спр. 795. Дело об отведении помещений для лазарета Уманского полка. 1805 г., 34 арк.
117. Оп. 1.
Спр. 807. Сообщение Киевского губернского правления от 16 февраля 1805 г. об обременении помещиком села Потока Каневского уезда отставного солдата Шишковского податями. 1805 г., 72 арк.
118. Оп. 1.
Спр. 854. Переписка с киевской полицией о присвоении купцом Абрамовичем 2 тыс. рублей, принадлежащих Черкасскому купцу Шлеймовичу. 18 марта – 27 марта 1805 г., 21 арк.
119. Оп. 1.
Спр. 894. Дело о жалобе Васильковских крестьян на отобрание у них части пахотной земли и леса в пользу города. 1805 г., 16 арк.
120. Оп. 1.
Спр. 944. Дело о присылки из Черкасской, Чигиринской и Звенигородской Дум по 250 рублей на квартиры в г. Киеве. 1805 г., 13 арк.
121. Оп. 1.
Спр. 1083. Дело по жалобе графа Самойлова на шляхтича Тхоревского нанесшего ему оскорбление в Черкасском поветовом суде. 1806 г., 14 арк.
122. Оп. 1.
Спр. 1135. Рапорт Киевского Главного суда от 7 марта 1810 г. о наказании плетьюми крестьян с. Великой Волняны помещика Огера, Демчука и Круглика за побег из-под караула (Таращанский уезд). И о взыскании денег с крестьянина с. Тарасовки Фуценко за порубку леса (Чигиринский уезд), 20 арк.
123. Оп. 1.
Спр. 1142. Дело о постройке 10 флигелей при Киевском военном госпитале. 1810 г., 41 арк.
124. Оп. 1.
Спр. 1147. Предписание Киевскому губернскому правлению от 13 июля 1810 г. о жестоком наказании помещиком с. Лучина Милевским крестьянина Кириченко (Сквирский уезд). 1810 г., 22 арк.
125. Оп. 1.

- Спр. 1177. Дело о запрещении дуэли между сыном коморника Куприцким и помещиком Таращанского уезда Островским. 4 —26 июля 1810 г., 31 арк.
126. Оп. 1.
- Спр. 1229. Ведомость о количестве купцов и мещан проживающих в городе Киеве. 1811 г., 19 арк.
127. Оп. 1.
- Спр. 1236. Сообщение Киевскому губернскому правлению от 18 января 1811 г. о нанесении жестоких побоев економом с. Макарово, принадлежащего помещику Грушевскому крестьянам (Киевский уезд). 1811 г., 13 арк.
128. Оп. 1.
- Спр. 1259. Сообщение Киевского губернского правления от марта 1811 г. о самоубийстве Васильковского дворянина Комаровского. 1811 г., 13 арк.
129. Оп. 1.
- Спр. 1489. Предписание Министра полиции от 19 апреля 1812 г. о предании суду помещиков Пионтковского и Михайловского за нападение на имение помещика Тимановича. 1812 г., 209 арк.
130. Оп. 1.
- Спр. 1496.
- Рапорт Киевского Магистрата от 13 февраля 1812 г. о присвоении киевским мещанином Овсянниковым денег принадлежащих мещанину Рабиновичу г. Киев. 1812 г., 30 арк.
131. Оп. 1.
- Спр. 1569. Дело о проведении осмотра Киевским военным губернатором присутственных мест Киевской губернии. 1804 г., 73 арк.
132. Оп. 2.
- Спр. 45. Дело о споре между мещанами г. Богуслава и владельцами г. Богуслава гр. Браницкими из-за уплаты чинша и податей, и о переселении богуславских мещан в г. Звенигородку Киевской губернии. 7 авг. — 16 сент. 1827 г., 20 арк.
133. Оп. 2.
- Спр. 194. Жалобы мещан, купцов, дворян и других лиц на полицейских и судебных чиновников, Магистраты, Киевское губернское правление и на другие учреждения за неправильные судебные решения по имущественным спорам, за оскорбления, аресты, побои. 9 июня 1827 г. — 12 апр. 1828 г., 107 арк.

134. Оп. 2.
Спр. 215. Донесение Киевского военного губернатора шефу корпуса жандармов и Министерству Внутренних Дел о результатах ревизии деятельности учреждений. 1827 г., 89 арк.
135. Оп. 2.
Спр. 222. Об отдаче дворян в солдаты за кражи. 1828 г., 92 арк.
136. Оп. 2.
Спр. 228. Указы Сената об отдаче крестьян в солдаты. 1828 г., 92 арк.
137. Оп. 2.
Спр. 240. Дело о жалобе мещанки г. Черкасс Цилиховой на помещика Скибицкого за наложение ареста на ее имущество. 1828 г., 40 арк.
138. Оп. 2.
Спр. 331. Дело об избииении солдатки П. Седенковой економом Гурским за отказ выйти на барщину (Киевский уезд). 1828 г., 11 арк.
139. Оп. 2.
Спр. 353. Ведомости уездных и нижних земских судов и других учреждений о крестьянах отыскивающих вольности. 1826 г., 116 арк.
140. Оп. 2.
Спр. 436. Докладные записки Николаю I и Министру Юстиции об упрощении системы делопроизводства в губернских правлениях, учреждении кадетского корпуса в г. Киеве, устранении от выборов дворян находящихся под секретным надзором. 20 февр. 1828 г. – 27 янв. 1829 г., 35 арк.
141. Оп. 2.
Спр. 477. Дело о дуели между дворянином С. Пелиховским и подкоморным Торчинским (Сквирский уезд). 19 марта – 21 мая 1829 г., 16 арк.
142. Оп. 2.
Спр. 500. О расследовании причин ссоры между помещиками Махновского и Сквирского уездов Петковским и Торчинским, происшедшей в с. Глуховцы. 19 марта – 21 мая 1829 г., 34 арк.
143. Оп. 2.
Спр. 579. Дело о выяснении причин неявки дворян к исполнению обязанностей по выборным должностям. 6 июня – 4июля 1830 г., 13 арк.
144. Оп. 2.
Спр. 591. Дело о жалобе мещанки Пастуховой на Киевский магистрат за медленное рассмотрение просьбы об охране имущества оставшегося после смерти ее дочери. 30 июня 1830 г. – 1 марта 1831 г., 8 арк.
145. Оп. 2.

- Спр. 606. Из рапорта Николая I от 15 ноября 1830 г. о выборах в Магистраты и городские Думы. 1830 г., 96 арк.
146. Оп. 2.
Спр. 630. Дело о росте заболеваний среди рабочего населения в г. Киеве. 15 – 26 авг. 1830 г., 88 арк.
147. Оп. 2.
Спр. 740,
Циркуляр Министерства Внутренних Дел от 19 марта 1831 г. об инструкциях для должностей экзекутора, дежурного секретаря, архивариуса по губернскому правлению. 1831 г., 52 арк.
148. Оп. 3.
Спр. 171. О взятии в опеку аптеки в г. Ходоркове Сквирского уезда Киевской губернии с медикаментами и другим имуществом принадлежавшей покойной матери несовершеннолетних Якубовских. 1826 г., 56 арк.
149. Оп. 3.
Спр. 327. Дело по жалобе графа А. Потоцкого на врачебную управу за отказ ему открыть вторую аптеку в г. Умани. 17 окт. – 8 нояб. 1828 г., 45 арк.
150. Оп. 3.
Спр. 383. Дело о взыскании с бывшего старосты г. Звенигородки Неживенко растраченных им денег Звенигородского мещанского общества. 27 сент. 1828 г. – 11 янв. 1829 г., 17 арк.
151. Оп. 3.
Спр. 598. Дело о рассмотрении жалобы мещан Г. Шишкова, Н. Федорченко, и Ф. Погуляева на Киевский магистрат за чрезмерное взыскание казенных податей. 24 июня 1830 г. – 30 февр. 1832 г., 14 арк.
152. Оп. 3.
Спр. 650. Дело об отклонении ходатайства мещанина Д. Антонова об освобождении его от уплаты денег за приписание его с семьей в Звенигородские мещане. 27 июля – 4 авг. 1830 г., 12 арк.
153. Оп. 3.
Спр. 668. Дело о переводе Чигиринской больницы в неудобное помещение. 1830 г., 14 арк.
154. Оп. 3.
Спр. 891. Дело о рассмотрении жалобы Черкасского старообрядческого мещанского общества на мещан Каурова, Полякова, Бондарева, Павлова за

присвоение купеческого звания без увольнения из своего сословия. 13 марта – 28 сент. 1831 г., 13 арк.

155. Оп. 5.

Спр. 21.

Ведомости о количестве больных , находящихся в 4-х классном Киевском госпитале. Июль – сент. 1827 г., 79 арк.

156. Оп. 5.

Спр. 34. Дело об осмотре Киевского военного госпиталя военным губернатором 18–20 сент. 1827 г., 106 арк.

157. Оп. 5.

Спр. 484. Дело об отправлении в г. Старую Руссу находившемся в киевском военном госпитале по болезни кантонистов Киевского батальона Морозюка и Васюченка для лечения минеральными водами. 3 6 июня 1830 г., 15 арк.

158. Оп. 5.

Спр. 1423. Дело о разборе доноса поручика Куликовского на коллежского секретаря Васильковского нижнего земского суда о незаконном присвоении звания дворянина. 17 дек. 1829 г. – 28 февр. 1831 г., 96 арк.

159. Оп. 5.

Спр. 1531. Дело о рассмотрении жалобы торговца горячим вином в с. Пищиках купца Ф. Грибинского на экономию помещицы Браницкой (Васильковский уезд). 9 июня – 24 окт. 1830 г., 19 арк.

160. Оп. 5.

Спр. 1709. Дело о рассмотрении жалобы поверенного помещика Эстергази на помещицу с. Чубинец Дунаевскую за отобрание волов и принадлежащих Эстергази крестьян, проживающих в селе Таборовое Сквирского уезда. 6–30 янв. 1831 г., 14 арк.

161. Оп. 5.

Спр. 1722. Дело о денежной претензии проживающей в Тернопольской области австрийской подданной Тарковской-Терезии к наследникам покойного графа Ксаверия Брокицкого, проживающего в Васильковском уезде. 19 марта – 16 окт. 1831 г., 10 арк.

162. Оп. 5.

Спр. 1783. Дело о

продаже с публичных торгов имущества принадлежащего покойному

помещику С. Чайковскому находящегося у его брата в с. Михейках с целью возвращения долга Александровскому пехотному полку за купленные волы (Радомысльский уезд). 1831 г., 5 арк.

163. Оп. 5.

Спр. 1841. Дело о возвращении земли наследникам помещика имения в с. Липянка и Куликове Чахурского имущества и скота отобранного помещиком Марковским (Чигиринский уезд). 1 сент. 1831 г. – 2 янв. 1832 г., 14 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа

164. Оп. 3.

Спр. 161. Дело о запрещении предоставлять отпуска для поездки домой ученикам неблагонадежного поведения и сомнительного образа мыслей. 1837 г., 162 арк.

165. Оп. 3.

Спр. 318. Отчет об осмотре директором народных училищ Киевской губернии Каневского, Златопольского, Махновского уездных дворянских училищ. 1837 г., 10 арк.

166. Оп. 4.

Спр. 51. О количестве учеников училища землемеров подведомственного 1-ой Киевской гимназии. 1838 г., 4 арк.

167. Оп. 4.

Спр. 246. О количестве учеников и учителей в Киево-Подольском, Киево-Печерском, Радомысльском, Махновском, Каневском, Златопольском, Сквирском, Таращанском, Звенигородском, Черкасском, Чигиринском, Васильковском приходских училищах. 1838 г., 44 арк.

168. Оп. 6.

Спр. 25. О закрытии некоторых пансионов в Киевской губернии с указанием учившихся в них воспитанников. Из сообщения генерал-губернатору. 27 янв. 1840 г., 40 арк.

169. Оп. 6.

Спр. 26. О

закрытии училищ землемеров при 1-ой Киевской гимназии с указанием числа учеников. 1840 г., 25 арк.

170. Оп. 7.

Спр. 15. Дело об утверждении в должностях учителей, инспекторов, смотрителей гимназий и уездных училищ округа. 1841–1847 гг., 67 арк.

171. Оп. 8.
Спр. 329. О количестве учителей и учеников в фельдшерской школе г. Киева, изучаемых предметах, времени открытия. Из ведомости об учебных заведениях не состоящих в ведении Министерства народного просвещения. 1842 г., 120 арк.
172. Оп. 8.
Спр. 330. О количестве учителей и учеников в фельдшерской школе в г. Киеве, изучаемых предметах. 1843 г., 20 арк.
173. Оп. 9.
Спр. 322. О количестве приходских училищ Киевской губернии и числе преподавателей в них. Из сообщения директора 2-ой Киевской гимназии и училищ Киевской губернии. 24 нояб. 1843 г., 6 арк.
174. Оп. 10.
Спр. 10. Распоряжение директорам училищ Киевской губернии от 23 августа 1844 г. об обязательном ношении формы и соблюдении определенного вида учениками гимназий и уездных училищ. 1844 г., 41 арк.
175. Оп. 12.
Спр. 441. Список преподавателей Института Благородных девиц с указанием размера заработной платы. 1846 г., 10 арк.
176. Оп. 15.
Спр. 3. Об условиях приема дворян на военную службу. Из циркуляра генерал-губернатора. 1849 г., 26 арк.
177. Оп. 15.
Спр 35. Переписка с директором Белоцерковской гимназии о разрешении перевода в следующие классы учеников начальных классов здавших удовлетворительно все экзамены кроме латинского языка. 14–24 авг. 1849 г., 45 арк.
178. Оп. 16.
Спр. 294. Ведомость о пожертвованиях поступивших в Белоцерковскую гимназию. 1850 г., 62 арк.
179. Оп. 16.
Спр. 556. О количестве сельских приходских училищ подведомственных Палате государственных имуществ и числе учеников и наставников в них. Из сообщения директора 2-ой Киевской гимназии и училищ Киевской губернии. 14 нояб. 1850 г., 6 арк.

180. Оп. 17.
Спр. 21. Циркуляр Департамента Народного Просвещения от 16 мая 1851 г. о разрешении воспитанникам окончившим благородные пансионы при гимназиях поступать на гражданскую или военную службу в другие губернии лишь в случае отсутствия вакансий в губернии где был закончен пансион. 1851 г., 13. арк.
181. Оп. 17.
Спр. 129. Переписка с I отделением Киевского губернского правления о почетном попечителе Киевских гимназий Злотницком участвующем в собрании дворян для выборов членов I отделения правления. 28 февр. – 24 марта 1851 г., 4 арк.
182. Оп. 19.
Спр. 45. Об указе царя о принятии мер против увеличения числа пансионеров и частных учебных заведений. 1834 г., 5 арк.
183. Оп. 22.
Спр. 264. Ведомости о читаемых предметах числе учащихся окончивших курс учебы в высших и средних учебных заведениях округа. 1835–1856 гг., 27 арк.
184. Оп. 87.
Спр. 57. Дело о переводе Волынского лицея из города Кременца в город Киев. 1833 г., 77 арк.
185. Оп. 260.
Спр. 4. Уведомление директора 1-ой Киевской гимназии о выпускниках их поведении. Список учеников прилагается. 26 июня 1837 г., 13 арк.
- Ф. 711. Киевская духовная академия**
186. Оп. 1.
Спр. 30. Дело о необходимости учреждения в г. Сквире уездного училища или переводе в г. Сквиру уездного училища из г. Черкасс. 10 сент. – 5 дек. 1803 г., 6 арк.
187. Оп. 1.
Спр. 91. Дело о чтении преподавателями Академии проповедей в дни религиозных праздников. 29–31 окт. 1803 г., 8 арк.
188. Оп. 1.
Спр. 194. Предписание Киевской духовной дикастории о переводе студента Академии Любчинского И. из духовного в светское звание. 1806 г., 2 арк.
189. Оп. 1.

Спр. 444. Доклад правления Академии Киевскому и Галицкому митрополиту от 13 октября 1816 г. о предоставлении ректору Академии Архимандриту Иоасафу право толковать слово Божие студентам и воспитанникам по воскресным дням. 1816 г., 5 арк.

190. Оп. 2.

Спр. 88. Дело об использовании денежных средств Киевской Академии Киевской семинарией. 22 февр. – 30 окт. 1818 г., 26 арк.

191. Оп. 2.

Спр. 183. Предписание комиссии духовных училищ от 28 декабря 1819 г. о правилах приема и исключения из Киевской семинарии детей дворян и купцов. 1819 г., 5 арк.

192. Оп. 2.

Спр. 327.

Представление семинарий Киевского духовно – учебного округа о получении библиотеками книг и стихотворений пожертвованных графом Хвостовым Д. И. 1820 г., 7 арк.

193. Оп. 2.

Спр. 1046. Дело о передаче помещения библиотеки Академии для библиотеки Киевской семинарии. 22–30 дек. 1825 г., 4 арк.

194. Оп. 2.

Спр. 1530. Дела об ассигновании денежных средств на содержание семинарии и училищ Киевского духовного учебного округа. 1830–1839 гг., 43 арк.

195. Оп. 2.

Спр. 1945. Списки профессорско-преподавательского состава и служащих семинарий и училищ Киевского духовно-учебного округа. 1831 г., 12 арк.

196. Оп. 2.

Спр. 2697. Замечание комиссии духовных училищ от 20 мая 1837 года на конспекты по богословию, составленные Киевской семинарией. 1837 г., 4 арк.

Ф. 712. Киевская духовная семинария

197. Оп. 5.

Спр. 90. Дело о назначении учителя Закона Божьего для Киевской первой гимназии. 24 апр. – 4 июня 1837 г., 16 арк.

198. Оп. 6.

Спр. 12. Годичная ведомость о поступлении, успеваемости, поведении и содержании учеников Черкасских уездного и приходского училищ. 1820 г., 23 арк.

199. Оп. 6.
Спр. 35. Дело о выселке в 3 ий полицейский участок города Киева студентов Киевской семинарии Ботвинского К., Киницкого И. обвиняемых в нанесении побоев мещанину Коваленко Н. 26 февр. – 19 марта 1820 г., 14 арк.
200. Оп. 6.
Спр. 90. Дело о перекрытии крыши Черкасского приходского училища. 1820 г., 18 арк.
201. Оп. 6.
Спр. 107. Дело об открытии уездного и приходского духовных училищ в г. Паволочи Сквирского уезда Киевской губернии. 1820 г., 15 арк.
202. Оп. 6.
Спр. 327. Предписание правления Киевской духовной Академии о заведении для подведомственных Киевской семинарии уездных и приходских училищ печати. 20 нояб. 1822 г. – 28 июня 1823 г., 12арк.
203. Оп. 6.
Спр 612. Конспекты уроков, ведомости об успеваемости, поведении и разрядный список учеников Богуславских уездного и приходского училищ. 1825 г., 58 арк.
204. Оп. 6.
Спр. 833. Дело о приеме детей священно и церковно служителей в духовные училища и семинарии Киевской Епархии на казенное содержание. 10 марта – 9 окт. 1829 г., 45 арк.
- Ф. 2219. Фонд Михайловської. Поміщики Київської губернії**
205. Оп. 1.
Спр. 76. Дело по жалобе Иоахима Седницкого с братьями на помещика Павла Михайловского за оскорбления чести и в краже документов о шляхетском происхождении. 1804 г., 15 арк.
206. Оп.1.
Спр. 118. Проекты помещика Эразма Михайловского об улучшении ведения хозяйства и быта в имениях с. Соловьивки, Раданов и Вербов Сквирского уезда. 1826 г., 29 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора

207. Оп. 3. Спр. 770.
Дело о сдаче в аренду на сезон двух казенных садов в г.Киеве. 1800 г., 8 арк.
208. Оп. 3. Спр. 787. Сведения о помещиках Киевской губернии разводивших шелковичные деревья. 1801 г., 9 арк.
209. Оп. 3. Спр. 1152. Доходы ведомства департамента казенных имуществ за 1803 г., 190 арк.
210. Оп. 3. Спр. 1424. Сведения о помещиках Киевской губернии. 1804 г., 10 арк.
211. Оп. 3. Спр. 2107. Сведения о работающих на казенных предприятиях Киевской губернии. 1804 г., 142 арк.
212. Оп. 3. Спр. 2160. Сведения Киевского городского магистрата о здешних купцах и мещанах. 1808 г., 27 арк.
213. Оп. 3. Спр. 2174. Дело о заготовлении на 1809 г. в Киевской губернии для молдавской армии провианта. 1809 г., 12 арк.
214. Оп. 3. Спр. 2198. Дело о сбежавших крестьянах графа Браницкого (Васильковский уезд). 1809 г., 15 арк.
215. Оп. 3. Спр. 4689. Записка о количестве фуража потребного для войск 2-й армии и в расположении около состоящих по Киевской губернии на период от 1 сент. 1824 г. по 1 янв. 1825 г., 14 арк.
216. Оп. 11. Спр. 1676. Дело о конных заводах в Киевской губернии 1812 г., 108 арк.

Російський державний історичний архів у Санкт – Петербурзі (РДІА)

Ф. 1281. Совет Министров внутренних дел

217. Оп. 11.

Спр. 56. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1800–1804 гг., 766 арк.

218. Оп. 11.

Спр. 105. По отчету губернатора о состоянии Киевской губернии. 1806–1810 гг., 739 арк.

219. Оп. 12.

Спр. 56. Отчет о состоянии Киевской губернии. 1825 г., 428 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського**

Ф. 1. Літературні матеріали

220. Спр. 808. Топографічний опис Київської губернії. 1800 р., 250 арк.

Ф. 6. Матеріали інвентарної реформи на Волині 40 рр. ХІХ ст.

221. Спр. 2677. Рапорт Киевского гражданского губернатора Сенату по делу об отыскании жителями города Ставиц Таращанского повета свободы от владения графа Браницкого, 6 арк.

222. Спр. 2687. Прошение поверенного генерала от инфантерии графа Браницкого Министру Внутренних Дел В.П. Кочубею о переводе присутственных мест из г. Богуслава и ликвидации казенной полиции. 1803 г., 2 арк.

223. Спр. 2680–2682. Рапорт советника Подольского Киевскому Губернскому Правлению о проделанной им работе по примирению мещан города Богуслава с графом Браницким. 11 авг. – 30 окт. 1823 г., 21 арк.

224. Спр. 2683–2684. Решение членов общего собрания Сената по жалобе мещан г. Богуслава на графа Браницкого за собираемые им с них непомерные чинши к оплате земель. 11 дек. 1813 г., 17 арк.

225. Спр. 2685. Выписка из указа Черкасского Нижнего земского суда по делу об отыскании дворянского достоинства братьями Гулаками и братьями Кончинскими записанными крестьянами графа Браницкого 1804–1814 гг., 8 арк.

226. Спр. 4053–4059. Прошение крестьян подданных графа Браницкого села Синявы и частных владельцев хорунжему

Чигиринского повета на притеснения помещика и тяжелое положение.

Оригинал и черновики на русском и польском языках. 1815 г., 19 арк.

Ф. 61. Архів Кістяківського

227. Спр. 1251–1276. Купчие на продажу, обмен, подарки и залог крестьян. 1798–1830 гг., 50 арк.

228. Спр. 1283. Расписка крестьянина с Деренговца Черкасского повета Киевской губернии Мигрина Клима в продаже двора с садом. 5 марта 1801 г., 2 арк.

Ф. 110. Архів Маслових

229. Спр. 8. Для соображений Комиссий Главного Комитета по крестьянскому делу: положение об осовождении крестьян. 14 февр. 1859 г., 4 арк.

Ф. 150. Архів Попельницького

230. Спр. 13. Записка по делу об улучшении быта крестьян Киевской, Подольской и Волынской губерний освобожденных от крепостной зависимости помещиками. Литограф издание. 1858 г., 3 арк.

231. Спр. 17. Де ла Флиз. Костюмы крестьян Государственных имуществ Киевской губернии, рисованные с камеры на листе, объезжая все селения округов Киевского, Сквирского и Черкасского для составления медикотопографического описания. 1851 г., 5 арк.

Ф. 160. Архів Київської Духовної Академії

232. Спр. 1293. Дело о сообщении Киевской казенной палате сведений о контрактах заключенных Киевской Академией с купцами и мещанами. 2 апр. 1826 г., 2 арк.

Ф. 230. Андріївська церква у Києві

233. Спр. 44. Ордер из Киевского магистрата киевским мещанам Семену Пашковскому и Ивану Дяченко о назначении их ктиторами Киево-Андреевской церкви. 20 мая 1801 г., 1 арк.

2. Опубліковані джерела

**Полное собрание законов Российской империи
Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое
(далі – ПСЗРИ-1)**

234. 1775 г. Марта 17. Манифест “О Высочайше дарованных разным сословиям милостях по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою” // ПСЗРИ-1 : с 1775 по 1780 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 20, № 14275. – С. 82–86.
235. 1775 г. Ноября 7. Учреждения для управления Губернии Всероссийской империи. Ч. 1 // ПСЗРИ-1 : с 1775 по 1780 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 20, № 14392. – С. 229–304.
236. 1785 г. Апреля 21. Грамота на права вольности и преимущества благородного Российского дворянства // ПСЗРИ-1 : с 1784 по 1788 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 22, № 16187. – С. 344–358.
237. 1796 г. Ноября 30. Именной, данный Сенату “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним обрядам” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17594. – С. 212–213.
238. 1796 г. Декабря 12. Именной, данный Сенату “О новом разделении государства на губернии” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17634. – С. 229–230.
239. 1796 г. Декабря 22. Именной, данный государственному казначею Васильеву “О строке разбора и сдачи дел присутственных мест, упраздняемых по случаю нового образования губерний” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17677. – С. 249–250.
240. 1797 г. Января 15. Конвенция между Их Величествами Императором Всероссийским, Королем Прусским и Императором Римским об окончательном разделе Польши и акт отречения Его Величества Короля Польского Станислава Августа от Королевства своего // ПСЗРИ-1 : с 6

- нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17736. – С. 280–285.
241. 1797 г. Генваря 29. Манифест “О должном послушании крестьян своим помещикам во всех повинностях и о обязанности в отношении сего Губернских Начальств и приходских Священников” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17769. – С. 305–306.
242. 1797 г. Февраля 6. Именной данний Сенату “О выборе Маршалов Поветовых Хорунжих в Губерниях Малороссийских и от Польши присоединенных” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 7790. – С. 319.
243. 1797 г. Марта 18. Манифест “О свободном вероисповедании, о неприследовании в присоединенных от Польши Губерниях людей из Грекороссийской веры в Католическую, и о нестиснении свободы тем кои сами от других исповеданий к Православной Церкви присоединятся пожелают” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г.– СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17879. – С. 512–513.
244. 1797. Апреля 15. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу “О наказании Дворян, Гильдийских граждан, Священников и Дьяконов телесно за уголовные преступления” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17916. – С. 590–591.
245. 1797 г. Мая 7. Синодский, вследствие Именного февраля 19 “О наблюдении епархиальным архиереям за священно и церковнослужителями, дабы они при возмущении крестьян старались отвращать от онаго” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 17958. – С. 606–608.
246. 1797 г. Августа 7. Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства “О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления” // ПСЗРИ-

- 1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 18082. – С. 672–677.
247. 1797 г. Августа 29. Высочайше утвержденный доклад Сената “О назначении границ губерниям : Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды” // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 18117. – С. 706–709.
248. 1797 г. Августа 31. Наставление прокурорам, учрежденным по Именному Его Императорского Величества Высочайшему указу 13 июня 1797 года для надзора за течением дел и соблюдением порядка в межевых Канцелярии и конторах; составленное во исполнение того Высочайшего указа Правительственного Сената Межевым департаментом, сообразно изданным о должностях Прокуроров инструкциям и прочим узаконениям и указам // ПСЗРИ-1 : с 6 нояб. 1796 г. по 1797 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 24, № 18119. – С. 710–713.
249. 1798 г. Генваря 11. Высочайше утвержденный доклад Сената “Об учреждении местечка Звенигородка Киевской губернии уездным городом, вместо Екатеринополя” // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18317. – С. 26.
250. 1798 г. Марта 9. Именной данный Сенату “О бытии Губернаторам при Дворянских Собраниях по делам общественным бывающих” // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18421. – С. 126.
251. 1798 г. Апреля 28. Именной данный Сенату “Об оставлении из бывших присоединенных к России областях разных Униатских Епархий Архиепископства Полацкаго и Епископства Бржестского и Луцкаго; и распространении указа о Епархиях Римской веры и о униатах” //

- ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18503. – С. 222.
252. 1798 г. Апреля 28. Именной данный Сенату “О бытии в России для исповедующих Римскую веру шести Диоцезиям; о содержании Арихиепископа, Епископов и при них Суффроганов и Официалов Генеральных; о переносе на апелляцию дел из Консисторий” // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг.– СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18504. – С. 222–224.
253. 1798 г. Июня 4. Именной данный Генерал-Прокурору “О делании во всех местах верстовых столбов по образу поставленных ныне в Ярославской губернии” // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18543. – С. 274.
254. 1798 г. Ноября 3. Регламент для церквей и монастырей Римско-Католического исповедания в Российской империи // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18734. – С. 436–438.
255. 1799 г. Января 12. Сенатский “О непривлекании в Римско-Католическую веру исповедующих другие Христианские законы” // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 18818. – С. 526.
256. 1799 г. Октября 14. Именной, данный Сенату “О дворянских выборах в уездные места и губернские предводители; о распространении права, указом 1797 года и предоставленным Литовской губернии, определять исправников и выбирать заседателей, на Минскую, Вольнскую, Подольскую, Киевскую и Белорусскую губернии” // ПСЗРИ-1 : с 1798 по 1799 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 25, № 19154. – С. 812–813.
257. 1800 г. Февраля 8. Сенатский “Об употреблении денег, потребных для сочинения и копирования губернских атласов, из сумм, определённых на канцелярские расходы” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг.

- СПб.: Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19269. – С. 33.
258. 1800 г. Февраля 15. Сенатский “О несмешивании положенных по штатам на расходы межевых контор сумм с определёнными на расходы для землемеров” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19276. – С. 36.
259. 1800 г. Марта 22. Синодский в следствие Именного “О подтверждении всем Епархиальным Архиереям указами дабы священно и церковно-служители всемерно удерживались от п’янства” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19337. – С. 96–98.
260. 1800 г. Марта 31. Сенатский “О распространении силы указа от 1798 года Июля 27 и на дворян, кои уклоняются от выборов к должностям” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19356. – С. 106.
261. 1800 г. Июня 4. Сенатский “Об отпуске положенных на расходы межевых контор сумм в начале каждого года” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19442. – С. 170.
262. 1800 г. Июня 7. Именной, объявленный Сенату Генерал-Прокурором “О невыпуске женского пола из селений казенного ведомства в купеческое и мещанское сословие, кроме замужества” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19443. – С. 170.
263. 1800 г. Ноября 1. Высочайше утвержденный доклад Сената “О порядке выбора чиновников в Губерниях от Польши приобретенных” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19628. – С. 367–368.
264. 1800 г. Ноября 22. Высочайше подтвержденный доклад Сената “О переименовании городом местечка Тарашу на место бывшего города Пятигоры и о переведении туда присутственных мест” //

- ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19661. – С. 396–399.
265. 1801 г. Января 16. Именной, данный Сенату “Об учреждении генерального земель размежевания в Малороссийской губернии” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 19717. – С. 497–499.
266. 1801 г. Сентября 9. Именной, данный Сенату “О восстановлении пяти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 20004. – С. 775–778.
267. 1801 г. Ноября 13. Высочайше утвержденный доклад Сената “О восстановлении духовного и церковного Правительств Римско-Католического закона в России” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 20053. – С. 823–829.
268. 1801 г. Декабря 12. Именной, данный Сенату “О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли” // ПСЗРИ-1 : с 1800 по 1801 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 26, № 20075. – С. 862–863.
269. 1802 г. Февраля 27. Сенатский, по высочайше утверждённому докладу “Об учреждении губерний Малороссийских : Черниговской и Полтавской и белорусских: Могилевской и Витебской” // ПСЗРИ-1 : с 1802 по 1803 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 27, № 20162. – С. 59–60.
270. 1803 г. Февраля 20. Именной, данный Сенату “Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключению условий на обоюдном согласии основанных” // ПСЗРИ-1 : с 1802 по 1803 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 27, № 20620. – С. 462–463.
271. 1803 г. Марта 27. Именной, данный Сенату “О новом разделении Малороссийской губернии на поветы” // ПСЗРИ-1 : с 1802

- по 1803 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 27, № 20684. – С. 509–510.
272. 1803 г. Мая 18. Устав или общее постановление Императорского Виленского Университета и училищ его округа // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 27, № 20765. – С. 610–620.
273. 1804 г. Апреля 9. Высочайше утверждённый доклад Комитета для уравнивания повинностей в Санкт-Петербурге учреждённого // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21244. – С. 242–245.
274. 1804 г. Июня 24. Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору “О составлении инструкции для размежевания земель в Малороссийских губерниях” // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21366. – С. 404–406.
275. 1804 г. Августа 20. Именной, данный Министру Финансов “О представлении полупроцентного с недвижимых поезуитских имений сбора и прибавочного дохода на содержание училищной части по Виленскому округу и обращении отпускаемых из поизуитского дохода на военное в Вильнь училище и на жалованье Лютеранским в некоторых Губерниях Пасторам денег на государственные доходы” // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21428. – С. 479–489.
276. 1804 г. Октября 18. Именной, данный Сенату “О дозволении получившим из купцов восьми классные чины, покупать деревни и владеть оными на условиях заключаемых с поселеными в оных крестьянами” // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21481. – С. 544–545.
277. 1804 г. Октября 24. Сенатский “О правилах для записки крестьян в купечество” // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21484. – С. 546–547.

278. 1804 г. Ноября 5. Высочайше утвержденный Устав учебных заведений подведомых Университетам // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21501. – С. 626.
279. 1805 г. Августа 1. Высочайше утверждённая Инструкция сенаторам, назначаемым для осмотра губерний // ПСЗРИ-1 : с 1804 по 1805 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 28, № 21861. – С. 1150–1152.
280. 1806 г. Июля 3. Именной, объявленный Военной Коллегии Министром Военных Сухопутных сил “О производстве студентов Университета из Дворян, поступающих на военную службу, через шесть месяцев в Офицеры” // ПСЗРИ-1 : с 1806 по 1807 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 29, № 22199. – С. 419.
281. 1806 г. Ноября 3. Именной, объявленный Генерал-Адъютантом, Графом Ливеном Министру Военных Сухопутных сил “О определении студентов Университета, не из дворян в военную службу, на основании указа 1806. Июля 3” // ПСЗРИ-1 : с 1806 по 1807 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 29, № 22340. – С. 804.
282. 1807 г. Генваря 1. Манифест “О дарованных купечеству новых выгод, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий” // ПСЗРИ-1 : с 1806 по 1807 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 29, № 22418. – С. 971–979.
283. 1807 г. Августа 31. Высочайше утвержденный Устав для приходских училищ в Губерниях Волынской, Киевской и Подольской // ПСЗРИ-1 : с 1806 по 1807 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 29, № 22605. – С. 1250–1259.
284. 1807 г. Ноября 8. Именной, данный Сенату “О количестве капиталов, каковое должны объявлять купцы по гильдиям” // ПСЗРИ-1 : с 1806 по 1807 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 29, № 22678. – С. 1321.

285. 1810 г. Генваря 22. Именной объявленный Сенату, Министерством Внутренних дел “О оставлении Евреев жительствующих в Киеве, в настоящем их положении” // ПСЗРИ-1 : с 1810 по 1811 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 31, № 4098. – С. 44–45.
286. 1811 г. Ноября 17. Именной объявленный Римско-Католической Духовной Колегии 1 Департаменту Главнуправляющим Духовными Делами Иностранных исповеданий “О назначении в сан Священнический людей, примерного поведения” // ПСЗРИ-1 : с 1810 по 1811 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 31, № 24880. – С. 904.
287. 1812 г. Февраля 11. Манифест “О преобразовании Комиссий погашения долгов” // ПСЗРИ-1 : с 1812 по 1815 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 32, № 24992. – С. 181–193.
288. 1813 г. Октября 24. Именной объявленный Сенату, Министерством Финансов “О правилах конфискации имений и управления оными” // ПСЗРИ-1 : с 1812 по 1815 гг.– СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 32, № 25470. – С. 649–653.
289. 1813 г. Ноября 28. Положение Комитета Министров “О составлении особого Комитета для начертания правил относительно невозвратившихся из-за границы помещиков в присоединенных от Польши губерниях” // ПСЗРИ-1 : с 1812 по 1815 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 32, № 25481. – 687–688.
290. 1816 г. Октября 30. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета “О возведении детей Протоирея Левшина в дворянское достоинство, по пожалованию отца их орденом св. Анны 1 класса” // ПСЗРИ-1 : с 1815 по 1816 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 33, № 26497. – С. 1068–1069.
291. 1817 г. Апреля 2. Устав о питейном сборе учреждение для управления питейного сбора в 29 Великороссийских губерниях

- на основании устава // ПСЗРИ-1 : за 1817 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 34, № 26764. – С. 134–172.
292. 1818 г. Марта 23. Именной, данный Сенату “Об утверждении все сделанных по Мозырскому повету в облегчении крестьян распоряжений и о распространении оных на всю Минскую и на все прочих приобретенных от Польши Губерний” // ПСЗРИ-1 : за 1818 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 35, № 27316. – С. 179–172.
293. 1819 г. Июля 16. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета “О дозволении Духовным из дворян, имеющим недвижимые имения, отдавать питейные их дома и винокурни на откуп” // ПСЗРИ-1 : за 1819 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 36, № 27886. – С. 291–292.
294. 1819 г. Августа 4. Сенодский “О подтверждении священно и церковно служителями, дабы они уклонялись от пороков, навлекающих на духовенство нареkanie и соблазны” // ПСЗРИ-1 : за 1819 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 36, № 27911. – С. 324–325.
295. 1820 г. Февраля 23. Сенатский “Об обращении доказавших происхождение свое из духовного звания, и потому освобождаемых, из помещичьего владения людей в духовное звания” // ПСЗРИ-1 : с 1820 по 1821 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 37, № 28160. – С. 67.
296. 1822 г. Сентября 19. Положение Комитета Министров “Об утверждении положения о трактирах по уездам Великороссийских Губерний” // ПСЗРИ-1 : с 1822 по 1823 гг. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 38, № 29187. – С. 615–619.
297. 1824 г. Ноября 14. Дополнительное постановление “Об устройстве гильдий и о торгах прочих состояний” // ПСЗРИ-1 : за 1824 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 39, № 30115. – С. 588–612.

298. 1824 г. Ноября 14. Именной, данный Сенату “О штатах Губернских Правлений и о прибавке жалования” // ПСЗРИ-1 : за 1824 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 39, № 30116. – С. 612–613.
299. 1825 г. Сентября 22. Сенатский “Об утверждении в Дворянском достоинстве купцов по пожалованным им орденам” // ПСЗРИ-1 : за 1825 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1830. – Т. 40, № 30501. – С. 488–490.

**Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе
(далі – ПСЗРИ-2)**

300. 1826 г. Октября 30. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета “О преимуществах, сопряженных с награждением купцов гражданскими чинами и Кавалерскими орденами” // ПСЗРИ-2 : с 12 дек. 1825 г. по 1826 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1831. – Т. 1, № 640. – С. 1079.
301. 1829 г. Июля 23. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета “О дворянском праве лиц купеческого сословия, пожалованных орденами до состояния положения 30 октября 1826 года” // ПСЗРИ-2 : за 1829 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1831. – Т. 4, № 3021. – С. 523.
302. 1830 г. Апреля 15. Высочайшее утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Внутренних дел “Об отсрочке высылки из Киева Евреев имеющих недвижимую собственность” // ПСЗРИ-2 : за 1830 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1831. – Т. 5, № 3609. – С. 338–340.
303. 1830 г. Июня 10. Высочайшая резолюция на положение Комитета Министров “О запрещении людям Грекороссийского и Униатского исповеданий вступать в услужение при Католических монастырях” // ПСЗРИ-2 : за 1830 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1831. – Т. 5, № 3707. – С. 510–512.

304. 1830 г. Июля 15. Высочайшее утвержденное положение Комитета Министров “О мерах присечению самовольных отлучек Римско – Католических монахов из России в царство Польское” // ПСЗРИ-2 : за 1830 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1831. – Т. 5, № 3794. – С. 717–722.
305. 1830 г. Сентября 10. Сенатский “О воспрещении Духовенству Римско-Католического исповедания, обращать людей православного исповедания в свою веру” // ПСЗРИ-2 : за 1830 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1831. – Т. 5, № 3908. – С. 27–28.
306. 1831 г. Февраля 7. Высочайше утвержденные положения Комитета Министров “Об отсрочке переселения из города Киева евреев, владеющих там недвижимой собственностью” // ПСЗРИ-2 : за 1831 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1832. – Т. 6, № 4332. – С. 135–136.
307. 1831 г. Апреля 7. Именной, данный Сенату “О разрешении недоумений, возникших при исполнении указа 21 декабря 1830 года, относительно положения запрещения на имения владельцев, находящихся в Царстве Польском” // ПСЗРИ-2 : за 1831 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1832. – Т. 6, № 4485. – С. 290.
308. 1831 г. Мая 6. Именной, данный Сенату “О мерах, какие должны быть приняты с имениями дворян, обличенных в распространении мятежа в некоторых уездах возвращенных от Польши губерниях” // ПСЗРИ-2 : за 1831 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1832. – Т. 6, № 4535. – С. 337–338.
309. 1831 г. Июля 10. Именной, данный Сенату “О секвестре и кофискации имений мятежников” // ПСЗРИ-2 : за 1831 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1832. – Т. 6, № 4694. – С. 674.
310. 1831 г. Июля 17. Высочайше утвержденные

- правила для Губернских Комиссий и Казенных Палат “О секвестре и конфискации имений мятежников” // ПСЗРИ-2 : за 1831 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1832. – Т. 6, № 4711. – С. 683–691.
311. 1832 г. Января 22. Именной, данный Сенату “Об отмене указа 1 декабря 1830 года, коим губернии: Минская, Подольская и Волынская объявлены были состоящими в военном положении” // ПСЗРИ-2 : за 1832 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1833. – Т. 7, № 5096. – С. 28.
312. 1832 г. Апреля 10. Именной, данный Сенату “О пошлинах с грамот на Почетное гражданство” // ПСЗРИ-2 : за 1832 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1833. – Т. 7, № 5285. – С. 196.
313. 1832 г. Июля 5. Высочайше утвержденные Положения Комитета Министров “Об отсрочки высылки евреев из Николаева в один год” // ПСЗРИ-2 : за 1832 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1833. – Т. 7, № 5484. – С. 480–481.
314. 1833 г. Июля 25. Высочайше утвержденные Положения Комитета Министров “Об отложении переселения евреев по губерниям Подольской и Волынской из сел и деревень в города и местечки, до издания нового о евреях Устава” // ПСЗРИ-2 : за 1833 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1834. – Т. 8, № 6348. – С. 442.
315. 1833 г. Сентября 12. Высочайше утвержденные Положения Комитета Министров “Об отсрочке до 1-го февраля 1835 года переселения евреев из Киева” // ПСЗРИ-2 : за 1833 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1834. – Т. 8, № 6418. – С. 504–506.
316. 1835 г. Апреля 13. Высочайше утвержденное Положение о евреях, опубликованное 31 мая // ПСЗРИ-2 : за 1835 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1836. – Т.

10, № 8054. – С. 308–323.

317. 1836 г. Апреля 4. Именной, данный Сенату “О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в владение Военного Министерства” // ПСЗРИ-2 : за 1837 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1838. – Т. 12, № 9053. – С. 383–384.
318. 1837 г. Марта 30. Именной, объявленный Временным Советом для управления Департаментом Государственных имуществ “Об управлении временным Отделением учрежденным при Департаменте Государственных Имуществ по делам о конфискованных имениях” // ПСЗРИ-2 : за 1837 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1838. – Т. 12, гл 10077. – С. 198–199.
319. 1837 г. Апреля 27. Высочайше утвержденное положение об управлении имениями военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗРИ-2 : за 1937 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1838. – Т. 12, № 10178. – С. 262–279.
320. 1837 г. Мая 4. Высочайше утвержденные общие правила конфискации имений владельцев, которых последники лишены прав своих за участие в мятежах 1830–1831 гг. // ПСЗРИ-2 : за 1937 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1838. – Т. 12, № 10208. – С. 295–296.
321. 1840 г. Января 4. Именной, данный Сенату, опубликованный 31 января “О разрешении жителям Западных губерний поступать в государственную службу по свидетельствам Ревизионных Комиссий” // ПСЗРИ-2 : за 1840 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1841. – Т. 15, № 13047. – С. 3–4.
322. 1844 г. Декабря 19. Высочайше утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению с уничтожением еврейских кагалов // ПСЗРИ-2 : за 1844 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1845. – Т. 19,

№ 18546. – С. 887–890.

323. 1844 г. Декабря 26. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах // ПСЗРИ-2 : за 1844 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1845. – Т. 19, № 18562. – С. 910–917.
324. 1845 г. Июня 11. Манифест, опубликованный 22 июня “О порядке приобретения дворянства службою” // ПСЗРИ-2 : за 1845 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1846. – Т. 20, № 19086. – С. 450–451.
325. 1847 г. Марта 5. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 27 марта “О Дополнительных правилах для поселения евреев на казенных землях” // ПСЗРИ-2 : за 1847 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1848. – Т. 22, № 20977. – С. 177–181.
326. 1849 г. Июля 19. Высочайше утвержденное положение о порядке описи, оценки и публичной продажи имуществ // ПСЗРИ-2 : за 1849 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1850. – Т. 24, № 23405. – С. 552–602.
327. 1851 г. Декабря 4. Сенатский по Высочайшему повелению “Об изменении правил касательно утверждения планов и фасадов на частные постройки в губернских и уездных городах” // ПСЗРИ-2 : за 1851 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1852. – Т. 26, № 25803. – С. 154.
328. 1852 г. Апреля 21. Именной, данный Сенату “О высылке на службу сыновей дворян неправославных помещиков Западных Губерний” // ПСЗРИ-2 : за 1852 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1853. – Т. 27, № 26190. – С. 285–286.
329. 1856 г. Декабря 9. Именной, данный Сенату, опубликованный 13 декабря “О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники

- или соответствующий симу чину 4-й класс, а по военной в Полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-ого ранга” // ПСЗРИ-2 : за 1856 г. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собствен. Канцелярии Его Имп. Величества, 1857. – Т. 31, № 31236. – 1052–1053.
330. Андросов В. П. Хозяйственная статистика России / В. П. Андросов. – М., 1827. – 283 с.
331. Бестужев Н. А. Статьи и письма / Н. А. Бестужев. – М. : Изд-во Всесоюзного о-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. – 287 с.
332. Вербловский Г. Словесные суды / Г. Вербловский // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1900. – Т. 1. – С. 234 – 239.
333. Весь Юго-Западный край на 1913 год : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / сост. под. общ. наблюдением М. В. Довнар-Запольського и под ред. А. И. Ярошевича. – 1-е изд. – К., 1913. – 1115 с.
334. Воейков Д. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле : с 2 хромолитографированными картами / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб. : тип. Безобразова и комп., 1867. – 144 с.
335. Военно-статистическое обозрение Российской империи : в 10 т. – СПб, 1848. – Т. 1. Киевская губерния. – 387 с.
336. Дворянская империя XVIII в. : (осн. законодател. акты) : сб. док. – М., 1960. – 250 с.
337. ДЕ ля Фліз Д. П. Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи з зображенням деяких природних витворів рослинного і тваринного світу, разом із статистикою кожного села, їхнім виглядом, зробленим з натури, зображенням селянських костюмів та географічною картою Київської округи / Д. П. Де ля Фліз. – К. : [б.в.], 1854. – 1245 с.

338. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году / И. М. Долгорукий. – М. : Изд-во Императорского общества истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1870. – 208 с.
339. Журавский Д. П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год / Д. П. Журавский. – СПб. : К. Вульфа, 1859. – 232 с.; табл.
340. Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи / В. В. Зверинский. – СПб. : Тип. В. Безобразов и комп., 1892. – Т. 1. – 462 с.
341. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородин [та ін.] ; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. – К. : Ніка–Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
342. Казьмирчук Г. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К. : ПП «“КП” УкрСІЧ», 2013. – Т. 4. Село Кальник, кн. 1. Документи. – 324 с.: портр.
343. Мемуари декабристов : Южное о-во. – М. : Изд. Моск. ун-та. 1982. – 267 с.
344. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – К. : тип. Киевопечерской Лавры, 1864. – 763 с.
345. Похилевич Л. Список землевладельцев 8 уездов Киевской губернии / Л. Похилевич. – К. : тип. Киевопечерской Лавры, 1885. – 220 с.
346. Рудченко И. Записки о землевладении в Юго-Западном крае : обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К. : тип. Штаба Киев. воен. округа, 1882. – 180 с.
347. Свод уставов о службе гражданской. – М., 1895. – Кн. 1. Устав о службе по определению от правительства. – 340 с.
348. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична л-ра, 2002. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 464 с.

349. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична л-ра, 2003. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 560 с.
350. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – Т. 3, кн. 2. Статут Великого Князівства Литовського 1588 року. – 568 с.
351. Українсько-польське співробітництва в галузі історичної освіти : матеріали та док. укр.-польс. коміс. експертів з удосконалення змісту шкільних підруч. з історії та географії (1993–2013) / О. А. Удод (відп. ред.), В. В. Бонд (упоряд). – К. : Генеза, 2013. – 240 с.
352. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей.– СПб., 1852. – Ч. 2. – 572 с.

3. Статті з періодичих видань

353. Бабенко В. Особливості системи управління та судочинства Російської імперії в 1782–1796 р. / В. Бабенко // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 21. – С. 407–413.
354. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30–40-х рр. ХІХ ст. / Л. В. Баженов // Укр. слов’янознавство. – 1972. – № 6. – С. 141–147.
355. Бармак М. А. Визначальні чинники кар’єрного росту цивільних державних службовців у Російській імперії (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / М. В. Бармак // Україна Соборна : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К, 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 41–47.
356. Бармак М. Органи управління Київською Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. / М. Бармак // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль : [ТНПУ], 2005. – Вип. 3. – С. 18–24.

357. Бармак М. Організаційно-правові форми дворянського самоврядування та виборних посадовців у Російській імперії наприкінці XVIII ст. та їх особливості в губерніях Правобережної України / М. Бармак // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль : [ТНПУ], 2009. – Вип. 3. – С. 10–15.
358. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / М. І. Бутич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : респ. міжвід. зб. наук. пр. / АН України, Інститут історії. – К. : Наук. думка, 1985. – Вип. 11. – С. 45–50.
359. Білик В. А. Урегулювання правового становища василіанських монастирів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. ХІХ ст. / В. А. Білик // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. – 2011. – № 23. – С. 38–43.
360. Геровська Х. Ліквідація останніх греко-католицьких осередків Поділля за часів Російської імперії / Х. Геровська // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конф., Хмельницький, 23–24 черв. 1999 р. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 177–180.
361. Грукач В. Зміни курсу політики влади на Правобережній Україні у другій чверті ХІХ ст. / В. Грукач // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 31. – С. 22–28.
362. Губицький Л. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині ХІХ століття / Л. Губицький, Г. Мельник / Вісн. КНТЕУ. Форум історичних наук. – 2010. – № 4. – С. 109–117.
363. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток посесійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини ХІХ ст. / І. О. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5. – С. 41–48.
364. Зосімович О. Регулювання діяльності судових урядовців та адвокатів нормами Другого та Третього Литовських

- статутів на рубежі XVIII – XIX ст. / О. Зосімович // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. Сер. № 6. Історичні науки. – К., 2012. – Вип. 9. Ювілейний випуск до 70- річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. – С. 61–67.
365. Из воспоминаний отшельника н-ской пустыни // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – С. 730–738.
366. Иконников В. С. Киев в 1654–1854 гг. / В. С. Иконников // Киевская старина. – 1904. – Т. 87(окт. – дек.). – С. 37–38.
367. Кабузан В. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В. М. Кабузан // История СССР. – 1971. – №4. – С. 153–169.
368. Коцур Н. Внесок учених-гігієністів в розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець XIX–XX ст.) / Н. Коцур // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди”. – Тернопіль : Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 322–331.
369. Коцур Н. Наукові основи становлення і розвитку гігієни в Україні (XIX століття) / Надія Коцур // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 74–81.
370. Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. / О. А. Лобко // Наук. зап. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Т. 65. – С. 14–23.
371. Мн. Штаты монастырей и монашествующих и способы содержания монастырей // Странник. – 1883. – Май-август. – С. 113–616.
372. Молчанов В. Б. Життєвий рівень Київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України. – 2009. – Вип. 16. – С. 226–287.
373. Молчанов В. Б. Соціально – правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.) / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 34–49.

374. Мурзаков Н. А. Собственноручная записка И. И. Дмитриева по жалобе киевского дворянства, поданная генерал-прокурору кн. Куракину о неправильном выборе судей в Киевском уезде / Н. А. Мурзаков // Русская старина. – 1907. – Т. 131 (июль). – С. 153–154.
375. Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь / Н. Мухин // Тр. Киев. духов. акад. – К., 1895. – № 6. – С. 277–326.
376. Об униатах Киевской, Подольской и Волынской губернии // Подольские епархиал. ведомости. – 1889. – № 26. – С. 599–607.
377. Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво / О. Петренко // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 40–55.
378. Покровский И. М. Епархиальное устройство Русской церкви в царствование императора Павла I / И. М. Покровский // Православный собеседник. – 1914. – Ч. 1. – С. 52–87.
379. Покровский И. М. Русские епархии в XVIII веке, открытие, их состав и переделы / И. М. Покровский // Православный собеседник. – 1913. – Ч. 1. – С. 20–60.
380. Рибинський В. П. Протиеврейський рух 1881 р. на Україні / В. П. Рибинський // Зб. пр. єврейської іст.-археол. коміс. – К., 1929. – Т. 2. – С. 139–182.
381. Святненко А. В. Київська єпархія за часів митрополитів Єрофія Малицького й Гавриїла Банулеско-Бороні [Електронний ресурс] / Анна Святненко. – Режим доступу: <http://book.net/index.php?bid=19800&chapter=1&p=achapter>
382. Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) / В. Серчик // Укр. іст. журн. – 1964. – № 4. – С. 18–23.
383. Стобецький Р. Підсумок польської історіографії початку XXI століття [Електронний ресурс] / Р. Стобецький // Критика. – 2003. – Рік 17, число 5-6 (187–188). – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/pidsumok-polskoyi-istoriohrafiiyi-pochatku-xxi-stolittya>

384. Скус О. В. Римо-Католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст. [Електронний ресурс] / О. В. Скус. – Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=3136&chapter=1>
385. Темірова Н. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісн. Київ. Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. Історія. – К., 2002. – Вип. 59. – С. 6–10.
386. Теплицький В. П. Розклад і криза кріпосного господарства на Україні / В. П. Теплицький. // Наук. зап. Ін-ту економіки АН УРСР. – К., 1954. – Т. 2. – С. 177–202.
387. Шандра В. Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. / В. Шандра // Волинські Афіни, 1805–1833 : зб. наук. пр. / за ред. С. Маковського, В. Собчука. – Тернопіль : Богдан, 2006. – С. 63–74.
388. Шандра В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : структура та судові практики / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2. – С. 83–96.

4. Наукові видання, монографії

389. Андреевский И. О намесниках, воеводах и губернаторах / И. Андреевский. – СПб., 1864. – 87 с.
390. Антонович В. Б. Предисловие / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России / Временная комис. для разбора древних актов. – К. : Тип. И. и А. Давиденко, 1870. – Ч. 6, т. 2 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1700–1799). – С. 1–64.
391. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1 / В. Б. Антонович. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – 351 с.
392. Багалій Д. І. Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті / Д. І. Багалій. – К. : ДВУ, 1928. – Т. 1. – 350 с.

393. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой Росии от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.
394. Билингтон Дж. Икона и топор. Опыт истолкования истории русской культуры / Дж. Билингтон. – М. : Всерос. гос. б-ка иностр. лит. им. М. И. Рудомино, 2001. – 880 с.
395. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк / И. Блинов. – СПб. : типо-литогр. К. Л. Пентковского, 1905. – 365 с.
396. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва / Є. Болховітінов. – К. : Либідь, ІСА, 1995. – 483 с.
397. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси й матеріали. / І. М. Бровер. – Х. : Пролетар, 1931. – Т. 1. – 176 с.
398. Булгаков М. История Киевской Академии / М. Булгаков. – СПб. : Тип. К. : Жернакова, 1843. – 226 с.
399. 160 років Національному медичному університету імені О. О. Богомольця / за заг. ред. Є. Г. Гончарука. – К. : Століття, 2001. – 336 с.
400. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії та Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2007. – 515 с.
401. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796–1799 гг.) / А. Белгородский. – К. : тип. И. И. Горбунова, 1901. – 224 с.
402. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія : іст. нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.
403. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 415 с.

404. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви / І. Власовський. – Репринт. вид. 1957 р. УПЦ. – К., 1998. – Т. 3. – 390 с.
405. Водарский Я. В. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. / Я. В. Водарский. – М. : Наука, 1988. – 301 с.
406. Володарский Я. Е. Землевладение русской православной церкви и ее хозяйственно-экономическая деятельность (XI – начало XX в.) / Я. Е. Володарский // Вехи истории. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
407. Гессен В. М. О губернаторской должности / В. М. Гессен // Вопросы местного управления. – СПб. : изд. Юрид. Кн. склада “Право”, типо-литогр. А. Е. Ландау, 1904. – 235 с.
408. Голяченко О. Історія медицини / О. Голяченко, Я. Гапіткевич. – Тернопіль : Лілея, 2004. – 248 с.
409. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К. : Держполівидав УРСР, 1958. – 180 с.
410. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.) / І. О. Гуржій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с.
411. Гуржій І. О. Розклад феодально кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
412. Добренъков В. И. Фундаментальная социология : в 15 т. / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА, 2001. – Т. 3 : Социальные институты и процессы. – 292 с.
413. Добренъков В. И. Фундаментальная социология : в 15 т. / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА, 2004. – Т. 4 : Общество : статика и динамика. – 1120 с.
414. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 271 с.

415. Донік О. М. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / Олександр Донік. – К. : Кріон, 2011. – 248 с.
416. Дорошенко Д. І. Нариси історії України : в 2 т. – К. : Глобус, 1992. – Т. 2 : Від половини XVII століття. – 349 с.
417. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва / Н. М. Дружинин. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 620 с.
418. Ефремова Н. Н. Судостроительство в России XVIII – первой половины XIX в. / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1993. – 190 с.
419. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
420. Зайончковський П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М. : Наука, 1960. – 366 с.
421. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : ОП Білоцерків. друкарня, 1994. – 180 с.
422. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 351 с.
423. История Киева : в 3 т., 4 кн. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 2 : Киев позднего феодализма и капитализма. – 462 с.
424. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
425. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К., 1970. – 790 с.
426. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. П. Яроцького ; Укр. центр духовної культури. – К., 2001. – Т. 4 : Католицизм. – 598 с.
427. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного, В. Климова ; Укр. центр духовної культури. – К., 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – 560 с.

428. Історія української культури : у 5 т. – К. :
Наук. думка, 2008. – Т. 4, кн. 1 : Українська культура XIX століття. – 1007 с.
429. Історія Української РСР : в 8 т., 10 кн. /
М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абалахін [та ін.] ; редкол. : А. Г. Шевелєв
(відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 3 : Україна в період розвитку і
кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і
розвиток капіталізму (XIX ст.). – 615 с.
430. Кабузан В. М. Изменения в размещении
населения в России в XVIII – первой половине XIX в. : (по материалам
ревизии) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1971. – 192 с.
431. Кабузан В. М. Народы России в первой
половине XIX в. численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М. :
Наука, 1992. – 215 с.
432. Казьмирчук Г. Вибрані твори / Григорій
Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К. : ПП «“КП”УкрСІЧ», 2013. – Т. 4 : Село
Кальник. Роде наш красний: дослідження соціальних проблем села Кальника з
найдавніших часів до наших днів. – 333 с.
433. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний
розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття /
Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К. : ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. –
174 с.
434. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний
розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.) / Казьмирчук Марія Григорівна. –
К. : Логос, 2011. – 399 с.
435. Каппелер А. Россия – многонациональная
империя : Возникновение. История. Распад / А. Каппелер ; пер. с нем. С.
Червонной. – М. : Традиция – Прогресс – Традиция, 2000. – 344 с.
436. Каппелер А. Мала історія України : пер. з
нім. / Андреас Каппелер. – К. : “К.І.С.”, 2007. – 264 с.
437. Кизеветтер А. А. Местное самоуправление
в России IX–XIX ст. / А. А. Кизеветтер. – М., 1910. – 415 с.
438. Клочков М. В. Дворянское
самоуправление в царствование Павла I. / М. В. Клочков. – СПб., 1912. – 46 с.

439. Ковалинський В. Меценаты Киева / В. Ковалинський. – К. : Северин-пресс, 1988 – 365 с.
440. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. / И. Д. Ковальченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 468 с.
441. Когут З. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
442. Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М. : Ин-т фонда “Общественное мнение”, 2008. – 216 с.
443. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 г.г. / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с.
444. Корнилов А. А. Русская политика в Польще со времени разделов до начала XX века. Исторические очерки / А. А. Корников. – Петроград : Огни, 1915. – 167 с.
445. Коцур В. П. Історіографія історії України : курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
446. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3. – 335 с.
447. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1992. – 127 с.
448. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х. роках XIX ст. (Умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Оксана Крижановська ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 186 с.
449. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич ; відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – 2-ге вид.,

- перероб. і доп. – Львів : Світ, 1992. – 560 с. – (Пам’ятки історичної думки України).
450. Криськов А. А. Землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII початку ХХ століття / А. А. Криськов. – Тернопіль : Астон, 2014. – 324 с.
451. Кузнець Т. В. Населення Уманщини в ХІХ – на початку ХХ ст. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2005. – 195 с.
452. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : монографія / Тетяна Кузнець. – К. : Виданв.-полігр. центр “Київський університет”, 2006. – 607 с.
453. Курносов Ю. О. Соціально-економічні зміни у кріпосницькому селі Правобережної України / Ю. О. Курносов // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні. – К. : Наук. думка, 1960. – С. 83–97.
454. Лаврентьева Е. В. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры : Этикет / Е. В. Лаврентьева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 663 с.
455. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К. : Наук. думка, 1989. – 112 с.
456. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні : (на матеріалах торгово-промислової статистики) / Т. І. Лазанська ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 282 с.
457. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало ХХ века) / Л. М. Лысенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГПУ, 2001 – 295 с.
458. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
459. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : в 2 т. / П. И. Лященко. – М. : Политиздат, 1947. – Т. 1 : Докапиталистическая формація. – 663 с.

460. Максимович М. А. О малороссийских народных песнях / Михайло Максимович // Максимович М. Вибрані твори / упоряд. і вст. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2004. – 360 с.
461. Максимович М. А. Собрание сочинений М. А. Максимовича / М. А. Максимович. – К. : Тип. Е. Керер, 1880. – Т. 3 : Языкознание. История словесности. – 743 с.
462. Маркевич Н. История Малой России / Николай Маркевич. – М. : Тип. Августа Семена, при Имп. Медико-Хирургической Акад., 1842. – 65 с.
463. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
464. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. / О. В. Морякова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 268 с.
465. Огановский Н. П. Очерки по истории земельных отношений в России / Н. П. Огановский. – СПб., 1911. – 340 с.
466. Оглоблін О. Шевченко і його епоха / О. Оглоблін // Памяті Т. Г. Шевченка : зб. ст. до 125-ліття з дня народж. 1814–1939. – К., 1939. – С. 31–51.
467. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформлений період / В. М. Орлик. – Кіровоград : Імекс–ЛТД, 2007. – 651 с.
468. Пайпс Р. Россия при старом режиме : пер. с англ. / Р. Пайпс. – М. : Независимая газета, 1993. – 421 с.
469. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ на початку ХХ ст. / В. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – 672 с.
470. Пичета В. И. История народного хозяйства в России ХІХ–ХХ вв. / В. И. Пичета. – М. : Русс. книжник, 1923. – 125 с.

471. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
472. Реєнт О. П. Україна XIX–XX століть Роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – Корсунь Шевченківський : ФОП Майданчеко І. С., 2009. – 486 с.
473. Рыздзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рыздзюнский. – М. : Наука, 1958. – 559 с.
474. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой четверти XIX в. / В. И. Семевский. – СПб., 1888. – 517 с.
475. Сергей (Василевский) Высокопреосвященный Филарет в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров) митрополит Киевский и Галицкий и его время. – Казань : Тип. Окружного штаба, 1888. – Т. 1. – 563 с.
476. Сергей (Василевский) Высокопреосвященный Филарет в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров) митрополит Киевский и Галицкий и его время. – Казань : Тип. Окружного штаба.; 1888. – Т. 2. – 338 с.
477. Слабченко М. Е. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. / М. Е. Слабченко. – К. : Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 319 с.
478. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. – К. : Наук. думка, 1964. – 138 с.
479. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1978. – 191 с.
480. Смолич І. К. История русской церкви (1700–1917) / И. К. Смолич. – М. : Изд. Спасо-Преображенского монастыря, 1996. – Ч. 1. – 797 с.; Ч. 2. – 798 с.
481. Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні / Д. Соловей. – К. : Рад. шк., 1927 – 6 с.

482. Сташевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за дореформеної доби / Є. Д. Сташевський. – К. : Рад. шк., 1929. – 172 с.
483. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр. : соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.
484. Филарет (Гумелевский). История Русской церкви / Филарет (Гумелевский). – М. : Тип. Ильинского монастыря, 1859 – 304 с.
485. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довідник / Сергій Чорний. – К. : ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.
486. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914) : історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра ; УДНДІ архів. справи та документознавства. – К., 1999. – 142 с.
487. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. / В. С. Шандра ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 427 с.
488. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : монографія / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
489. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипяти ление (1838–1863) / В. Я. Шульгин. – К. : Тип. Ун-та, 1864. – 254 с.
490. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб., 1876. – 740 с.
491. Яворський М. І. Нариси історії України / М. І. Яворський. – К. : Аделаїда, 1987. – Ч. 2 : Станово-шляхетське суспільство. – 249 с.
492. Ярмыш А. К. Судебные органы царской России в период империализма / А. К. Ярмыш. – К. : УМКВО, 1990. – 96 с.

493. Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття / Ф. Ястребов // Нариси з історії України / АН УРСР, Ін-т історії України ; відп. ред. С. Н. Белоусов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1939. – Вип. 8. – 247 с.

5. Дисертації

494. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві : політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. М. Войтенко. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 227 с.
495. Коптюх Ю. В. Реформи устрою Російської Православної Церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. В. Коптюх. – К., 2005. – 233 с.
496. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України в кінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ігор Іванович Кривошея – Умань, 1997. – 269 с.
497. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – початку XIX століття : інкорпорація до складу Російської імперії : дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук. : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. Г. Філінюк. – К., 2013. – 585 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Словник термінів

1. **Антимінс** — посвячений обрус із частинкою мощів святих на престолі в православних церквах. На антимінсі звершується під час св. Літургії таїнство Євхаристії. Без антимінса не можна служити св. Літургії. Звичай антимінсу з мощами святих походить ще з давньохристиянських часів, коли Богослужіння відбувалися на гробах мучеників.

2. **Асесор** (лат. *assessor* — засідатель) — засідатель, помічник, лавник, певна службова посада. У Російській імперії, відповідно до запровадженого Петром I Табеля про ранги, колезький асесор — звання 8-го класу, яке до 1845 надавалося лише дворянам. У Польщі асесори входили до складу земського, вічового, асесорського та ін. судів.

3. **Асигнаційний рубль** - спочатку розрахункова, допоміжна, а потім - основна грошова одиниця Російської імперії з 1769-го до 1 січня 1849 року, що мала ходіння нарівні з срібним рублем з ринковим курсом взаємного обміну обох валют. Всього було 4 випуски російських асигнацій: у 1769-1785 рр., 1786-1818 рр., 1802 р. і 1818-1843 рр.. На російських асигнаціях використовувалися написи «Действует к пользе онаго» і «Любовь к Отечеству».

4. Бочка (мірна бочка, сорокова бочка) - російська дOMETрична одиниця виміру обсягу, рівна 40 відрам (491,96 л) [1] 1 бочка = 40 відер = 160 чвертей = 400 штофів = 4000 чарок = 8000 шкаликів = 800 горілчаних (пивних) пляшок = 640 винних пляшок. У Росії в 19 ст. одиниця місткості для спирту, лляної олії, конопляного масла і т.д.

5. Відро (казенне відро) - російська дOMETрична одиниця виміру об'єму рідин, приблизно рівна 12,299 літрам. У XIX столітті відро - основна одиниця рідкої місткості, використовуваної для спирту, лляної олії, масла конопляного насіння становило 12,3 л (~ 3,25 американського галона).

6. Військовий губернатор - в Росії до 1917 року - вищий урядовий і військовий чиновник в губернії або області, що був також командувачем військами у своїй губернії, області.

7. Губернатор цивільний - голова міської і губернської адміністрації. Контролював роботу Міської думи, керував Наказом громадського піклування. Під його головуванням діяло губернське правління - основне адміністративна установа губернії. Ц. г. підкорявся до 1866 генерал-губернатору, а пізніше міністру внутрішніх справ і Сенату. Посада Ц. г. скасована після Лютневої революції.

8. Генерал-губернатор (англ. Governor-General) — призначений представник голови держави або уряду для управління територією, зазвичай в колоніально-імперіальному контексті. В Російській імперії з 1775 року Генерал-губернатор — вища урядова особа в губернській адміністрації, яка очолювала генерал-губернаторство. До 1775 року звання генерал-губернатор було почесним. З 1708 року очолювали органи колоніальної адміністрації в Київській губернії (перший — М. Леонтьєв). В цей період цивільна влада належала гетьманському правлінню, а Генерал-губернатор здійснював нагляд за військовими справами і обороною кордонів. Київський Генерал-губернатор мав повноваження вести переговори з Кримським ханством, Туреччиною і Польщею.

9. Губернатор (через польськ. Gubernator з лат. Gubernator від др.-греч. Κυβερνήτης (kybernētēs) - «керманич») - глава великої адміністративно-

територіальної, федеративної одиниці. У Росії до 1917 року губернатор - вищий урядовий чиновник у губернії.

10. Дійсний статський радник (рос. действительный статский советник) — цивільний чин четвертого класу в таблиці про ранги у Російській імперії, надавав привілей спадкового дворянства. Особи, що мали даний чин, зазвичай обіймали високі посади, як то: директор департаменту, губернатор, градоначальник. Титулувався "Ваша вельможність". він був вищий за просто статського радника (5-й ранг) і нижчий за таємного радника (3-й ранг)

11. Екзекутор – судовий виконавець; в Російській імперії чиновник, завідувавший господарськими справами органу, наглядав за порядком в канцелярії.

12. Економ (грец. Οικονόμος) - в православних монастирях посада особи, завідувача і наглядача за господарською частиною монастиря. У розпорядженні економа знаходяться як монастирські насельники, що призначаються на будь-які господарські послухи, так і наймані працівники. Повноваження економа в кожному конкретному монастирі визначаються Статутом. Економу можуть підкоряться такі монастирські посадові особи: келар, рухлядний, завідувачі монастирськими майстернями, гостельник, лікарняний, трапезний, кухар, придверні. Монастирський статут може дозволяти економу мати помічника.

13. Імениті громадяни - одна з основних категорій міського населення в Росії. Встановлена Катериною II по Дарованій грамоті містам 1785. У число «І. г.» включалися особи вільних професій (дипломовані учені, художники, музиканти) і вищий шар буржуазії, що розвивалася (оптові торговці, банкіри з оголошеним капіталом понад 100 тис. крб., підприємці з оголошеним капіталом понад 50 тис. крб., службову верхівку міста). «І. р.» звільнялися від тілесних покарань, мали право тримати фабрики, слідувати в образі життя дворянам. У 1807 представники купецтва були виключені з числа «І. р.». У 1832 з введенням нового стану почесних громадян категорія «І. г.» була скасована.

14. Келар (в перекладі з грецького «амбарний») - завідувач монастирським столом, комори з їстівними припасами та їх відпуском на монастирську кухню. У його обов'язки входило ведення суворої звітності надходження та відпуску предметів. У великих монастирях келарю давалося два помічники.

15. Податкові стану (Податные сословия) - в Росії XV - першої половини XIX століть групи населення (селяни і міщани), які платили подушні податки, що піддавалися тілесним покаранням, що виконували рекрутську та інші натуральні повинності. Стани, що не підлягали подушним податкам, називалися неподатними. Юридична нерівноправність податного стану в основному була ліквідована у другій половині XIX століття.

16. Сажень (сяжень, кроковку, пряма сажень) – староросійська одиниця вимірювання відстані. У XVII в. основною мірою був казенний сажень (затверджений в 1649 році «Соборним укладенням»), дорівнював 2,16 м, і містить три аршини (72 см) по 16 вершків. Ще в часи Петра I російські міри довжини були зрівняні з англійськими. Один аршин прийняв значення 28 англійських дюймів, а сажень - 213,36 см. Пізніше, 11 жовтня 1835, згідно з вказівкою Миколи I «Про систему російських мір і ваг», довжина сажня була підтверджена: 1 казенний сажень прирівняний до довжини 7 англійських футів, тобто до тих же 2,1336 метра.

17. Статський радник — в Російській імперії цивільний класний чин V класу в Табелі про ранги, відповідав армійському чину бригадира та військово-морському чину капітана-командора.

18. Фут (англ. foot - ступня) - одиниця вимірювання довжини в англійській системі заходів. Точне лінійне значення розрізняється в різних країнах. Російський фут = 0,3048 м., 1/7 сажени, 12 дюймів.

19. Циркуляр – різновид інструктивного листа вищого органу, що видається як роз'яснення до раніше випущеного документа й розсилається певному колу підвідомчих установ.

20. **Шаг** - українська назва польсько-литовської срібної монети XVII-XVIII ст. вартістю в три гроші (трояк), що випускалася з 1528 року. З 1839 р. у зв'язку зі становленням срібного рубля в якості основної грошової одиниці Росії назва була перенесена на 1/2 коп. «Сріблом» і як таке збереглося до 1917 року будучи поширеним в регіонах Правобережної України.

Додаток Б

Список губернаторів Київської губернії першої половини XIX ст.

ППП	посада	титул	чин	Роки перебування на посаді		
Бородулін Андрій Михайлович	вг.	кн..	1800	1802		
Короб'їн Михайло Степанович	цг.		1800	1800		
Повало- Швейковський Яків Іванович	вг.		1800	1800		
Феньш Андрій Михайлович	вг.		1800	1803		
Тормасов Олександр Петрович	вг.		1803	1803		
Панкратъев Петро Прокоф'євич	цг.		1804	1804		
Голенищев- Кутузов Михайло Іларіонович	вг.		1806	1808		
Ланской Дмитро Сергійович	вг.		1810	1812		
Милорадович	вг.	гр.	1810	1812		

Михайло Андрійович						
Санті Олександр Львович	цг.	гр.	1812	1814		
Черепанов Павло Сидорович	цг.		1814	1817		
Назимов Федір Вікторович	цг.		1817	1820		
Бухарін Іван Якович	цг.		1820	1822		
Ковальов Іван Гаврилович	цг.		1822	1828	дср.	
Желтухін Петро Федорович	вг.		1827	1829	г-л	
Катеринич Василь Семенович	цг.		1828	1832	дср.	
Княжнин Борис Якович	вг.		1829	1832	г-л	
Лашкар'юв Григорій Сергійович	цг.		1832	1833	ср.	
Обрезков Дмитро Михайлович	цг.		1832	1832	дср.	
Корнілов Олександр Олексійович	цг.		1834	1835	дср.	
Переверзев Федір Лукіч	цг.		1835	1839	дср.	
Фундуклей Іван Іванович	цг.		1839	1852	ср. (дср.)	

Список скорочень до додатку

- вг – військовий губернатор
цг – цивільний губернатор
г-л – генерал-лейтенант
гр. – граф
дср – дійсний статський радник
ср. – статський радник

ср. (дср.) – статський радник, дійсний статський радник
 (Джерело: Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). – М.: изд-во МГПУ, 2001. – с. 15)

Додаток В

Кількісний склад населення Київської губернії у кінці XVIII – першій
 половині XIX століття

1795 р.	1815 р.	1833 р.	1850 р.
588775	679505	780697	831180

(Джерело: Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К.: 1965.
 – С. 37, 135)

Додаток Г

Табель про повинності, які відправляли мешканці Київської губернії з приблизними відрахуванням за місцевими цінами за 1806 рік в рублях

Повинності	Повіти				
	Київський	Васильківський	Золотоніський	Уманський	Черкаський
Щорічні Ремонт доріг і мостів	22014	8477	3335	3760	2094
Наряд підвод для військових команд	10281	5715	550	263	1036
Доставка арештантів	3684	6682	1120	148	856
Відправлення повинності по сільській поліції	15638	8943	8445	7450	25560
Відправлення повинностей місцевих наглядців і пожежних старост	15375	2240	1690	–	2160

Провоз казни із повітового у губернське місто	215	5.326	112	246	446
Тимчасові Наряд підвод для перевезення запасного провіанту і вівса	3750	6000	5625	7125	4725
Наряд підвод і людей на землеробські роботи при організації губернії	1322	-	-	-	-
Та інші повинності всього по губернії 406256					

(Джерело: РДІА, Ф. 1281, оп. 11, спр. 56, 1806, арк. 180)

Додаток Г

Кількість кріпосних селян у повітах Київської губернії у 1804 році

Повіти	Кріпосних осіб чоловічої статі	Вільнопоселених
1. Київський	23204	26
2. Васильківський	38255	107
3. Богуславський	47334	456
4. Черкаський	34388	–
5. Чигиринський	2991	1
6. Уманський	54311	2
7. Радомисльський	40986	22

(Джерело: ЦДІАК у м. Києві, Ф. 484 , оп. 5, 1804, спр. 31, арк. 4-54)